

Рідна Мова 6

*Рекомендовано Міністерством освіти і науки України
(Рішення Колегії Міністерства освіти і науки України
від 11.04.2006 р. Протокол №4/4—19)*

Автори розділів:

Пентилюк М. І. — «Вступ», «Морфологія. Іменник. Прикметник», «Додаток».

Гайдасенко І. В. — «Лексикологія», «Словотвір. Орфографія. Змінювання і творення слів», «Морфологія. Іменник. Прикметник» («Зв'язне мовлення»).

Ляшкевич А. І. — «Морфологія. Числівник», «Повторення в кінці року».

Омельчук С. А. — «Повторення, узагальнення й поглиблення вивченого в п'ятому класі», «Морфологія. Займенник».

Художник *О. М. Зенич*

Художник обкладинки *Л. А. Кузнецова*

УМОВНІ ПОЗНАЧЕННЯ

— запитання і завдання

— завдання підвищеної складності

— ситуативні завдання

— завдання для самостійної роботи

— ігрові завдання

Діалог

— основні поняття теми

родіна

— слова, правопис яких треба запам'ятати

мова

— поняття, які вивчаються в параграфі

Ви вже шестикласники і продовжуєте оволодівати багатствами рідної мови. Добрим вашим помічником і радником на шляху до знань стане цей підручник.

У ньому ви знайдете матеріал про красу й багатство української мови, про її словниковий склад та способи творення слів, про частини мови, що є основою для побудови різних висловлювань. Виконуючи ситуативні завдання, ви набудете вмінь успішно спілкуватися.

Тексти вправ збагатять вас цікавою інформацією, завдання до них навчать вдумливо слухати, виразно читати, правильно говорити і грамотно писати. Намагайтеся засвоїти слова, подані після текстів вправ, у рамках та в тлумачному словнику наприкінці підручника.

Схеми, таблиці й алгоритми допоможуть швидше осмислити і запам'ятати правила. Щоб перекоонатися в міцності своїх знань, наприкінці кожного параграфа знайдіть потрібний матеріал і перечитайте його. Вивчивши тему, перевірте себе за завданнями і запитаннями. У підготовці до тематичної атестації вам допоможуть рівневі завдання наприкінці розділу.

Відгадуючи загадки, розв'язуючи кросворди, граючи в мовні ігри, ви переконаєтеся, що навчання мови — не тільки корисна, а й цікава справа.

Сподіваємося, що підручник допоможе вам поступово набувати нових знань із рідної мови, умінь цікаво та змістовно висловлюватися.

Бажаємо плідної праці й успіхів!

Автори

§ 1. Краса і багатство української мови

Єдиний скарб у тебе — рідна мова.

П. Куліш

1. I. Прочитайте уривок із вірша Олександра Олеся.

О слово рідне! Шум дерев!
Музика зір блакитнооких,
Шовковий спів степів широких,
Дніпра між ними левій рев...

II. Які почуття викликають у поета слова рідної мови? У чому краса і сила слова? Як у вашому серці відгукуються поетичні рядки Олександра Олеся?

2. I. Прочитайте й перекажіть. Дайте текстові заголовок. Визначте його тему й основну думку.

У тих словах — уся доля народу. Без них немає нас, немає нашого минулого, немає й майбутнього.

У нашій мові — думки і мрії наших предків про волю і щастя, боротьба й звитяга, їхнє одвічне трудолюбство і мрійлива душа. Просте слово несе людям **Добро, Правду, Справедливість**.

Не можна ходити по рідній землі, не чаруючись виплеканою народом у віках рідною мовою. Виплеканою, подарованою нам на віки вічні, щоб берегли, щоб леліяли, щоб розвивали далі (*За Ю. Мушкетиком*).

Звитяга — героїзм.

II. Поясніть, чому виділені слова написано з великої букви.

III. Розкажіть про роль рідної мови в житті людини.

3. I. Прочитайте. Чи відповідає заголовок змістові тексту? Доберіть свій варіант назви. Перекажіть близько до тексту.

МИЛОЗВУЧНІСТЬ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

Українська мова багата й милозвучна. Нею передаються найтонші відтінки думок і почуттів. Слухаючи мову щодня — в школі, вдома, на вулиці, — ви не звертаєте

уваги на її особливості, сприймаєте слова як щось звичне, цілком зрозуміле.

А тим часом мова — одне з див, створених людьми. Вона віддзеркалює душу народу, його історію. У нашій мові є чимало захоплюючого. Вслухайтесь в неї. На перший погляд буденні слова приховують у собі якісь таємниці. Кожне слово має свою долю, свою біографію.

II. Пригадайте, що означають терміни *лексикологія*, *етимологія*. Доведіть, що вони пов'язані з вивченням краси й багатства рідної мови.

III. Поясніть правопис та будову виділеного слова.

 IV. Як ви розумієте останнє речення тексту? Свої міркування запишіть.

 4. Прочитайте текст. Перекажіть, наводячи свої приклади замість крапок.

Евфонічність (милословність) української мови слугує засобом естетичності, краси. Українській мові властиво уникати важкого для вимови нагромадження звуків. Для полегшення вимови приголосних відбувається так зване спрощення: *честь* — *чесний*, ...

Немилословного збігу двох і більше звуків можна уникнути, дотримуючись правил чергування: *удома* — *вдома*, ... (З кн. «*Культура мови і стилістика*»).

5. Прочитайте речення. Які порушення милословності ви помітили? Запишіть відредаговані речення.

1. Переконавшись в справедливості братових слів, Славко вибачивсь за свою нестриманість. 2. Концерт закінчивсь пізно. 3. Хлоп'ята щодня купалися у озері.

6. I. Спишіть текст, розкриваючи дужки. Аргументуйте свій вибір слова із синонімічного ряду. Визначте стиль і тип мовлення тексту.

Перепели давали (натхненний, піднесений, захоплений, окрилений, пристрасний) вечірній концерт. Я (йшов, ступав, крокував, чимчикував, шкандибав) серед пташиних пісень, серед колосків жита, що (хилилися, гнулися, клонилися) з (тихим, спокійним, негучним, нечутним, беззвучним, безшумним) шепотінням і (кланялися, вклонялися, шапкували) землі, сонцю й людині. Мені не видно було кінця житнього лану, бо хліб (вирос, піднявся, витягся) вище мого зросту (За О. Копиленком).

II. Доведіть, що слова в дужках — синоніми.

 III. Спробуйте описати красу рідного краю власним віршем, використовуючи малюнок.

 7. Пригадайте, яку роль у спілкуванні людей відіграють багатозначні слова, синоніми, антоніми, омоніми. Складіть діалог про багатство української мови.

?.....**ПОДУМАЙТЕ І ДАЙТЕ ВІДПОВІДІ**.....

1. Чим є рідна мова для кожної людини?

2. Чи можна українську мову назвати чарівною? Доведіть, що це так.

3. Як ви розумієте поняття *багата мова*? Що свідчить про багатство української мови?

 4. Як український фольклор (народні пісні, казки, легенди тощо) відображає багатство нашої мови?

5. Як письменники користуються багатством української мови? Наведіть приклади з їхніх творів.

 ЗВ'ЯЗНЕ МОВЛЕННЯ

Спілкування й мовлення. Загальне уявлення про ситуацію спілкування та її складові

8. 1. Прочитайте й порівняйте тексти. Визначте тему та основну думку кожного. З'ясуйте, від чого залежить різний характер висловлювань на ту саму тему.

1. Надзвичайна мова наша є таємницею... Пригадаймо такі слова, як *оксамит, перлина, намисто, рушник, хустка, знамено*. Кожне слово має свій сенс, свою красу. У мене особисто народжується велике почуття радості при згадці таких слів, як *світанок, сонячний промінь, весняний струмок, голуба далечінь, блакитна високість...* А скільки таких слів існує, і за кожним — глибинна суть і краса!

У величезному мовному запасі вибрати потрібне слово — то велике вміння, і, навпаки, якщо ви користуєтеся словом неточним, то це, власне, те саме, коли замість відточеного олівця на уроці малювання ви користувалися б цвяхом (За В. Сухомлинським).

2. Ой, яка чудова українська мова!

Де береться все це, звідкіля і як?

Є в ній ліс — лісок — лісочок, пуща, гай, діброва,
Бір, перелісок, чорноліс. Є іще й байрак.

І така ж розкішна і гнучка, як мрія.

Можна звідкіля і звідки, можна і звідкіль.

Є у ній хурделиця, віхола, завія,

Завірюха, хуртовина, хуга, заметіль.

Нас далеко чути, нас далеко видно.

Дмуть вітри історії в наші паруси.

Розвивайся й далі, мово наша рідна,

І про нас нащадкам вістку донеси.

О. Підсуха

II. Назвіть стиль і тип мовлення текстів.

III. Знайдіть у вірші Олександра Підсухи синоніми та спільнокореневі слова.

9. Розгляньте другий форзац підручника. Що таке *сфера спілкування*? Які сфери спілкування зображено на схемі? Назвіть інші сфери вашого спілкування з навколишнім світом.

10. I. Пригадайте, що називається спілкуванням. За яких умов воно можливе? Розгляньте схему на другому форзаці підручника. Пригадавши вивчене в 5 класі, розкрийте зміст кожного *компонента ситуації спілкування*.

Увага! Щоб схарактеризувати ситуацію спілкування, треба дати відповідь на цілу низку запитань: *х т о* говорить чи пише? (адресант мовлення); *д о к о г о* спрямоване мовлення? (адресат мовлення); *щ о ?* (тема й основна думка висловлювання); *з я к о ю м е т о ю ?* (мета висловлювання); *д е ? к о л и ?* (умови спілкування — місце й час).

□ П. Уявіть ситуацію. На уроці української мови ви відповідаєте на поставлені вчителем запитання. Усно змодельуйте можливий варіант діалогу між вами й учителем. Схарактеризуйте ситуацію спілкування.

□ 11. І. Уявіть подані ситуації. Чим вони різняться (учасники спілкування, тема, мета й умови спілкування)?

1. Ваш однокласник декілька днів не ходить до школи через хворобу. Ви вирішили його навідати вдома.

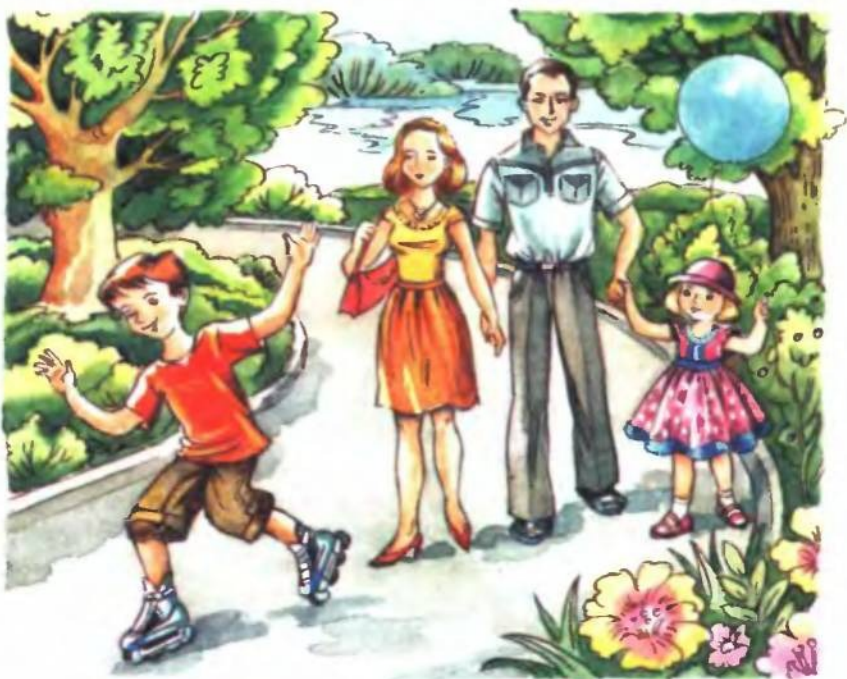
2. Ви з однокласником прийшли до бібліотеки по книгу з історії рідного краю. Ви запитуєте бібліотекаря — він вам відповідає.

П. Назвіть компоненти кожної ситуації спілкування за зразком.

Зразок. Ситуація спілкування: ви вранці вітаєте свою маму з днем народження.

Учасники спілкування: адресант — син (дочка), адресат — мати; **тема:** привітання з днем народження; **мета спілкування:** створити святковий настрій; **умови спілкування:** час — ранок, місце — вдома.

□ 12. Розгляньте ситуацію спілкування, зображену на малюнку, складіть і розіграйте за нею діалог.

ПОВТОРЕННЯ, УЗАГАЛЬНЕННЯ Й ПОГАНИБЛЕННЯ ВИВЧЕНОГО В П'ЯТОМУ КЛАСІ

§ 2. Словосполучення й речення. Головні члени речення

Буду я навчатись мови золотої...

А. Малишко

13. І. Прочитайте. Визначте тип мовлення, тему й основну думку тексту. Доберіть заголовок у формі словосполучення.

Українська мова — одна із шести тисяч мов сучасного світу. Люди різних народів можуть мати однакові думки та почуття, але висловлюють їх по-різному, своїми мовами, як схожими одна на одну, так і зовсім не схожими. Усі люди незалежно від кольору шкіри однакові за будовою свого тіла. Чому ж вони розмовляють різними мовами і без навчання не можуть розуміти один одного? На це запитання історики дають різні відповіді. Навіть сучасна наука не може з'ясувати, чи була в прадавніх предків теперішніх людей одна спільна мова, чи в різних краях світу, де вони проживали, склалися різні мови (За А. Білецьким).

**Словосполучення
Речення
Головні члени
речення:
підмет, присудок**

ІІ. Випишіть по два словосполучення «прикметник + іменник», «дієслово + іменник», «дієслово + займенник». Укажіть, як зв'язане залежне слово з головним.

14. І. Визначте, які з поданих сполучень слів не є словосполученнями. Серед них назвіть сполучення: а) підмет і присудок; б) слова, з'єднані сурядним сполучником; в) іменник із прийменником.

Мова й мислення; мова як цінність; гуманітарні науки; про мову; наука про мову; мова й мовлення; засіб спілкування; із перекладу; мова розвивається; для взаєморозуміння; газети й журнали; мови народів світу; фонетика і графіка; люди спілкуються; структура мови; досліджувати мову.

ІІ. Випишіть словосполучення й зробіть їх синтаксичний розбір (назвіть головне й залежне слова, поставте питання; визначте, якими частинами мови виражені головне й залежне слова; вкажіть, як зв'язане залежне слово з головним).

15. І. З поданими словами складіть спочатку синтаксичне словосполучення, потім доберіть фразеологічне словосполучення (за зразком). Складіть речення з парою словосполучень на вибір.

Зразок. *Бачити товариша — бачити наскрізь* (розпізнавати чий-небудь наміри).

Взяти, набивати, виводити, відро, розумна, говорити.

II. З'ясуйте відмінність фразеологічних словосполучень від синтаксичних.

16. Розгляньте фотоілюстрацію, складіть за нею 3—4 словосполучення й запишіть їх. Позначте головні слова, визначте, якими частинами мови вони виражені. З'ясуйте, якому стилю мовлення властиві словосполучення такого типу.

Київ. Майдан Незалежності

17. І. Складіть і запишіть речення зі слів, поданих у початковій формі. Що для цього необхідно змінити чи додати?

1. Мова, є, найгеніальніший, наслідок, матеріальний, і, духовний, діяльність, багато, поколінь (За Г. Нудьгою).

2. Український, народ, творити, свій, мова, століття, заносити, до, мовний, скарбниця, добірний, нектар, слово.

3. З, ранній, дитинство, до, глибокий, старість, людина, невіддільно, пов'язаний, з, мова (За І. Вихованцем).

II. Підкресліть у реченнях граматичні основи. Визначте, якими частинами мови виражені підмет і присудок.

18. I. Виразно прочитайте. Визначте тематику речень і жанр усної народної творчості, до якого вони належать. Усно виділіть граматичні основи. Випишіть спочатку речення з повною граматичною основою (підметом і присудком), потім — з одним головним членом.

1. Добре слово варте задатку. 2. Друзи з розумним — не будеш дурнем. 3. За грамотного не розписуйся. 4. Знання роблять життя красним. 5. Знання за плечима не носять. 6. Мудрій голові достатньо два слова. 7. Наука в ліс не веде, а з лісу виводить. 8. Не вчи орла літати, а солов'я — співати. 9. Багато розуму мати — більше світу видати. 10. Розум — скарб людини.

II. Складіть усне висловлювання на тему «Розум — скарб людини», використовуючи подані вислови.

.....ПОДУМАЙТЕ І ДАЙТЕ ВІДПОВІДІ.....

1. Що називається словосполученням? Яку структуру воно має? Як зв'язуються слова у словосполученні?

2. Яку роль виконує словосполучення в мовленні? Чим воно відрізняється від слова? речення?

3. Які ознаки властиві реченню?

4. Що називається граматичною основою речення? На які види поділяються речення за характером вираження граматичної основи?

§ 3. Звертання, вставні слова, однорідні члени речення.

Розділові знаки у простому реченні

Скільки є на світі квітів —
Стільки є на світі мов.

Д. Білоус

19. I. Прочитайте текст. Доберіть до нього заголовок. Випишіть речення з однорідними членами та вставними словами, розставляючи потрібні розділові знаки. Визначте синтаксичну роль однорідних членів.

Звертання
Вставні слова
Однорідні члени
речення

Жодна освічена людина нашого часу не може обмежитися знанням лише рідної мови. Володіння двома-трьома іноземними мовами — це цілком досяжно.

Під володінням слід розуміти вміння читати писати і розмовляти на нескладні теми. Зрозуміло глибина знання буває різною. Часто поліглоти, яких вважають знавцями кількох десятків мов, насправді знають їх дуже поверхово.

Правильно кажуть китайці: «Живи до старості і вчись до старості» (За А. Білецьким).

II. Знайдіть у тексті тлумачення слова *поліглот*. Продовжіть власним міркуванням думку, висловлену в останньому реченні.

 III. Закодуйте кожне речення в тексті: 1 — просте речення; 2 — просте речення з однорідними членами; 3 — просте речення із вставним словом; 4 — складне речення; 5 — речення з прямою мовою.

 20. I. Прочитайте мовчки текст, визначаючи межі речень. Спишіть, розставляючи потрібні розділові знаки.

Із самого малечку в словах рідної мови людина відкриває для себе великий і чарівний світ мова безцінний скарб народу в ній відбито його характер історію звичаї побут як найдорожча спадщина як заповіт поколінь передається нащадкам любов до свого народу і рідної мови.

Калиноюю солов'їною назвали прекрасну українську мову поети це неповторна мова Шевченка і Франка Лесі Українки і Коцюбинського Тичини і Сосюри Рильського і Малишка сучасних представників красного письменства (Є.Чак).

II. З'ясуйте синтаксичну роль однорідних членів речення. Поясніть, за яких умов між ними ставиться кома, за яких — не ставиться.

III. Зробіть синтаксичний розбір першого речення.

21. Складіть і запишіть речення з узагальнювальними словами за поданими схемами.

1. ○ : ○ , ○ , ○ . 2. ○ , ○ , ○ — ○ .

 22. Випишіть із «Кобзаря» Тараса Шевченка три речення: а) із звертанням; б) із вставним словом; в) з однорідними членами. Поясніть розділові знаки. Накресліть схеми речень.

23. Прочитайте текст. З'ясуйте його основну думку. Спишіть, розставляючи потрібні розділові знаки. Знайдіть однорідні члени речення, звертання і вставні слова та поясніть ужиті при них розділові знаки.

Українська мова належить до високорозвинених мов світу. Особливо почесне місце в історії рідної мови належить

Т. Г. Шевченку, який відшліфував і показав світові дорогоцінне каміння — мову народу України. Його справу продовжили наступні покоління українських письменників учених журналістів.

Ми з вами одержали у спадок сучасну літературну мову — багату розвинену гнучку. Безперечно нею можна описати все — від найскладніших і найновіших наукових відкриттів до найвеселіших пригод. Наша мова розвивається й вдосконалюється й надалі.

Друзі не шкодуйте часу й зусиль для вивчення мови. Мова — наш вірний друг і помічник протягом усього життя (За А. Коваль).

24. Складіть невеликий текст-роздум «Як я розвиваю своє мовлення», використовуючи речення із вставними словами.

❓.....ПОДУМАЙТЕ І ДАЙТЕ ВІДПОВІДІ.....

1. Які члени речення називаються однорідними? Які розділові знаки ставляться в реченнях з однорідними членами?

2. Що називається звертанням? Які розділові знаки ставляться при звертанні?

3. Яку роль відіграють у реченні вставні слова? Як вони виділяються на письмі?

4. Чи є членами речення звертання і вставні слова?

§ 4. Складне речення. Пряма мова. Діалог

Вібрає в мові кожен атом,—
Доловлюй коливання, рух.

Д. Білоус

25. І. Виразно прочитайте текст уголос. Доведіть, що він містить не лише прості, а й складні речення.

Прислухайтесь: з ранку й до вечора навколо вас звучить мова. Ось у сусідній кімнаті з кимось розмовляє мама, віддалік чується голос диктора телебачення, з вулиці долітають ледь чутні голоси перехожих. Ми всі так звикли до цього, що майже не помічаємо звучання мови. Ми чуємо її лише тоді, коли вона звернена до нас безпосередньо.

Складне речення
Пряма мова
Діалог

А тепер припустімо на хвилинку, що мови нашої — та й інших мов — ще нема. Якою була б Земля? Якими були б ми? Навіть уявити важко ... (За А. Коваль).

II. З'ясуйте, сполучниковим чи безсполучниковим зв'язком з'єднані частини складних речень. Схарактеризуйте речення за метою висловлювання.

 III. Визначте тип мовлення тексту. Складіть діалог на тему «Якби не було мови».

26. I. Прочитайте висловлювання відомих українських письменників. Складіть і запишіть речення з прямою мовою, вставляючи замість крапок потрібні за змістом дієслова і розставляючи розділові знаки.

1. У народу немає скарбу більшого, як його мова ...
Ю. Мушкетик. 2. Мово рідна, слово рідне, хто вас забуває, той у грудях не серденько, тільки камінь має... С. Воробкевич. 3. Д. Білоус ... Коли ти плекаєш слово, мов струна воно бринить. 4. І. Цюпа ... Словесність — початок усіх наук. Вона — джерело, звідки починається струмок, який ширшає, набирає сили і розливається могутньою рікою.

II. Доберіть 2—3 вислови про мову й запишіть їх у вигляді речень із прямою мовою.

 27. I. Відновіть і запишіть другу строфу вірша Дмитра Білоуса. Поясніть розділові знаки в реченнях із прямою мовою.

Синів і дочок багатьох народів
Я зустрічав, які перетинали
Гірські й морські кордони і на подив
Багато бачили, багато знали.

З	Щ	И	Р	О	Ю	Д	У	Ш	Е
І	У	І	В	С	І	В	І	Д	Ю
В	В	В	А	Л	А	Р	І	П	Я
А	О	І	К	О	В	У	Д	О	К
Т	М	П	С				Н	В	У
И	Е	С	И				А	І	В
П	Ш	Ю	Л				М	Д	И
Х	Ь	Е	О	К	И	Т	А	А	Л
І	Л	Н	О	Щ	У	Т	И	Л	Ю
Я	І	Б	Й	А	Н	Е	Т	И	Б

II. Випишіть із вірша слова, в яких голосні позначають два звуки. З'ясуйте, до якої частини мови вони належать.

 28. І. Прочитайте речення. З'ясуйте їх вид за будовою. Замініть їх на речення з прямою мовою і запишіть.

1. Один стародавній філософ пояснював, що людина має слухати вдвічі більше, ніж говорити. 2. Мудрець наполягав на тому, що краще слухати, ніж говорити. 3. Психолог пропонує бути уважним слухачем з початку і до кінця розмови. 4. Кажуть, що розумних і присмних співрозмовників небагато (За О. Корніякою).

 II. Уявіть ситуацію. Ваш знайомий під час розмови безперестанку говорить про самого себе. Складіть і запишіть діалог, у якому ви оцінили б критично його поведінку й дали б декілька слушних порад щодо ведення бесіди. Які розділові знаки ставляться при діалозі?

 29. І. Прочитайте текст. Визначте мікротеми й поділіть його на абзаци. Доберіть заголовок. Спишіть текст, розставляючи потрібні розділові знаки.

Як відомо мова складається з окремих слів які містять у собі зміст і звучання. Незаперечною істиною є те, що мова — це найважливіший і всеохоплюючий засіб спілкування засіб передачі інформації. Але самим лише спілкуванням, самою тільки інформативністю не вичерпується значення мови. Для нас, письменників, мова — це могутнє і єдине знаряддя створення художніх цінностей. Той, хто дивиться на мову тільки як на засіб спілкування, позбавляє себе найдорожчого в житті — голосу природи. Ще старогрецький мудрець сказав Виразне слово спроможне не гірше за скульптора чи художника відбити свій предмет... (За Петром Панчем).

II. Поясніть розділові знаки в реченнях із вставними словами, однорідними членами. Знайдіть речення з прямою мовою. Обґрунтуйте розділові знаки в ньому.

?.....ПОДУМАЙТЕ І ДАЙТЕ ВІДПОВІДІ.....

1. Які речення називаються складними? Яку роль вони відіграють у нашому мовленні?

2. За допомогою чого з'єднуються частини складного речення?

3. Яку будову мають речення з прямою мовою?

4. Які розділові знаки ставляться в реченнях із прямою мовою?

5. Які розділові знаки вживають при діалозі?

6. Яка роль звертання в реченнях із прямою мовою та в діалозі?

5. Структура тексту. Типи і стилі мовлення. Поняття про офіційно-діловий стиль

Структура тексту

Тема й основна

думка тексту

Види й засоби

зв'язку речень у тексті

Типи і стилі мовлення

Офіційно-діловий
стиль

Вивчайте, любіть свою мову,
Як світлу Вітчизну, любіть...

В. Сосюра

30. І. Прочитайте уривок із виступу Олеса Гончара у м. Полтаві з нагоди Свята рідної мови. Знайдіть у тексті ключове речення, що виражає основну думку.

РІДНІЙ МОВІ — ШАНА ВСЕНАРОДНА

Кожне з українських стародавніх міст могло б претендувати на те, щоб сказати перше слово на честь рідної мови: будь то Київ, чи Харків, чи Львів. Будь-яке з міст. Адже багатющу, багатобарвну мову нашу творила вся Україна, все суцвіття наших міст і сіл. Спільно, упродовж віків витворювало велику духовність українського народу. Отже, хоч початок кладе Полтава, але сподіваюсь, що прекрасне та патріотичне свято невдовзі розіллється по всій Україні, почують його і Дніпро, і Карпати, Полісся й степи чорноморські. Свято мови має стати всенародним, воно того заслуговує (О. Гончар).

Садиба-музей
І. Котляревського
в Полтаві

🎓 II. У Полтаві народився, жив і творив Іван Петрович Котляревський. Що ви про нього знаєте?

III. Проаналізуйте *структуру тексту*: виділіть зачин, основну частину й кінцівку.

IV. Розгляньте схему на с. 17. Користуючись нею, знайдіть у тексті приклади мовних *засобів зв'язку речень*: а) лексичних; б) граматичних.

31. І. Прочитайте мовчки текст на с. 17. Визначте його тему й основну думку. Дослідіть, чи правильно поділено висловлювання на абзаци. Складіть план. Спишіть, поділивши текст на три частини.

II. Запам'ятайте написання слів у рамці.

ЛЮБОВ ДО РІДНОЇ МОВИ

Люди різні, і вони по-різному ставляться до мови. Одні розуміють усю глибину значення мови в житті народу, тому плачуть її і леліють, дбають про неї, збагачують свій словник.

Послухаєш таку людину: мова ллється, як музика, — багата, барвиста, пересипана народними висловами, прислів'ями. Є люди малоосвічені, але які від природи мають тонке чуття мови. З них бувають талановиті казкарі, оповідачі... Є освічені люди, які, на жаль, не дбають про мову.

невпінно
неохайно

Говорять неохайно, суржилом, не стежать за чистотою слова. Та ще гірше буває, коли людина нехтує мовою свого народу. Справжня любов до своєї країни немислима без любові до своєї мови (За М. Шумилом).

Лексичні

Засоби зв'язку

Граматичні

Повтор слова

Вживання займенників
замість іменників,
прикметників, числівників

Синоніми

Спільнокореневі слова

Вставні слова

Сурядні чи підрядні
сполучники

Увага! При послідовному (або ланцюжковому) зв'язку кожне наступне речення зв'язане з попереднім, вони утворюють єдину цілісність, ніби кільця ланцюжка. При паралельному зв'язку в реченнях ідеться про різні речі, але вони мають спільну тематику.

32. І. Прослухайте текст. З'ясуйте тип мовлення.

Наше слов'янське письмо пройшло довжелезний шлях, поки дійшло до нас. Поклав початок цьому один дуже давній і беручий народ — фінікійці, які жили за тридцять століть до нас. Їхнє письмо запозичили й удосконалили стародавні греки. Слов'янська азбука складена за зразком грецької. До двадцяти чотирьох грецьких літер було додано ще дев'ятнадцять. На наші українські землі ця азбука

прийшла тисячу років тому. Увесь цей час вона змінювалася й удосконалювалася, аж поки стала такою, якою ми сьогодні й користуємося (А. Коваль).

II. Доберіть до тексту заголовки. Знайдіть у реченнях «*відоме*» й «*нове*». Доведіть, що текстові властивий послідовний зв'язок речень. Назвіть мовні засоби, що виражають цей зв'язок.

33. I. Прочитайте текст. З'ясуйте стиль мовлення. Доведіть, за якими ознаками ви це визначили.

Документ — слово латинського походження, означає «доказ». Це засіб закріплення на папері інформації про факти, події, явища дійсності та про діяльність людини.

Документ складається з окремих елементів — реквізитів.

Текст — головний елемент документа. При складанні тексту документа мають виконуватися вимоги, найголовніші з яких — достовірність та об'єктивність змісту, нейтральність тону, повнота інформації й максимальна стислість. Текст складається з таких логічних елементів: вступу, доказу, закінчення (3 кн. «Сучасні ділові папери»).

II. Випишіть із тексту наукове визначення слова *документ*. Запам'ятайте його. З'ясуйте лексичне значення слова *реквізит*.

III. Підготуйте переказ тексту за планом.

П л а н

1. Документ — основний вид офіційно-ділового стилю.
2. Реквізит — елемент документа.
3. Вимоги до тексту документів.

 34. I. Складіть діалог, використовуючи визначення виду документа і слова з довідки. Які ще види документів вам відомі?

1. Документ, у якому особа повідомляє основні факти своєї біографії. 2. Розпорядчий документ, який видається керівником установи і стосується організаційних питань. 3. Документ, у якому фіксують місце, час, мету й результат проведення зборів, засідань, нарад тощо. 4. Документ, який надходить до організації, установи чи фірми безпосередньо за допомогою телекомунікаційного зв'язку та принтера.

Д о в і д к а: протокол, автобіографія, факс, наказ.

II. Чим різняться слова *біографія* та *автобіографія*? Свою думку обґрунтуйте. Складіть речення з цими словами.

35. Доведіть, що в поданих реченнях допущено *стилістичну помилку*. З'ясуйте її суть.

1. Я позитивно відреагував на пропозицію мого одно-
класника відвідати нову виставку в музеї історії нашої
школи. 2. Класний керівник довела до відома батьків про
перемогу Сашка й Сергія на олімпіаді з мови.

!..... ПРОЧИТАЙТЕ І ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ

Офіційно-ділові стосунки — одна з основних
сфер діяльності людей. За допомогою ділових документів
установлюються офіційні, службові, ділові й партнерські
контакти між організаціями, підприємствами, установа-
ми, державами, а також налагоджуються приватні стосун-
ки між людьми.

Ділове спілкування потрібно вести тільки держав-
ною мовою.

Офіційно-діловий стиль — різновид мови, який слугує
для спілкування в державно-політичному, громадському
й економічному житті. Це мова ділових паперів: наказів,
розпоряджень, заяв, автобіографій, протоколів, законів,
анкет, розписок, інструкцій тощо.

Основна функція офіційно-ділового стилю — інформа-
тивна (повідомлення).

Найхарактерніші його ознаки: офіційність, конкрет-
ність, стислість і послідовність викладу фактів, викори-
стання спеціальної лексики.

У документах найчастіше вживаються прості поши-
рені речення, зі вставними словами тощо.

Тексти офіційно-ділового стилю вимагають точності
формулювань, не припускають двозначності сприйняття
змісту, вживання емоційно забарвленої лексики.

36. І. Складіть узагальнювальну таблицю «Основні ознаки офіцій-
но-ділового стилю», скориставшись теоретичним матеріалом.

Мета мовлення	Сфера спілкування	Види вислов- лювань (документів)	Мовні особливості

II. Запам'ятайте мовні звороти офіційно-ділового стилю. Складіть
і запишіть 3—4 речення з кількома з них.

Надати можливість, згідно із законом, апарат управ-
ління, затвердити план, узяти до уваги, брати участь, за
згодою сторін, соціальне страхування, порядок денний.

?.....ПОДУМАЙТЕ І ДАЙТЕ ВІДПОВІДІ.....

1. Яку структуру має текст? Назвіть мовні засоби зв'язку речень у тексті.

2. Які типи мовлення вам відомі? Які стилі мовлення ви знаєте?

3. Який стиль мовлення називається офіційно-діловим? Яку роль у житті людей він виконує?

4. Які основні ознаки вирізняють офіційно-діловий стиль з-поміж інших стилів мовлення?

5. Які види документів вам відомі?

ЗВ'ЯЗНЕ МОВЛЕННЯ

Складання ділових паперів.

План роботи. Оголошення

37. Прочитайте мовчки текст. З'ясуйте стиль мовлення. Складіть і запишіть план тексту питальними реченнями. На основі прочитаного сформулюйте відповіді.

П л а н р о б о т и — це документ, який встановлює точний перелік передбачених для виконання робіт чи заходів, їх послідовність, обсяг, час на виконання й конкретних виконавців.

За терміном виконання плани поділяються на перспективні (розраховані на кілька років), річні, піврічні, квартальні, місячні, тижневі, щоденні. За структурою плани бувають простими і складними.

Основний зміст плану викладається у формі таблиці. Кожний пункт плану складається з таких обов'язкових частин: 1) порядковий номер; 2) зміст роботи; 3) термін виконання; 4) виконавці (відповідальні); 5) запис про виконання.

Плани підписуються особами, відповідальними за їх виконання, або керівником установи (3 кн. «Ділове мовлення»).

38. Ознайомтесь із зразком *плану роботи* на с. 21. Проаналізуйте його, дайте відповіді на запитання.

1. У якому стилі мовлення складено план?

2. Який це план за терміном виконання?

3. З якою метою складено цей план?

4. Хто, на вашу думку, має підписати цей план? Чому?

5. За якою формою складено план і які частини він включає?

План проведення заходів, присвячених ювілею школи

№ пор.	Зміст роботи	Термін виконання	Відповідальні	Запис про виконання
1.	Організувати виставку газет, стіннівок, присвячених історії школи	28.09— 04.10	Центр «Дозвілля»	
2.	Урочисто оформити приміщення школи	01.10	Центр «Юні господарі»	
3.	Підготувати цікаві матеріали про історію школи та про її випускників	Протягом вересня	Члени гуртка «Пошук»	
4.	Привітати вчителів-ветеранів	02.10	Керівник гуртка «Пошук»	
5.	Організувати зустріч із видатними випускниками школи	03.10	Завідувач музею	
6.	Оформити фотовиставку «Школа за останні 10 років»	03.10 — 04.10	Члени гуртка «Юні журналісти»	
7.	Організувати проведення концерту	05.10	Центр «Дозвілля»	

39. За зразком, поданим у вправі 38, складіть на вибір план:
а) проведення у вашій школі Дня української писемності та мови; б) проведення в класі Тижня правових знань «Закони, за якими ми живемо»; в) участі вашої команди в загальношкільних спортивних заходах на місяць.

40. І. Прочитайте *оголошення*. Доведіть, що вони належать до офіційно-ділового стилю. Чому, на вашу думку, дату й час в оголошеннях записують не словами, а цифрами?

Шановні учні!

Запрошуємо всіх відвідати виставку воскових фігур, яка проходить **26—30 жовтня з 12.00 до 16.00** у приміщенні краєзнавчого музею нашого міста.

Вхід вільний.

Адміністрація музею

Газета «НОВИЙ ДЕНЬ» запрошує до співробітництва рекламодавців: підприємців, сільгоспвиробників, навчальні заклади.

Оплата реклами договірна. Діє гнучка система знижок.

З «НОВИМ ДНЕМ» про вас дізнаються понад 100 тисяч читачів!

На вас чекають за адресою:

м. Херсон, вул. Декабристів, 26, тел. 45-43-60.

II. На основі поданих теоретичних відомостей з'ясуйте вид оголошень, кому вони адресовані. Назвіть реквізити, обов'язкові для оголошень.

Оголошення — це документ, у якому міститься важлива інформація. За змістом оголошення поділяються на два види: **організаційні** (про майбутню подію чи захід) та **рекламні** (про навчання, роботу, послуги та ін.).

До звичних форм розміщення оголошень — аркуші з текстом — у наш час додалися нові: на спеціальних щитах, транспорті, будівлях і спорудах, на радіо й телебаченні, в Інтернеті тощо.

 41. I. Уважно прочитайте пам'ятку. Дотримуючись основних вимог щодо оформлення оголошення, складіть повідомлення про якусь святкову подію, що відбуватиметься у вашому класі (школі).

 II. Складіть оголошення про ту саму подію в жартівливій формі.

ПАМ'ЯТКА

Як оформляти оголошення

1. Оголошення про майбутню подію містить такі реквізити:

а) назву виду документа;

б) текст, у якому вказуються календарна дата й час, місце проведення заходу, умови проведення (вільний чи платний вхід тощо), організатор (від чийого імені складено оголошення).

2. Текст має бути стислим і зрозумілим.

3. Дату й час бажано виділяти іншим шрифтом чи кольором.

4. Оголошення має бути естетично оформлене.

42. Уявіть себе працівником приватної фірми, якому доручено розробити зміст рекламного оголошення. Які реквізити обов'язкові для рекламних оголошень? Складіть і запишіть таке оголошення.

43. I. Розгляньте малюнок. Яку казку проілюстровано? Який епізод казки зобразив художник? Схарактеризуйте ситуацію спілкування персонажів. Побудуйте діалог між ними.
II. Складіть і запишіть оголошення від імені одного із зображених героїв казки.

6. Групи слів за їх походженням

Скільки того цвіту при долині.
Кожна квітка — пісня Україні.

М. Сингаївський

Лексикологія

Лексика

Власне українські
слова

Запозичені слова
(слова іншомовного
походження)

Тлумачний словник

Словник іншомов-
них слів

44. I. Пригадайте, що вивчає лексикологія.

II. Визначте лексичне значення слів *квітка, сад, рослина, пелюстка, олеандр, фікус, дуб, калина*. Яким словником ви скористаєтеся? Увівши подані слова в речення, використайте їх у прямому та переносному значеннях.

III. Чи можна назвати слова *квітки* й *рослина* синонімами? Чому? Наведіть приклади синонімів, антонімів, омонімів, дайте їм визначення.

45. I. Прочитайте виразно вірш Василя Симоненка. Визначте його тему. Доберіть заголовок.

Можна вибрати друга і по духу брата.
Та не можна рідну матір вибирати.
За тобою завше будуть мандрувати
Очі материнські і білява хата.
І якщо впадеш ти на чужому полі,
Прийдуть з України верби і тополі,
Стануть над тобою, листям затріпочуть,
Тугою прощання душу залоскочуть.
Можна все на світі вибирати, сину,
Вибрати не можна тільки Батьківщину.

В. Симоненко

II. Визначте в тексті *власне українські слова* (див. с. 27—28). З'ясуйте, з якою метою автор використовує їх у вірші.

 III. Чому поет звертається до образів *тополі, верби*? Як описуються ці дерева в народній творчості?

IV. Розгляньте фотоілюстрацію на с. 25. Яке дерево на ній зображене? Складіть усно стислий роздум на тему «Вибрати не можна тільки Батьківщину».

Серед мальовничих пагорбів

46. І. Прочитайте вірш Бориса Олійника. Визначте тему, основну думку. Які почуття у вас викликала поезія?

Вічна опора у небі, на морі і суші —
Хлібе єдиний для всіх поколінь і світів —
День мій **грядущий**, день проминулий і **сущий**
Благослови. І освяти. І освіти...
Образу хліба вклонімося. **Сиріч** — людині,
Високочолому сіятелю землі.
Істинно люди: живемо не хлібом єдиним.
Істинно так, коли маємо хліб на столі.

Б. Олійник

Сүщий — нинішній. *Сүріч* — тобто.

II. Чи є загальноживаними виділені слова? (Див. с. 28). З'ясуйте, яку стилістичну роль відіграють *старослов'янізми* в цьому тексті. Чому автор вдався до їх використання? Чи можна замінити ці слова українськими відповідниками? Як зміниться текст?

III. Що означає вислів *живемо не хлібом єдиним*?

47. І. Прочитайте текст мовчки. З'ясуйте, про яку пору року розповідається. До якого типу мовлення належить текст? Аргументуйте свою думку. Дайте текстові заголовок.

Нинішнього ранку дерева зацвіли. Ясени і клени, берези й дуби, горішина й калина — позацвітали. Вони позодяга-

лися у цвіт від підніжжя стовбурів до крон, кожна гілочка цвіте, кожен сучечок... Інеєм порозцвітали дерева, стоять одухотворено ясні.

гілля
підніжжя

Як три фесричні вибухи буйної фантазії зими, стоять віддалік одна від одної три верби. Їхнє текуче, спадисте гілля особливо густо обнизалось пухкою білиною...

Гурт берізок, оточений молодими дубками, сприймається мало як не ефемерне відиво, такі вони світлі й чисті, такі повітряно-легкі...

Квітки інею на кожному дереві не схожі між собою, відмінні. Особливо пишними видаються на сосні, де оточена інеєм хвоя нагадує хризантеми завбільшки з кулак. Гострі іскорки сіються донизу так, як навесні сіються пелюстки з розквітлої черешні та вишні.

О цій зимовій порі, коли палає сонце і весь простір завуальований інеєм, здається тобі село пастельною картиною, де використано тільки білий колір (За Є. Гуцалом).

II. Користуючися тлумачним словником наприкінці підручника, розкрийте значення виділених слів. Чи належать ці слова до *запозичених*? Доберіть до них українські відповідники (див. с. 28). Поясніть правопис слів у рамці.

III. Опишіть своє враження від осінньої природи (усно). Використовуйте власне українські та запозичені слова.

48. I. Прослухайте текст. До якого стилю він належить? Які лексичні засоби використав автор і з якою метою? Стисло перекажіть текст.

Як би не відрізнялися рослини одна від одної, усім їм потрібні світло, тепло, вода, повітря і мінеральні речовини.

Світло потрібне для нормального росту рослин: у затіненій рослини стебла поблякнуть і стануть довшими.

Тепло також необхідне для життя живих організмів. Але й до тепла різні рослини ставляться неоднаково. Одні з них теплолюбні, інші, навпаки, досить холодостійкі. Теплолюбні рослини походять із півдня. З культурних рослин це кукурудза, квасоля, гарбуз, огірки, помідори та інші. Більшість рослин середньої смуги і північних районів нашої країни холодостійкі.

грунт
кукурудза

Без води не можуть рухатися по рослині поживні речовини. Вода входить до складу цитоплазми і клітинного соку кожної живої клітини. Без води не було б рослин (З посібника).

II. Випишіть із тексту іншомовні слова, з'ясуйте їх лексичне значення та походження (див. с. 28).

III. Поясніть орфограми у виділених словах і складіть з ними речення. Зверніть увагу на вимову слів у рамці.

49. I. Прочитайте речення. Якої помилки припустилися учні, що їх склали? Замініть недоречно вжиті слова або перефразуйте речення.

1. Сергій сьогодні інкогніто серед нас. 2. Тато всі вихідні займався реставрацією даху. 3. Коли наша команда перемогла, я увесь вечір тріумфував. 4. Вона ще вчора записалася на візит до лікаря. 5. У магазині представлено широкий діапазон продуктів харчування. 6. Песик миттю з'їв свою дозу пирога.

II. Перевірте себе за словником наприкінці підручника. Запишіть відредаговані речення.

 III. Зробіть висновок про стилістичну роль іншомовних слів та доречність їх уживання.

IV. З якою метою укладають словники? Які словники ви знаєте? Випишіть зі словника наприкінці підручника 5—6 слів іншомовного походження, складіть із ними речення.

!..... **ПРОЧИТАЙТЕ І ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ**

Лексика української мови за походженням неоднорідна. Ми вживаємо слова, що виникли в різні епохи і походять із різних джерел: в л а с н е у к р а ї н с ь к і слова та з а п о з и ч е н і (слова іншомовного походження).

Найдавніші **власне українські** слова утворилися в той період, коли предки сучасних слов'янських народів жили на одній території. Тому в лексиці сучасної української мови є багато спільного з лексикою інших слов'янських мов. Однакові слова з тим самим лексичним значенням уживаються для позначення: а) родинних стосунків; б) органів і частин людського тіла; в) тварин, рослин, явищ природи; г) знарядь праці тощо. Наприклад: *брат, серце, кінь, сад, буря, плуг, хитрий, читати*.

Власне українська лексика побутувала в живому мовленні Київської Русі та після її занепаду. Протягом багатьох століть виникали слова, характерні лише для української мови. Наприклад: *сніданок, медок, борщ, узвар, смуга, віхола, гарний, дошкуляти, мрія, загалом, зайвий, плекати, вщерт, глузувати, височінь*.

Власне українські слова мають певні фонетичні та словотвірні риси. До найважливіших ф о н е т и ч н и х ознак

належать, наприклад, чергування голосних (*щирість* — *щирості*; *віз* — *возити*), чергування та спрощення в групах приголосних (*козак* — *козацтво*; *радість* — *радісний*). При творенні власне українських слів використовуються суфікси *-енн-*, *-інн-* (вдоволення, захоплення, розуміння), *-иськ-*, *-ань* (дівчисько, кудлань) та інші.

В окрему групу виділяють старослов'янізми — слова, засвоєні зі старослов'янської мови: *древо*, *врата*, *град*, *вождь*, *возвеличити*, *благодатний*. Більшість старослов'янізмів використовується для надання мовленню урочистості, поважності. Старослов'янізми мають відповідники в українській мові: *уста* — *губи*; *перст* — *палець*.

Слова, засвоєні українською мовою з інших мов, називаються запозиченими (іншомовними). Слова іншомовного походження становлять велику групу української лексики. Вони в різні часи й різними шляхами були запозичені зі слов'янських та неслов'янських мов — грецької, латинської, польської, англійської, німецької та інших. Наприклад, із російської запозичено слова *завод*, *начальник*, *хазяїн*; із польської — *брама*, *барвінок*, *шляхетність*.

Із грецької та латинської прийшли до нас слова *клас*, *дисципліна*, *конституція*, *театр*, *філософія*, *математика*. Запозичення з німецької мови: *штат*, *юнкер*, *орден*; з англійської: *док*, *мічман*, *шхуна*; із французької: *атака*, *маршал*, *спектакль*, *балет*, *антракт*; з італійської: *вермішель*, *макарони*, *опера*, *бас*.

Окремі запозичені слова стали загальноновживаними: *партизан*, *кімната*. Деякі з таких слів мають українські відповідники й існують паралельно (*дефект* — *недолік*, *апатія* — *байдужість*). Якщо для називання якогось поняття в українській мові є власне слово, то запозичення зайве. Надуживання іншомовними словами, помилки в їх використанні знижують рівень культури мовлення.

Щоб з'ясувати значення й походження іншомовних слів, треба користуватися словниками: словником і н ш о м о в н и х с л і в, т л у м а ч н и м словником, перекладними словниками.

 50. Уявіть ситуацію. Ви з товаришем (подругою) засперечалися про походження й написання поданих слів. Які аргументи ви наведете? Якими словниками запропонуєте скористатися? Складіть діалог. З'ясуйте походження та написання цих слів.

Комп'ютер, програма, принтер, картридж, Інтернет.

?.....ПОДУМАЙТЕ І ДАЙТЕ ВІДПОВІДІ.....

1. Чому в українській лексиці є багато слів, спільних з іншими мовами?
2. На які групи поділяється лексика сучасної української мови?
3. У які періоди формувалася власне українська лексика?
4. Для чого в мовленні використовують старослов'янізми?
5. Чим пояснити існування в українській мові запозичених слів?
6. Якими словниками ви скористаєтесь для визначення походження та написання іншомовного слова?

ЗВ'ЯЗНЕ МОВАЛЕННЯ

Складний і простий плани.

Переказ наукового тексту за простим планом

51. І. Прочитайте текст і визначте його тему. Яка роль заголовка в розкритті теми? Доведіть свою думку.

ДЕРЕВА В ПОБУТІ УКРАЇНЦІВ

Уявлення українців про навколишнє середовище були надзвичайно широкими. Селянство в процесі повсякденної практики було добре обізнане з **вегетаційним циклом** багатьох рослин, їхніми **хімічними** та **фармакологічними** якостями, **міцністю** тієї чи іншої **деревини**.

В Україні особливою популярністю користувалися такі дерева, як дуб, береза, тополя, явір, верба, ялина.

Дуб, наприклад, шанували за довголіття, **міцність**, **вологостійкість**.

Березу любили головним чином за красу й **декоративність**. Її деревина використовувалася як у будівництві, так і в столярстві. Так само цінували українці тополя. Тополями, особливо білими, та їхнім різновидом — осоком — обсаджували шляхи, садиби.

Невід'ємним елементом українського пейзажу є верба. У народі знали лікувальні, зокрема **протизастудні**, якості кори верби. Особливого поширення набув такий її вид, як верболіз (3 кн. «Культура і побут населення України»).

II. Дайте відповіді на запитання.

1. Для чого треба складати план тексту?
2. Що означає поділити текст на частини?
3. Що називається підтемою? мікротемою?

4. Чим відрізняється складний план від простого?
5. Чи впливає заголовок на визначення теми, основної думки тексту?

III. Скориставшись пам'яткою, поділіть текст на частини (підтеми) і складіть простий план.

ПАМ'ЯТКА

Як складати план

1. Прочитайте текст, з'ясуйте тему, основну думку.
2. Визначте, яку мету переслідує автор, де використовується текст.
3. Чи відбиває заголовок зміст висловлювання?
4. Поділіть текст на смислові частини (абзаци), тобто визначте підтеми (якщо план складний — мікротеми).
5. Перечитайте кожен частину, доберіть до неї заголовки і запишіть.
6. Перевірте себе за текстом.

52. I. Дайте відповіді на запитання за текстом вправи 51.

1. До якого стилю й типу мовлення належить текст?
2. Які найважливіші риси наукового тексту? Чи властиві вони цьому тексту? Доведіть.
3. Чи можна назвати текст завершеним? Чому?
4. Яка мета розповіді автора?
5. Які дерева були найпопулярнішими в Україні?
6. За якими якостями наші предки вирізняли з-поміж інших дуб, березу, вербу?
7. Де висаджували тополі, осокори?
8. Чому верба стала невід'ємним елементом українського пейзажу?
9. Про які якості верби не сказано в тексті?
10. Яке значення мають ці дерева для нас?

II. Користуючись тлумачним словником, поясніть значення виділених слів. З'ясуйте орфограми в словах *міцністю, довголіття, верболіз*.

III. Поясніть розстановку розділових знаків у реченні третього абзацу.

IV. Речення другого абзацу перебудуйте в художньому стилі й запишіть.

V. Перекажіть текст за складеним планом. Скористайтесь пам'яткою на с. 31.

Як працювати над переказом наукового тексту

1. Прочитайте уважно текст.
2. Визначте тему та основну думку.
3. Випишіть слова іншомовного походження, незнайомі вам слова, з'ясуйте їх значення.
4. Поділіть текст на смислові частини, визначте в кожній із них підтему, основне та другорядне.
5. Складіть план.

§7. Активна й пасивна лексика української мови. Застарілі слова. Неологізми

Мово, ти — відкрита часові,
мужня, ніжна і дзвінка...

Д. Білоус

53. І. Прочитайте уривок зі спогадів Василя Скуратівського, визначте основну думку. З'ясуйте, яким стилем написано текст.

Якось, перебуваючи в експедиційному виїзді на Рівненщині, серед інших пісень ми записали одну, котрої не відшукати в жодному фольклорному збірникові. Навіть неозброєним оком можна було помітити, що ця весняночка дійшла до нашого часу ще з язичницької доби:

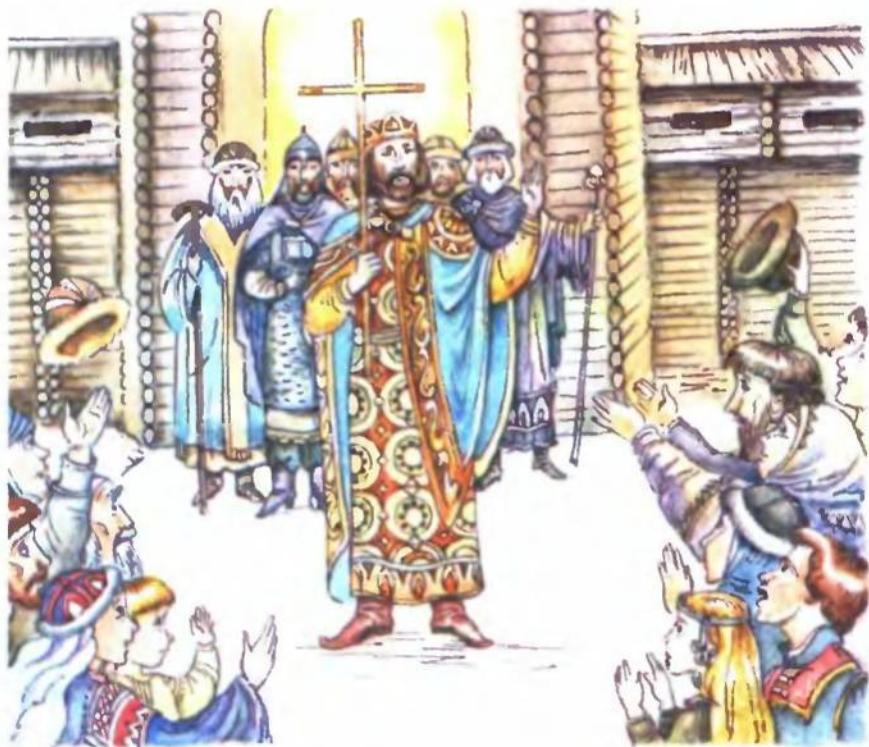
Ой, йой, весна, гей, красна,
а що ж ти нам унесла?
— Я унесла, унесла
три користі-радість:
одна користь — пастушок,
друга користь — ратаїк,
третя користь — бортничок...

Активна й пасивна лексика
Застаріла лексика
(архаїзми, історизми)
Неологізми

ІІ. Випишіть із тексту пісні *застарілі слова* (див. с. 34). З'ясуйте, до якого виду застарілої лексики вони належать (*архаїзми* чи *історизми*).

54. І. Прочитайте текст і з'ясуйте, який період життя нашого народу в ньому описано. Про кого з державних діячів іде мова? Визначте стиль мовлення тексту, свою думку аргументуйте.

Володимир зробив те, чого воліли дружина й людіє,— у Золотій палаті повів, що берегтиме старі покони й закони, захищатиме Русь.

А віра? Так, князь Володимир мусив відповісти й на це запитання, бо тут, у Києві на Горі, були ще люди старої віри, але багато, а може, й більшість, уже прийняли християнство. За стінами на Подолі також було багато християн. А в різних землях молились багатьом і різним богам.

воєвода
тісяцький

Взяти християнство?! У кого взяти, звідки? Ні, Володимир не буде молитись старим і новим богам Гори..., він служитиме Русі, що підтримала й грудьми встала за нього в цю многотрудну годину. «Хочу,— сказав він,— аби Богу християнському молились усі людіє».

Коли князь Володимир з воєводами, тісяцькими, боярами вийшов із воріт і попрямував униз, до нього долинув крик багатьох людей, що хмарою стояли біля нового требища, товпились на пагорбах, повилазили навіть на дерева:

— Слава, слава князеві Володиміру! (За В. Маликом).

Людіє — люди. *Покони* — права людей і князів. *Многотрудний* — дуже складний. *Требище* — місце для принесення жертв.

II. Випишіть із тексту застарілі слова, з'ясуйте, яку стилістичну роль вони виконують. Чи можливо замінити ці слова сучасними? Чи зміниться від того зміст і стиль тексту? Свою думку аргументуйте.

IV. Складіть свій варіант розповіді про князя Володимира за малюнком на с. 32. Використовуйте архаїзми та історизми.

55. I. Погрупуйте подані застарілі слова за значенням: а) назви людей за їхнім місцем у суспільстві; б) назви військових чинів; в) назви професій; г) назви одиниць вимірювання; ґ) назви старовинної зброї; д) назви старовинного одягу.

Боярин, губернатор, курінний, гаківниця, кирея, гривеник, шаг, імператор, хан, пристав, отаман, лучник, сотник, мечник, смерд, хорунжий, бондар, списник, жандарм, кожум'яка, булава, таляр, плахта, очіпок, аршин, князь, мушкет, свита, пан, пістоль, десятина, міщанин, шляхтич, султан, самопал, лікоть, підстароста, гривна.

II. Поясніть різницю в значенні слів *гривня* і *гривна*.

56. I. Складіть усну розповідь про козацькі звичаї, використавши слова *кошовий*, *січовик*, *бунчук*, *пістоль*, *шабля*, *січ*, *байдак*, *чайка*.
II. Зробіть фонетичний розбір слів *пістоль*, *січовик*, *чайка*.

57. I. Випишіть 5—6 прикладів уживання історизмів та архаїзмів із творів українських письменників, що вивчаються в 6 класі.
II. Зробіть лексичний розбір одного з виписаних слів (див. с. 40).

58. I. З'ясуйте лексичне значення поданих слів за словником іншомовних слів.

Менеджмент, Інтернет-мережа, ультразвук, кредит, бартер, сервіс, інвестиція, інавгурація.

II. Які з поданих слів є *неологізмами*, а які з них уже ввійшли до активного вжитку (див. с. 34). Уведіть у речення 2—3 з них.

III. Назвіть орфограми у виділених словах.

59. Прочитайте речення й визначте *авторські неологізми* (див. с. 34).

1. Терновий куц пахтить, ряхтить бджолинокрилими квітками (М. Чернявський). 2. Не дивися так привітно, яблуновоцвітно (П. Тичина). 3. Зелено, березово ти шуміла вчора, листом кучерявая, станом білокора (А. Малишко).

60. I. Поясніть значення поданих неологізмів.

Маркер, скутер, сканер, диджей, плеєр, тостер, гриль, хакер.

II. Складіть діалог на тему «Неологізми в сучасному мовленні».

!..... ПРОЧИТАЙТЕ І ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ.....

Застарілі слова та неологізми — це групи слів, які вважаються пасивною лексикою, бо вони рідко вживаються і відомі не всім мовцям. До активної лексики належать усі інші групи слів.

Застаріла лексика — це слова, що вийшли з активного вжитку: історизми та архаїзми. **Історизми** — слова, що називають явища, предмети минулих епох. Вони використовуються, коли треба назвати якесь поняття старовини: *панщина, фільварок, восвода, староста, намісник*. **Архаїзми** — це застарілі синоніми до слів сучасної мови або слова, що змінили значення: *десниця* — права рука, *возсіяти* — засіяти.

Неологізми — слова, словосполучення, фразеологізми, що з'явилися в мові нещодавно і ще не ввійшли до активного словникового запасу. Неологізми з'являються для пояснення нових предметів, явищ, якостей, властивостей (*сканер, електронний носій*). Більшість неологізмів поступово входить до широкого мовного вжитку. Слова перестають бути неологізмами, коли вони стають загальноновживаними (*телебачення, кібернетика, космонавт, радіомовлення*). Більшість такої лексики стає інтернаціональною, бо нею з часом починає послуговуватися весь світ: *електронна пошта, мобільний зв'язок, менеджер, спонсор, портфоліо*.

Окреме місце в українській мові посідають **авторські неологізми**, створені письменниками для особливої образності художнього чи публіцистичного твору. Наприклад: *Поза полем небо та піднеб'я...* (М. Вінграновський). Вони вживаються як засіб небуденного, опоетизованого зображення картин природи, відтворення почуттів людини і не переходять до загальноновживаної лексики.

 61. І. Із кожної пари слів виписіть: а) слово, що виникло раніше; б) слово, що виникло пізніше.

Дівчина, вчителька; місто, міськрада; шлях, бруківка; асфальтобетон, камінь; селянин, фермер; суботник, толока; гідроелектростанція, вітряк; літак, лайнер; брід, переправа; човен, корабель.

ІІ. З'ясуйте правопис слова *гідроелектростанція*, складіть із ним речення на екологічну тему.

.....ПОДУМАЙТЕ І ДАЙТЕ ВІДПОВІДІ.....

1. Від чого залежить поділ лексики на активну й пасивну?
2. Чим різняться архаїзми та історизми? Наведіть приклади.
3. Де і з якою метою використовуються застарілі слова? Наведіть приклади.
4. Які види неологізмів ви знаєте? Наведіть приклади.
5. Де найчастіше використовують неологізми?

ЗВ'ЯЗНЕ МОВЛЕННЯ

Переказ тексту-опису приміщення (усно)

62. І. Прослухайте текст.

МУЗЕЙ ГРИГОРІЯ СКОВОРОДИ

Серед численних історико-культурних пам'яток стародавнього міста Переяслава-Хмельницького особливо вирізняється музей видатного українського філософа, гуманіста й поета Григорія Савича Сковороди.

Експозиція музею розміщена в колишньому колегіумі, де 1753 р. Григорій Савич читав лекції з поетики. У першому залі на фоні старовинних рушників і килима — скульптура мандрівника з палицею.

Син малоземельного селянина-козака, він завжди був тісно зв'язаний із народом. Через усе життя поет проніс любов до пісні. Він успадкував талант до музики від матері, перейняв майстерність від кобзарів і лірників. У музеї представлено музичні інструменти XVIII ст. — ліра, кобза, цимбали, бандура, якими досконало володів Григорій Савич.

Найбільше враження на екскурсантів справляє клас поетики, келія, бібліотека. Співробітники музею відтворили майже в первісному вигляді обстановку келії, в якій жив Сковорода, інтер'єр навчального закладу того часу. Масивні, понад метр завтовшки, стіни класу, високі напівовальної форми вікна, зрізані у склепінні. Ніша в стіні, де зберігалися навчальні посібники. Столи й лави, на одній стіні — ікони, на іншій — одяг для бурсаків. Кафедра й крісло вчителя, класна дошка. На столах — товстелезні старовинні книги.

Понад 250 років минуло відтоді, як кімнатами колегіуму ходив Сковорода, а відвідувачів музею не залишає відчуття,

Клас поетики в Переяславському колегіумі.
Музей Г. Сковороди

що спудеї — учні колегіуму — тільки-но вийшли з класу, де слухали Григорія Савича (З кн. «Музей Г. С. Сковороди в Переяславі-Хмельницькому»).

Гуманіст — людина, проіннята турботою про благо інших. *Колéгіум* — у Західній Європі, в Україні та в Росії в XVI—XVIII ст. — назва закритих середніх і вищих навчальних закладів. *Кéлія* — житло ченця (окрема кімната в монастирі або будиночок), невелика кімната самотньої людини. *Ніша* — заглиблення у стіні. *Бурсакі* — вихованці *бúрси*, чоловічої духовної школи у XVIII ст. *Кáфедра* — підвищення, з якого лектор або викладач читає лекції, виголошує доповіді, промови; поміст із похилою дошкою.

II. Дайте відповіді на запитання та виконайте завдання.

1. З'ясуйте тему й основну думку тексту. Чи заголовок розкриває тему тексту?
2. Які типи мовлення вам відомі? Доведіть, що в тексті поєднуються різні типи мовлення.

3. Який тип мовлення ми називаємо описом? Чим опис відрізняється від розповіді, роздуму? Яка роль опису в наведеному тексті?
4. Де розміщено експозицію музею Григорія Сковороди?
5. Що захоплює відвідувачів найбільше? Як описано інтер'єр Переяславського колегіуму?
6. Які заслуги Григорія Сковороди ми шануємо, чому бережемо пам'ять про нього?
7. Чи відвідували ви музей філософа й гуманіста? Якщо так, розкажіть про ваші враження.

III. З'ясуйте, які з виділених у тексті слів належать до застарілих. Назвіть історизми та архаїзми. Скористайтесь фотоілюстрацією на с. 36.

IV. Поясніть написання та значення слів *численних, стародавнього, ім'я, зв'язаний, інтер'єр, експозиція*.

V. Складіть план тексту.

VI. Усно перекажіть текст за планом, звернувши особливу увагу на послідовність опису приміщення.

8. Групи слів за вживанням

Кожний майстер своє ремесло хвалить.

Прислів'я

63. I. Прочитайте текст. З'ясуйте тип і стиль мовлення. Свою думку аргументуйте. Доберіть заголовок і докладно перекажіть текст.

У давнину фізика об'єднувала всі знання про природу. Ще років триста тому весь обсяг наукових знань про природу був таким малим, що одна людина могла детально знати всі основні наукові ідеї свого часу. Вчених тих часів називали «натурфілософами», підкреслюючи цим, що вчений знає всі галузі знань про природу. З часом внаслідок нагромадження фактів і вдосконалення методів спостереження й дослідження різних явищ природи ця наука стала настільки широкою, що окремі її галузі перетворилися на самостійні науки. Виникли астрономія — наука про походження, рух і будову **небесних тіл**; біологія — наука, яка вивчає світ живого: **рослин, тварин, грибів і мікроорганізмів**; геологія — наука про будову Землі; хімія — наука про взаємні перетворення **речовин**, їх склад і будову.

Терміни
Професіоналізми
Діалектизми
Розмовна лексика
Просторічна лексика
Жаргонізми

Що ж залишається фізиці? Одним із головних завдань сучасної фізики є вивчення властивостей речовин, які входять до складу як живих, так і неживих тіл, закономірностей

перебігу процесів у цих тілах, тобто змін їх властивостей внаслідок тих чи інших впливів (С. Гончаренко).

II. Випишіть виділені слова, з'ясуйте їх лексичне значення та сферу використання. Визначте, до якої *групи слів за вживанням* вони належать (див. с. 41—42).

 64. Напишіть невеликий твір на тему «Професія мого батька (моєї матері)». Використайте *професійні слова* (див. с. 41), підкресліть їх і з'ясуйте значення.

65. I. Прочитайте текст-інструкцію. В якому стилі його написано? Яка лексика тут переважає? Чому?

ЯК ЗРОБИТИ ГЕРБАРІЙ

Квіти краще сушити на ваті. Для цього беруть цупкий папір і роблять у ньому отвори. Через них пропускають стебла квітів так, щоб суцвіття лежало на аркуші. Під суцвіття підкладають вату, прокладають її й між пелюстками. Потім папір підвішують у сухому й теплому місці до повного висихання. Після цього аркуші складають у теку так, щоб зручно було ними користуватися під час досліджень. Тека має зберігатися в помірно вологому місці, щоб квіти не пересушувалися.

II. Назвіть слова, що вплинули на вибір стилю. Яку роль вони виконують у тексті? Складіть речення зі словами в рамці.

 III. Складіть текст-інструкцію на одну з тем: «Як підклеїти книгу», «Як прибирати клас».

66. I. Погрупуйте слова в два стовпчики: а) загальноживані; б) професійні (див. с. 41).

Книга, вода, **мартен**, олень, батько, **лиття**, хліб, випікати, молоко, шхуна, миля, **горно**, ківш, **на-гора**, шахта, струни, скрипка.

*герба́рій
суцві́ття
пелю́стки
те́ка*

*о́лень
на-го́ра*

II. Виділені слова об'єднайте тематично й уведіть у речення. Зробіть лексичний розбір 2—3 слів (див. с. 40).

 67. I. Прочитайте початок тексту. Випишіть професійні слова. Які з них є неологізмами?

Для багатьох людей у світі англійське слово *віндовз* нині значить не тільки «вікна». Це операційна система персо-

нального комп'ютера (ПК), створена в 1985 році. Завдяки їй ми можемо навчатися й відпочивати, читати й грати в ігри, спілкуватися з усім світом за допомогою мережі Інтернет. Наші батьки в дитинстві про таке навіть не мріяли.

Якби ми вирішили описати можливості сучасного ПК, то навряд умістили б цей матеріал в одній книжці. Наприклад, можна ввести текст у комп'ютер за допомогою сканера ... (З енци. «Я пізнаю світ»).

II. Усно продовжіть текст, уживаючи професійні слова. Назвіть серед професіоналізмів запозичені слова.

68. I. Прочитайте виразно вірш Дмитра Павличка. З'ясуйте, з якою метою автор використав *діалектні слова* (див. с. 41). Чи зрозумілі їх значення з самого твору, без перекладу? В яких мовленнєвих ситуаціях жителі вашої місцевості вживають діалектні слова?

А по селах там жили
Прагуцувальські роди —
Люди мудрі і міцні,
І митці з природи.
Вміли доглядать овець,
Будувати ґражди.
Хліб не завжди був у них,
Але пісня — завжди.

Так велося в тих людей,
Що в сопілку грати,
Ніби розмовляти, всі
Вчилися з дитяти.
І Василько змалу грав —
Научився в неня.
Батько передав йому
Фрілку і натхнення.

Д. Павличко

Ґражда — хата й господарські споруди, побудовані прямокутником. *Фрілка* — сопілка. *Неньо* — батько.

II. Як ви розумієте виділене речення? Складіть речення за фотоілюстрацією.

III. Уявіть, що ви — мовознавець-дослідник. Укладіть словник діалектних слів, які вживаються у вашій місцевості. Доберіть до них літературні відповідники.

69. I. Прочитайте подані слова, з'ясуйте, до якої групи слів за вживанням вони належать. У яких стилях мовлення можуть уживатися такі слова? Обґрунтуйте свою думку (див. с. 41—42).

Пантрувати, рабрина, ґазда, бурдей, кліть, видіти, хатина, кацавейка.

II. Доберіть до поданих слів літературні відповідники з довідки на с. 40.

Малий скрипаль

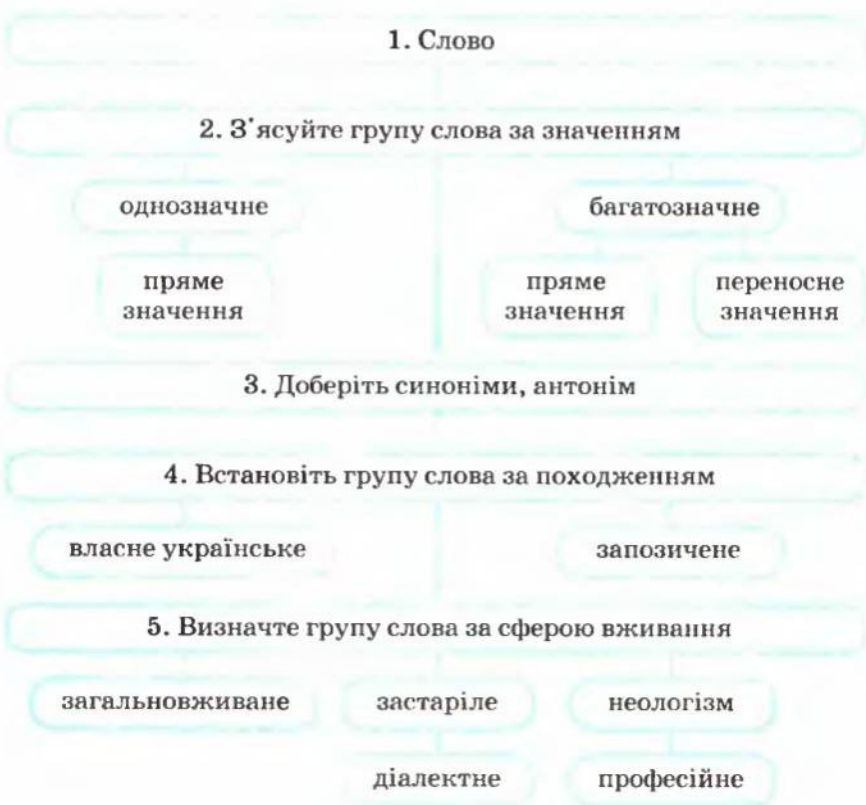
Д о в і д к а: стежити, драбина, господар, землянка, ко-
мора, бачити, кімната, безрукавка.

 ІІІ. Складіть запитання для дискусії на тему «Чи доречним є використання діалектизмів у текстах різних стилів?».

 70. Знайдіть у творах українських письменників уривок тексту, в якому було б відображене розмовне мовлення, і виразно прочитайте його. Які особливості інтонації ви помітили? З'ясуйте, яку лексику використано в тексті.

71. Прочитайте епіграф до теми (с. 37). Як ви розумієте це прислів'я? Зробіть лексичний розбір слова *ремесло*. Користуйтеся алгоритмом.

АЛГОРИТМ лексичного розбору слова

Зразок розбору

Ніжна душа твого народу бринить у слові (І. Вихованець).

Дієслово *бринить* — слово багатозначне. Пряме значення — «утворювати протяжний дзвенячий звук». Слово використане в переносному значенні. Синоніми до нього — *вібрує*, *лунає*, антонім — *мовчить*. Слово власне українське. За сферою використання — загальноновживане.

72. І. Прочитайте речення й виділіть у них *просторічні* та *жаргонні* слова (див. с. 42).

1. Ну, то й іди під три чорти з моєї хати! (С. Васильченко). 2. Ну, Матюша, катай напам'ять «Гуси», покажи себе! (І. Карпенко-Карий). 3. Але я не граю ні на одному струменті! Толя мене колись учив на піаніні, але в мене не було часу! 4. Ми всі ходимо по цьому дому з мобілами, бо розгубимося (З тв. Є. Кононенко).

II. Доведіть, що вживання таких слів є недоречним, свідчить про некультурність та невихованість мовців.

0..... ПРОЧИТАЙТЕ І ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ.....

Залежно від с т и л і с т и ч н о г о використання лексики української мови поділяється на кілька груп.

Основу кожного стилю мовлення становлять **загальноновживані слова**, якими користуються всі мовці незалежно від віку, освіти, посади тощо. Це найпоширеніші слова, що називають основні явища і предмети навколишньої дійсності: *день*, *будинок*, *гарний*, *бігти*, *дванадцять* та ін.

Терміни — слова, що називають наукові поняття. Наприклад: *атом*, *синус*, *підмет*, *синтаксис*, *клітина*. Основна сфера застосування термінів — науковий та офіційно-діловий стилі.

Професіоналізми (професійні слова) — це слова або словосполучення, властиві мовленню людей певної професії. Наприклад: *мовник* (викладач мови), *човник* (деталь машини), *білоколоска* (сорт пшениці). Професіоналізми застосовуються в усному мовленні людей певної професії, а також у друкованих працях, призначених для фахівців.

Діалектизми — слова, що вживаються жителями певної місцевості: *мелай* (кукурудза), *баюр* (вид пояса), *пирог* (в значенні вареники). У художньому стилі ця лексика використовується для створення колориту описуваної місцевості.

Розмовна лексика — включає слова, що вживаються у повсякденному спілкуванні, у побуті людей. Наприклад: *мастик* (*митець*), *навсидячки* (*сидячи*), *верзтися* (*звизжа-*

тися). Розмовна лексика, крім розмовного мовлення, використовується в публіцистичному та художньому стилях.

Просторічна лексика об'єднує слова, що виходять за межі літературного вжитку. Наприклад, слова, перекручені з погляду лексичних норм: *секлетар* (*секретар*), *охтобус* (*автобус*); слова з різко зниженим забарвленням: *свиняка*; росіянізми: *пожалуста*, *до свідання*. Просторічна лексика в поєднанні з розмовною використовується в сатиричних та гумористичних творах.

Окрім професіоналізмів, у розмовному мовленні будь-якого професійного середовища завжди є певна кількість емоційно-забарвлених слів: *бублик* (кермо), *тачка* (таксі), *ляп* (груба помилка). Це **жаргонізми**. Вони мають відповідники серед загальноновживаних слів. Жаргонізми з'являються також у групах людей, пов'язаних спільністю інтересів (перебування в армії, навчання, заняття спортом тощо). Особливо багато жаргонізмів виникає в молодіжних колективах.

Офіційно-ділова лексика обслуговує ділову сферу — складання та оформлення документів (див. § 5).

 73. Складіть діалог на тему «Жаргонізми засмічують наше мовлення».

 ПОДУМАЙТЕ І ДАЙТЕ ВІДПОВІДІ.....

1. Які слова називаються термінами? професіоналізмами? Наведіть приклади.
2. Для яких стилів мовлення характерне використання термінів та професіоналізмів?
3. Яка лексика називається розмовною? просторічною? З якою стилістичною метою вона використовується?
4. З якою метою до текстів художніх творів автори вводять діалектизми?
5. Які слова називаються просторічними? жаргонними? Чи варто їх уживати? Аргументуйте свою відповідь.

 ЗВ'ЯЗНЕ МОВАЦЕННЯ

Твір-опис приміщення за власними спостереженнями

74. I. Прочитайте тексти. Визначте стиль і тип мовлення кожного з них.

1. Косе проміння сонця обливало золотом біленькі стіни хат, що виступали із зелені садів, виблискувало кривавим

вогнем у маленьких віконечках і зливалось в ніжне сяйво над потьмянілим хрестом невеликої дерев'яної церкви, яка височіла над стрімкою кручею край села.

І церква, і дзвіниця мали надзвичайно убогий вигляд: перекошені стіни й солом'яна покрівля потемніли від часу, і навіть хрест на гостроверхій вишці, колись вкритий позолотою, геть почорнів. Невеликий цвинтар, порослий високою зеленою травою, оточував церкву (За М. Старицьким).

2. У будинку-музеї п'ять кімнат. У трьох із них розміщено літературну експозицію, яка висвітлює життя і творчий шлях письменника, його громадську діяльність, літературні зв'язки. Дві інші — меморіальні. Це робочий кабінет і спальня. У них експонуються особисті речі, стоять меблі, які колись належали письменникові.

Пройшовши через дві кімнати будинку, переглянувши виставлені в них матеріали, потрапляєш у саме серце музею — робочий кабінет письменника.

Він слугував і кабінетом, і вітальнею. Тут стоїть письмовий стіл, на якому ми бачимо копії останніх рукописів, папку для паперу, подаровану друзями, письмове приладдя, окуляри, скриньку для листів — витвір гуцульського декоративно-прикладного мистецтва, телефон.

Біля письмового приладдя, з боку лівої руки, якщо сидіти за столом, пам'ятка про батька — невеличка керамічна попільничка, виготовлена у вигляді гуцульського постола (З журналу).

II. Які це описи? У якому з текстів є опис інтер'єру? З якою метою він використовується автором?

III. З'ясуйте значення незнайомих слів за словником наприкінці підручника.

75. I. Прочитайте й перекажіть текст.

Наш шкільний кабінет біології — це велика кімната з трьома вікнами, що виходять на південь. На пофарбованих у блідо-блакитний колір стінах багато таблиць та портретів учених, виконаних випускником школи, нині відомим художником. П'ятнадцять столів розставлено в три ряди. Біля кожного столу по два стільці. Стіл для вчителя обладнано пультом управління. Велика дошка розсувається автоматично й може слугувати екраном. На підвіконнях багато квітів, у кутку класу — акваріум. До кабінету прилягає кімната, в якій зберігається наочність.

II. З'ясуйте, яка основна думка тексту. Доберіть до нього заголовок. Визначте стиль мовлення.

III. Складіть усно науковий опис одного з кабінетів вашої школи. Переробіть текст на художній, попередньо склавши план. Висловіть побажання, якими б ви хотіли бачити класи вашої школи, чого в них бракує, що бажано було б змінити. Запишіть текст.

ЗАВДАННЯ І ЗАПИТАННЯ ДЛЯ ПОВТОРЕННЯ Й УЗАГАЛЬНЕННЯ

76. Дайте відповіді на запитання й виконайте завдання.

1. Які групи слів за походженням ви знаєте?
2. Якими словниками треба користуватися для з'ясування значення і написання іншомовних слів?
3. Як ви розумієте поняття *активна* й *пасивна* лексики?
4. Що вам відомо про застарілі слова та їх стилістичну роль?
5. Які слова називаються неологізмами?
6. Що таке авторський неологізм і яка його роль у тексті?
7. Які слова вважаються загальноновживаними?
8. На які групи поділяється лексика залежно від стилістичного використання?
9. Які професії поширені у вашій місцевості? Назвіть властиві їм слова-професіоналізми.
10. Що таке терміни? Наведіть приклади.
11. Які слова називають діалектними?
12. З якою метою письменники вживають у творах діалектні слова?

77. Виконайте рівневі завдання (за варіантами).

В а р і а н т 1

I рівень

Лексикологія вивчає:

а) будову слова; б) лексичний склад мови; в) стилі української мови.

II рівень

Доберіть до іншомовних слів власне українські відповідники з довідки на с. 45.

Толерантність, преамбула, баланс, консенсус, вакантний, регрес, резерв, міграція.

Д о в і д к а: рівновага, згода, занепад, запас, терпимість, передмова, вільний, переселення.

III рівень

Напишіть текст-інструкцію на тему «Робота в майстерні» (для хлопчиків), «Кравецька справа» (для дівчаток), використовуючи професіоналізми.

В а р і а н т 2

I рівень

До власне українських належать слова:

- а) дерево, птах, мрія; б) комп'ютер, менеджер, спонсор;
в) перспектива, екзамен, проект.

II рівень

Доберіть до архаїзмів слова-відповідники сучасної української мови з довідки.

Відати, словеса, глас, піїт, десниця, зріти, воздвигнути, рамена.

Д о в і д к а: слова, плечі, поет, знати, бачити, збудувати, голос, правиця.

III рівень

Напишіть твір-розповідь про вашу майбутню професію, використовуючи професіоналізми.

СЛОВОТВІР. ОРФОГРАФІЯ. ЗМІНЮВАННЯ І ТВОРЕННЯ СЛІВ

Словотвір — наука про мову, що вивчає способи творення слів.

Словозміна — творення граматичних форм слова.

§ 9. Основні способи словотворення

Моя Україно, колиско-калино,
Пізнати тебе мені щастя дано.

М. Ткач

78. І. Прочитайте текст, продовжіть його власними прикладами народних прикмет. Визначте тип і стиль мовлення, доведіть свою думку.

Серед незайманої природи, тісно пов'язані з нею жили наші пращури. У її оточенні **формувався** їхній **світогляд** і насамперед — любов та повага до самої природи.

Словотвір
Словозміна
Твірна основа
Основні способи
словотворення
Словотворчі су-
фікси й префікси
Словотвірний
словник

Протягом століть люди **навчилися** спостерігати, запам'ятовувати і лишати на **повсякдень** лише ті зразки, які найточніше відповідали дійсності. Нині вже наукою доведено, що понад чотириста природних явищ можуть безпомилково завбачити природні зміни.

Є навіть такі рослини-барометри, котрі чітко фіксують, коли буде дощ чи сонячна днина. Скажімо, латаття, що **росте** на болотах та заплавах, **розпускає** свої пелюстки лише о сьомій ранку, а **згортає** близько восьмої вечора... (За В. Скуратівським).

II. Випишіть виділені слова, доберіть до них спільнокореневі та утворіть до кожного форми слів. Що відрізняє спільнокореневі слова від форм слів? Виділіть у цих словах значущі частини.

79. І. Прочитайте текст. Складіть план і перекажіть. Чи розкриває назва тексту його основну думку? Обґрунтуйте своє міркування.

ЛИСТОПАД

Народні назви місяців... Скільки народила їх багата уява і які вони цікаві та мудрі! За кожною такою назвою впізнаєш найхарактернішу вдачу місяця: *снігогін, грудко-трус, копень, березозіль*. І що цікаво — жодна з них не повторюється.

Сьогодні в лісі справжній жовтневий листопад. Клени обсіпаються від найменшого подиху вітерця. Гаснуть осінні вогневі барви. На восковому листі з'являються брудні плями, і вони здаються відбитком чийось чорних пальців. Деякі листки, засихаючи, скручуються в дудочку, і коли обережно розгорнути такий листок, всередині в ньому затремтить кришталева росинка (За О. Донченком).

листопад

II. У якому значенні в тексті вжито слово *листопад*? Запам'ятайте наголос у слові.

III. Випишіть виділені слова з другого абзацу. Визначте в них *твірну основу* (зверте свої міркування з матеріалом на с. 51—52).

Увага! Твірна основа, як правило, відрізняється від похідної основи слова на один префікс, суфікс (префікс і суфікс при префіксально-суфіксальному способі словотворення). Наприклад, для слова *розподілити* твірна основа *поділити*, а не *ділити*; для слова *голосочок* твірна основа *голосок*, а не *голос*.

80. I. Прочитайте текст, визначте його тему. Дайте текстові заголовки і перекажіть.

У Полтаві 1625 року в козацькій родині Гордія Чурая народилася дівчинка на ім'я Маруся, яка стала згодом народною поетесою, присвятила себе пісні. Її творчість припала на бурхливі роки боротьби за волю й незалежність України під проводом Богдана Хмельницького.

За своє коротке життя дівчина пізнала чимало: і смерть покараного у Варшаві батька, і палке кохання козака, і його зраду... Пережиті горе й радість, гіркий сум і солодкий щем виливалися в піснях. І живуть ті пісні серед нас, зігріті Божим даром таланту Чурайвни (За С. Пущенком).

II. Випишіть виділені слова й розберіть їх за будовою. Визначте, які префікси, суфікси слугували для творення цих слів.

81. Розгляньте таблицю, запам'ятайте *способи словотворення*. Доберіть по два приклади до кожного способу словотворення й запишіть.

Способи словотворення

Назва способу	Як утворюються слова	Приклади
Префіксальний	за допомогою префіксів	<i>ліс → праліс</i>
Суфіксальний	за допомогою суфіксів	<i>ліс → ліс^ок</i>
Префіксально-суфіксальний	за допомогою префіксів і суфіксів	<i>ліс → у^зліс^ся</i>
Безафіксний	відкиданням закінчення або закінчення й суфікса	<i>юний → юнь</i>
Складання слів, основ або частин основ	поєднанням двох і більше основ чи слів	<i>листя, падати → листопад</i> <i>завідуючий магази- ном → завмаг</i>
Перехід однієї частини мови в іншу	переходом однієї частини мови в іншу	<i>минуле (прикм.) → минуле (імен.)</i>

82. І. Спишіть слова, визначте їх спосіб словотворення. Поряд із кожним словом запишіть те, від якого його утворено. Позначте твірні основи та сполучні голосні (див. с. 51—52).

Працелюб, красзнавство, водограй, верболози, землеустрій, самооборона, життедайний, чорнобривий, водогін.

ІІ. Складіть і запишіть 3—4 речення зі словами на вибір. Підкресліть головні члени.

83. І. Розгляньте малюнок на с. 49. Кого на ньому зображено? Як розкриває танець козацьку душу? Під супровід яких інструментів козаки виконували гопак? Яка зброя була атрибутом танцю? Гопак — це танець чи вид козацької боротьби? Аргументуйте свою думку.

ІІ. Уявіть, що ви працюєте на телебаченні й готуєте дитячу пізнавальну передачу. Складіть цікаву розповідь на тему «Січковий гопак». Використовуйте слова та словосполучення з довідки на с. 49.

Д о в і д к а: розважатися, привілля, бандура, змагання, ігри, припадати до землі, злітати птахом, військово мистецтво, козацький характер, справжній лицар.

III. Скориставшись *словотвірним словником* (див. с. 52), визначте твірні основи та спосіб словотворення слів *змагання, припадати, привілля, військовий*. Поясніть орфограми в словах.

84. I. Прочитайте і спишіть народні прикмети, зазначаючи в дужках дати свят.

1. Прийшла Покрова, сиди, чумак, удома. 2. Якщо до Покрови журавлі не **відлетять**, зима настане поволі. 3. Як на Катерину **холодно**, то буде голодно. 4. Як листопад дерев не **обтрусить**, довга зима бути мусить. 5. Листопад вересню онук, жовтню син, зимі **рідний брат**.

II. До виділених слів доберіть слова з твірними основами. Розберіть їх за зразком.

Зразок. Со^нний ← сон. За^тіно^к ← тінь. Ва^говоз ← ва^га, во^зити.

85. I. Прочитайте текст. Доберіть заголовки. Визначте тему й основну думку. З'ясуйте тип мовлення.

II. Назвіть слова, які надають текстові урочистості. До якої групи лексики вони належать?

Київ... Київ... Сивий граде старого Кия. Златоглавий, білостінний велетень...

Вознісся ти на кручах **придніпровських** дужим багатирем. Підпираєш високе небо широкими плечима. Світиш світлом ясним любові й величі. Довкола себе сієш слово мудрості й знання... Увесь ти ніби зітканий із ниток сонця, зелені дібров і глибокої **сині** неба, із світлих **земних** радостей і чорних земних печалей. У тобі — слава і можуть минувшини. У тобі — сила й наснага для грядущого. У тобі — життя й гордість багатьох поколінь, що відійшли у **вічність**. Але вони залишили зерна своїх дум, своєї любові, своєї праці — у тобі... (За Р. Іванченко).

III. Зробіть словотвірний розбір виділених слів, користуючись алгоритмом.

 IV. Поміркуйте, яким способом словотворення утворилася назва *Київ*?

АЛГОРИТМ словотвірного розбору слова

1. Слово

2. З'ясуйте лексичне значення

3. Доберіть найближче спільнокореневе слово

4. Позначте словотворчий засіб

префікс

суфікс

відкидання
суфікса

складання
основ, слів

префік-
сальний

префік-
сально-
суфік-
сальний

суфік-
сальний

безафіксний

складання

перехід в інші
частини мови

5. Визначте спосіб словотворення

Зразок усного розбору

Світиш світлом ясним любові й величі (Р. Іванченко).

Велич — означає «велике значення чогось»; найближче спільнокореневе слово — *великий*; словотворчий засіб —

відкидання закінчення. Отже, слово *велич* утворене безафіксним способом.

Зразок письмового розбору

Велич ← великий — безафіксний сп.

Славний ← слава — суфіксальний сп.

!..... ПРОЧИТАЙТЕ І ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ.....!

В українській мові більшість слів утворено від інших, тобто вони є похідними. Особливості творення похідних слів вивчає наука, що називається **словотвором**.

Наприклад, слово *ліс* має основу, що збігається з коренем. Неможливо пояснити, чому простір, укритий деревами, назвали словом *ліс*. Це слово не утворилося від якогось іншого. А слово *лісовий* указує на те, що має певне відношення до лісу, розташоване в лісі. Отже, це слово — спільнокореневе зі словом *ліс* і утворилося від нього.

Твірною називається основа (це може бути й усе слово), від якої утворюється інше слово. Щоб визначити твірну основу, треба дібрати слово, від якого утворилося аналізоване слово. Твірною основою буде спільна для цих слів основа. Наприклад, дощовий ← дощ. У цих словах спільною основою є *дощ*, це твірна основа для похідної основи *дощов-*.

Щоб з'ясувати **спосіб творення слова**, треба знайти те слово, від якого воно походить, виділити твірну основу й визначити словотворчі засоби — суфікс або префікс.

Увага! Слова творяться від **твірної основи**, а не безпосередньо від кореня. Наприклад: водяний → водянистий (а не *вода* → *водянистий*).

Словотворчими називаються ті засоби, якими твірна основа відрізняється від похідної. Слова можуть утворюватися за допомогою словотворчих суфіксів, префіксів, суфіксів і префіксів одночасно та без суфіксів і префіксів. Наприклад: *український* — найближче спільнокореневе слово *Україна*, що і слугує твірною основою. Порівняємо: український ← Україна. Отже, це суфіксальний спосіб творення за допомогою суфікса *-ськ-*.

Наведемо приклади й інших способів словотворення: **префіксальний** (правічний ← вічний — слово утворилося за допомогою префікса *пра-*); **префіксально-**

с у ф і к с а л ь н и й (підберезник ← береза — слово утворилося за допомогою префікса *під-* та суфікса *-ник-*); б е з а ф і к с н и й (юнь ← юний — зіставлення слів показує, що відбулася лише зміна приголосних — [н] на [н']).

Слова можуть утворюватися способом складання основ чи слів, частин слів та способом переходу з однієї частини мови в іншу. Наприклад, спосіб основоскладання: *землекоп* ← *копати землю* (поєдналися дві основи за допомогою сполучного голосного [е]); спосіб складання в поєднанні з суфіксальним способом: *життєдайний* ← *життя* і *дай* (від одного слова взято основу повністю *житт-*, а від другого утворено слово за допомогою суфікса *-н-*, з'єднано їх сполучним звуком [е], на письмі *є*); спосіб переходу однієї частини мови в іншу: *військовий* — уживається в значенні іменника, тобто той, що має відношення до армії (*військовий віддав честь* — прикметник переходить в іменник).

Близьким до складання є творення складноскорочених слів (абревіатур), при якому поєднуються частини слів. Наприклад: *облада* ← *обласна рада*.

Увага! Розрізняйте розбір за будовою і словотвірний розбір.

Пережиток □ Пережиток ← пережитий

Якщо у вас виникають сумніви щодо виділення твірної основи, зверніться до **словотвірного словника**, де слово подається так: *осін* + *н-ий* ← *осінь*. Перший запис — це словотвірні частини, поєднані знаком (+), а стрілка вказує на твірну основу (*осінь*).

86. Зробіть словотвірний розбір слів.

Придорожній, оберіг, легкозрозумілий, міць, уламок, виноградарський, нафтодобування, пританцьовувати, килимарський.

❓.....**ПОДУМАЙТЕ І ДАЙТЕ ВІДПОВІДІ**.....

1. Які є способи словотворення? Наведіть до кожного по два приклади.

2. Що таке словотворчі суфікси? словотворчі префікси?

3. Як визначити спосіб творення слова? Наведіть приклади.

4. Які звуки можуть виступати сполучними під час творення складних слів? Наведіть приклади.

Повідомлення на лінгвістичну тему (усно).

Терміни в текстах наукового стилю

87. І. Прочитайте текст. З'ясуйте стиль і тип висловлювання. Свою думку аргументуйте.

ЗВУКИ МОВИ І ЗВУКИ МОВЛЕННЯ

Звуки мови утворюються в результаті складних рухів органів мовленнєвого апарату.

Людина здатна утворювати безліч звуків. І кожен мовець може по-своєму вимовляти звуки в тому самому слові. Наприклад, у слові *заєць* четвертий звук може бути вимовлений і як чіткий [е], і як [є], наближений до [и], і як [і]. Але усвідомлюємо ми цей звук як [е], бо саме за ним у мовній практиці народ закріпив значення слова, що називає звірка родини гризунів із кучим хвостом, довгими задніми ногами й довгими вухами.

Звуків, за допомогою яких можна розпізнавати й розрізняти слова та їх форми, в українській мові 38. За джерелами творення вони поділяються на голосні та приголосні. Голосні звуки творяться струменем видихуваного повітря, що вільно проходить між голосовими зв'язками, які перебувають у напруженому стані й дрижать. Приголосні звуки — це шуми, які утворюються струменем видихуваного повітря, що натрапляє на перепони, створювані органами мовлення (За Н. Потелло).

II. Дайте відповіді на запитання.

- ❓ 1. Скільки звуків в українській мові?
2. Які звуки називаються голосними?
3. Які звуки називаються приголосними?

III. Назвіть у тексті загальноновживані слова та слова-терміни. З'ясуйте різницю між ними. Яку роль виконують терміни в науковому тексті?

IV. Складіть план до тексту, перекажіть його усно.

88. І. Погрупуйте слова в два стовпчики: а) загальноновживані; б) терміни.

День, ніч, мати, батько, звук, слово, корінь, вітер, лексика, неологізм, синонім, парта, текст, сестра, школа, опис, чайка, антонім, сувенір, лінгвістика.

II. Серед слів-термінів назвіть ті, що стосуються науки про мову.

89. І. Прочитайте висловлювання. Виправте граматичні, лексичні та стилістичні помилки. До якого стилю належить цей текст? Доведіть свою думку.

На внутрішньому колі коробки компаса нанесено поділки, при допомозі яких вимірюються кути між напрямом північного (синього) кінця стрілки і напрямом на предмети.

Щоб визначити сторони світу при допомозі компаса, його треба тримати в руці горизонтально перед собою, відпустивши гальмо стрілки. Коли стрілка перестане коливатися, її синій кінець дивитиметься на північ, а світлий — на південь.

Визначити сторони світу можна й по сонцю. Опівдні сонце знаходиться на півдні. У цей час тіні від предметів бувають найкоротшими й їхній напрям завжди вказує на північ.

ІІ. У якій галузі може використовуватися поданий текст? Які слова на це вказують?

90. І. Назвіть наукові поняття, з якими ви ознайомилися на уроках географії, математики, біології, української мови. Запишіть 5—6 термінів із кожної науки.

ІІ. Як ви розумієте слово *поняття*? Сформулюйте й запишіть визначення.

1. Синтаксис — ... 2. Фонетика — ... 3. Лексикологія — ... 4. Словотвір — ...

91. І. Прочитайте текст. З'ясуйте, до якого стилю він належить, для кого призначений. Перекажіть близько до тексту.

Ґрунт — це дуже складний організм, що утворюється під впливом клімату, рельєфу, часу, материнської породи та екології. Якщо повітря й вода здатні порівняно швидко самоочищатися, а ліси поновлювати себе, то стан ґрунтового шару залежить тільки від людини. Людина може швидко збагатити добривами ґрунт, що **виснажився**, однак безсила створити його заново (*В. Логвиненко*).

ІІ. Яку галузь народного господарства обслуговують терміни, використані в тексті? У яких значеннях вживається слово *ґрунт*?

ІІІ. З'ясуйте спосіб творення виділених слів.

92. І. Дайте визначення термінів та загальноновживаних слів. Наведіть приклади. Скільки лексичних значень може мати термін? У яких стилях він може вживатися?

 ІІ. Доберіть ключові слова до теми «Терміни в текстах наукового стилю», з'ясуйте їх лексичне значення (див. с. 41). Складіть діалог на цю тему між учнем та вчителем.

!..... ПРОЧИТАЙТЕ І ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ.....

Усна відповідь на лінгвістичну тему — це повідомлення в науковому стилі, яке: а) містить розповідь про певне явище, з яким ви детально ознайомилися й можете докладно пояснити його суть, наводячи приклади; б) найчастіше будується у формі роздуму (міркування). Відповідаючи, ви міркуєте над тим, що це за мовна одиниця (мовне явище), яка її (його) природа й роль у мовленні.

93. Назвіть ознаки повідомлення на лінгвістичну тему. Складіть план теми «Терміни в текстах наукового стилю» (див. с. 41). Підготуйте розгорнуту усну відповідь на цю тему.

§ 10. Зміни приголосних при творенні слів

Чи не той то хміль, що коло тичин в'ється?
Ой той то Хмельницький, що з ляхами б'ється?

Народна пісня

94. І. Прочитайте текст. Визначте стиль мовлення тексту. Відповідь аргументуйте. Поділіть розповідь на абзаци. Якими правилами ви керувалися під час поділу? Що нового ви дізналися про Богдана Хмельницького? Чому, на вашу думку, висловлювання має такий заголовок? Чи можна замінити його на інший?

Зміни приголосних при творенні слів
Словотворчі суфікси

ПОРТРЕТ НА ГРИВНІ

Богдан Хмельницький належить до найвизначніших постатей в історії. Неповних 10 літ Богдан Хмельницький був гетьманом України, але й за цей час, незважаючи на майже безперервні війни, зміг створити сильну Українську державу. З малого Запорозжя під рукою Хмельницького виросла держава, з якою рахувалася вся Європа. Тодішній диктатор Англії Олівер Кромвель вів дипломатичне листування з Хмельницьким. Гетьманська столиця — Чигирин — стала на той час одним із впливових політичних осередків Східної Європи. Україна налагоджувала стосунки зі Швецією, Туреччиною, Молдовою, Угорщиною. У відновленій Українській державі Богдан Хмельницький організував адміністрацію, суддівство, сильне військо. Він був визначним полководцем, політиком, добрим господарем і завжди намагався посилити могутність України (З посібника).

II. Випишіть слова зі словотворчими суфіксами *-ськ (ий)*, *-ин (а)* й визначте, від яких слів вони утворені. До якої частини мови належать утворені слова? Які ви помітили зміни приголосних при творенні? Запишіть слова парами, підкреслюючи букви на позначення *чергування звуків* (див. с. 57—58).

III. Випишіть виділені прикметники, утворіть від них слова-іменники із суфіксом *-ин (а)*. Які зміни ви помітили? Спробуйте сформулювати правило, що відбиває ці зміни, звірте свої міркування з поданими на с. 57.

Орфограма

Букви **чч, щ** в іменниках із суфіксом **-ин(а)**
Хмельниччина, Херсонщина, Галичина

95. I. За схемою ознайомтеся зі змінами приголосних при словотворенні. Схарактеризуйте ці зміни, наводячи власні приклади.

[к], [ц], [ц'] + -н- → -чн-: *рука* → *ручний*; *сонце* → *сонячний*; *залізниця* → *залізничний*.

[г], [ж], [з] + -ськ- → -зьк-: *Прага* → *празький*, *Париж* → *паризький*, *водолаз* → *водолазький*.

[г], [ж], [з] + -ств- → -зтв-: *убогий* → *убозтво*, *боягуз* → *боягузтво*.

[к], [ч], [ц] + -ськ- → -цьк-: *козак* → *козацький*, *Гадяч* → *гадяцький*, *молодець* → *молодецький*.

[к], [ч], [ц] + -ств- → -цтв-: *козак* → *козацтво*, *молодець* → *молодецтво*.

[х], [ш], [с] + -ськ- → -ськ-: *волох* → *волоський*, *товариш* → *товариський*, *Черкаси* → *черкаський*.

[х], [ш], [с] + -ств- → -ств-: *птах* → *птаство*, *товариш* → *товариство*.

II. Складіть розповідь на тему «Зміни приголосних при творенні слів», на кожне правило доберіть приклади.

Орфограма

Буквосполучення **-чн-** у прикметниках
із суфіксом **-н-**
залізничний

96. Від поданих слів утворіть прикметники за допомогою суфікса *-н-*. Поясніть орфограми. З'ясуйте лексичне значення утворених слів і складіть із ними речення.

Серце, бідолаха, сонце, молоко, пшениця, рука, столиця, лексика.

97. І. Від поданих іменників утворіть прикметники та іменники із суфіксами *-ськ(ий)*, *-цьк(ий)*, *-зьк(ий)*, *-ств(о)*, *-цтв(о)*. Поясніть, які зміни приголосних відбуваються при творенні слів.

Острог, молодець, Рига, купець, Кременчук, Буг, Абхазія, Тбілісі, Калуга, Сиваш, Канада, Овруч, турист, завод, узбек, Миргород, Новгород, Оренбург, Гадяч, Цюрих, Нью-Йорк.

II. Поясніть уживання великої літери у власних назвах. Складіть речення зі словом у рамці.

багáтство

III. Складіть діалог про міста, використовуючи слова із вправи. Розіграйте його з товаришем по парті.

О р ф о г р а м а

Буквосполучення *-зьк-*, *-цьк-*, *-ськ-*, *-ств-*,
-цтв-, *-ств-*
острозький, жіноцтво

!..... ПРОЧИТАЙТЕ І ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ.....

Іменник *Київщина* утворився від прикметника *київський* за допомогою словотворчого суфікса *-ин(а)*, від твірної основи *київськ-*. Твірна основа закінчується звукосполученням [с'к], що змінюється на [шч]. На письмі воно передається літерою *щ*: *київський* → *Київщина* ([с'к] → [шч]). Так само змінюється сполучення звуків [ц'к] на [чч], наприклад: *донецький* → *Донецчина*.

При творенні прикметників із суфіксом *-н-* приголосні [к], [ц], [ц'] змінюються на [ч]. Сполучення звуків [чн] на письмі передається буквосполученням *-чн-*: *рука* — *ручний*, *залізниця* — *залізничний*.

В окремих прикметниках та утворених від них іменниках може вимовлятися сполучення звуків [шн], що позначається буквосполученням *-чн-*: *яєчний*, *ячний*, *пшеничний*. В и н я т о к становлять слова *рушник*, *рушниця*, *дворушник*, *мірошник*, *соняшник*, *торішний*, *учорашний*, у яких пишеться *-шн-*.

При творенні слів с у ф і к с а л ь н и м с п о с о б о м кінцевий приголосний твірної основи і початковий приголосний [с] суфіксів *-ськ-*, *-ств-* змінюються:

1. Кінцеві звуки твірної основи [г], [ж], [з] і суфікси *-ськ-*, *-ств-* змінюються на *-зьк-*, *-зтв-*: *Ладога* → *ладозький*; *Запоріжжя* → *запорізький*; *боягуз* → *боягузтво*.

2. Кінцеві звуки твірної основи [к], [ц], [ч] та суфікси -ськ-, -ств- змінюються на -цьк-, -цтв-: *козак* → *козацький*, *козацтво*; *молодець* → *молодецький*, *молодецтво*; *Овруч* → *овруцький*.

3. Кінцеві звуки твірної основи [х], [ш], [с] та суфікси -ськ-, -ств- змінюються на -ськ-, -ств-: *чех* → *чеський*; *товариш* → *товариський*, *товариство*; *Черкаси* → *черкаський*.

Увага! Інші кінцеві твірної основи ([д], [т]), хоч і змінюються у вимові, проте на письмі зберігаються: *брат* → *братський* [бра́ц'кий], *братство* [бра́цтво].

 98. І. Погрупуйте слова за орфограмами й поясніть їх правопис.

Харківщина, фонетичний, Вінниччина, жіноцтво, юнацький, козацтво, гадяцький, запорізький, столичний, Одещина, товариство, ткацтво, птаство, чеський, ручний, убоцтво.

ІІ. Зробіть словотвірний розбір трьох слів на вибір.

 ПОДУМАЙТЕ І ДАЙТЕ ВІДПОВІДІ.....

1. У яких випадках відбувається зміна кінцевих приголосних твірної основи [ц'к] на [чч], а [с'к] — на [шч]? Наведіть приклади.

2. Яка відмінність у творенні слів *Херсонщина* і *Туреччина*?

3. Як змінюються кінцеві приголосні основи [ч], [ц], [ц'] при творенні прикметників із суфіксом -н-? Наведіть приклади.

4. Які зміни відбуваються при творенні прикметників за допомогою суфікса -ськ(ий) та іменників із суфіксом -ств(о)? Наведіть приклади.

5. Як правильно: *Кременчуцький* чи *Кременчужський*, *Лепетиський* чи *Лепетишський*?

 ЗВ'ЯЗНЕ МОВЛЕННЯ

**Письмовий переказ художнього тексту
за складним планом**

99. І. Прослухайте текст. Визначте тему й основну думку. Чи розкриває тему заголовок? Відповідь аргументуйте. Чому автор звертається до образу хати? Які почуття викликає у вас прочитане? Які типи мовлення поєднано в тексті?

ХАТА

Напишу я слово про хату за тисячу верст і за тисячу літ від сивих давен аж до великого мого часу. Білу, з теплою солом'яною стріхою, що поросла зеленим оксамитовим мохом, **архітектурну** праматір пристанища людського, **незамкнену**, вічно відкриту для всіх без стуку в двері... Бідну і ясну, як добре слово, і просту, ніби її створили **не робочі руки**, а сама природа, немовби виросла вона, мов мироїжка в зеленій траві.

Опишу її **неповторну** зовнішність, привітну й веселу, часом сумну, молоду й стареньку вдовицю, чепурну й добру, журливу і ніколи не горду. У полі, на горі й під горою, на горі серед квітів весною і **влітку**, серед насіння **восени**. Насіння у ній і на ній од стріхи до самого долу.

Опишу її внутрішній образ. Все, що в ній є, й чого нема, й не було ніколи, хоч і могло б бути. А не було й нема в ній **безлічі** речей. Нема в ній челяді, **прислужництва** нема. Нема кабінетів, віталень, спалень, де довго сплять, і не було в ній розпусти й лінощів. Немає на стінах **фамільних** портретів, і скарбів нема в сундуках, і ковані панцирі предків не красуються по її кутках. Бо билися гаразд лицарі — **діди-небораки** без панцирів, з одверто голими грудьми.

Музей народної архітектури та побуту, м. Київ

Знала вона багато розлук і прощань **безутішних**. І співала вона талановито й **натхненно** журбу, і прощання, і спогади про далеке минуле (*За О. Довженком*).

Пристáнище — притулок. *Мироїжки* — назва виду грибів. *Челядь* — слуги. *Па́нцyr* — одяг лицарів.

II. У якому стилі написано текст? Доведіть це на прикладах.

III. Доберіть синоніми до слів *слово, прислужництво, далеко, челядь, сундук*. З'ясуйте стилістичне значення слів та словосполучень *діди-небораки; прощання безутішні; одкрита для всіх; старенька вдовиця*.

До яких груп лексики належать слова *праматір, пристанище, мироїжка, стріха, челядь, прислужництво, кабінет, панцир*?

IV. Виділіть у першому реченні другого абзацу однорідні члени речення та з'ясуйте розділові знаки.

V. Поясніть написання виділених слів.

VI. Дайте відповіді на запитання.

- ❓ 1. Хату яких часів і країн описує письменник? Як ви розумієте вислів *архітектурна праматір*?
2. Що говорить митець про зовнішній вигляд хати? Яку роль відіграють насіння та квіти в образі оселі?
3. Якими словами описано хату зсередини?
4. З якою метою автор нагромаджує синоніми в розповіді? Чому характеризує оселю, йдучи від протилежного (наприклад: *Немає кабінетів, віталень, спалень, де довго сплять*)?
5. Чому образ хати викликає повагу до предків, їхніх моральних якостей?
6. Які розлуки і прощання мав на увазі письменник, розповідаючи про українську хату?
7. Як ви ставитеся до власної оселі?

100. I. Прочитайте текст «Хата». Виділіть мікротеми, сформулюйте пункти складного плану. Запишіть його за зразком.

П л а н

- I. Слово про українську хату.
1. «Архітектурна праматір» оселі.
 2. Створена самою природою.

II. ...

II. Усно перекажіть текст за планом.

III. Перечитайте текст ще раз і напишіть переказ (за складеним вами планом).

11. Складні слова. Творення складноскорочених слів

Сучасне завжди надорозі з минулого в майбутнє.

О. Довженко

101. І. Прочитайте текст, визначте стиль мовлення. Свою думку аргументуйте. Доберіть заголовок до тексту, складіть план і докладно перекажіть.

Гетьманською столицею був Чигирин на річці Тясмин, тихоплинній притоці Дніпра. Це місто розташовувалось неначе в самому серці України. Богдан Хмельницький обрав Чигирин столицею ще й тому, що недалеко від нього було його родинне село Суботів.

Чигиринський замок височів на горі, з якої відкривався зорові чудовий краєвид. Довкола замок був обведений валом і муром.

Двір гетьмана розташовувався на міській площі неподалік від церкви. Дім був звичайний, козацький, бо гетьман розкошів не любив. Тільки гармата, що стояла перед двором, свідчила про босздатність житла головного козака.

За часів козаччини Чигирин був найславнішим містом на всю Україну (За І. Крип'якевичем).

II. Випишіть із тексту виділені слова. Визначте основи, від яких вони утворилися, та спосіб словотворення.

III. З'ясуйте спосіб словотворення слів *Хмельницький*, *козацький*, *чигиринський*, поясніть їх правопис. Запамятайте наголос у словах, що в рамці.

Складні слова
Складноскорочені слова
(аббревіатури)
Сполучні голосні
[o],[e]

Чигири́н
Тя́смин
і Тя́смин
Субо́тів

Орфограма

Букви *о, е, є* в складних словах
пішо́хид, землеко́п, життєда́йний

102. І. Із поданих пар слів утворіть складні слова. Поясніть спосіб творення та правопис. Уведіть 2—3 складні слова в речення, запишіть.

Земля, трусити; дощ, міряти; праця, любити; вода, падати; нафта, провід; білий, крила; життя, писати; кінь, ферма; крутий, ріг; світле, волосся; п'ять, том.

II. Накресліть таблицю, доберіть приклади *складних слів*, утворених за допомогою *голосних звуків [є], [о]*, і запишіть.

Сполучний [о]	вживається	Сполучний [є]
Після твердого приголосного першої основи: <i>грушовидний, тисячолітній</i>		Після м'якого приголосного першої основи: <i>землемір, життєдайний</i>

103. I. Спишіть слова, вставляючи пропущені букви. Поясніть уживання в них сполучних голосних.

Зор..пад, кра..вид, круг..вид, добр..дійник, добр..чинець, благ..дійник, вантаж..обіг, кух..вар, каш..вар, хмар..чос, вол..любний, вільн..любний, гряз..лікарня, житт..дайний, жив..дайний, житт..творний.

II. Визначте іменники-синоніми. У якому синонімічному ряду слова стилістично забарвлені?

III. Складіть речення з виділеним словом.

 104. I. Розгляньте таблицю й запам'ятайте правила *написання складних слів* (див. с. 64—65).

Складні та складноскорочені слова пишуться	
Разом	Через дефіс
1. Якщо слово утворене з двох основ, поєднаних сполучними звуками [о], [є]: <i>водолаз, землетрус, життєпис</i> ;	1. Якщо слово утворене з двох слів без з'єднувального голосного: <i>фабрика-кухня, льон-довгунець</i> ;
2. Якщо першою частиною є незмінне слово: <i>кінозал, радіопередача</i> ;	2. Якщо між частинами слова можна поставити і: <i>синьо-жовтий, військово-морський</i> ;
3. Якщо слово утворене від словосполучення: <i>тихоплинний, столітній</i> ;	3. Якщо складне слово означає відтінок кольору: <i>яскраво-зелений, світло-синій</i> ;
4. Якщо перша частина слова <i>пів-</i> уживається із загальною назвою: <i>піввісь, півслова</i> ;	4. Якщо перша частина слова <i>пів-</i> стоїть перед власною назвою: <i>пів-Києва, пів-Європи</i> ;
5. Якщо слово складноскорочене: <i>держапарат, СНД</i>	5. Якщо складноскорочене слово вжито з цифрами: <i>АН-70</i>

II. Доберіть приклади до кожного правила і запишіть.

105. Прочитайте слова. Назвіть у них орфограми.

Землеробство, овочесховище, боєздатність, життєлюбний, краєзнавчий, телефон-автомат, водолікувальний, багатоклітинний, чорнобровий, темно-сірий, гострозубий, восьмиструнний, триповерховий, високосортний, голубокий, світло-голубий, першочерговий, маслозавод, льотчик-космонавт, кіноконцертний.

О р ф о г р а м а

Написання разом і через дефіс складних
і складноскорочених слів
*водомір, землекоп, фотокамера, блідо-рожевий,
ракета-носіїв, АН-124*

106. І. Спишіть, розкриваючи дужки. Поясніть написання *складних слів із пів-* (див. с. 64).

Пів(ясеня), пів(Дніпра), пів(слова), пів(коло), пів(круг), пів(оберт), пів(вісь), пів(яйця), пів(крок), пів(Чернівців), пів(Херсона), пів(куля), пів(захист), пів(дороги), пів(парубок), пів(аркуша), **пів(ящика)**.

II. Складіть і запишіть 3—4 речення зі словами на вибір.

III. Зробіть фонетичний розбір виділеного слова.

О р ф о г р а м а

Написання слів із *пів-*
півдня, пів'яблука, пів-Європи

107. Утворіть *складноскорочені слова*, вимовте їх, поясніть написання (див. с. 65). Складіть 5—6 речень з утвореними аббревіатурами.

Акціонерне товариство, виробничо-комерційне об'єднання, житлово-промисловий комплекс, Організація Об'єднаних Націй, Українські телевізійні новини, атомна електростанція, відділ реєстрації актів громадянського стану, дитячо-юнацька спортивна школа.

108. Прочитайте правильно слова й запишіть словосполучення, від яких вони утворилися (див. с. 65).

Райсоцзабезпечення, райрада, облспоживспілка, райви-конком, профспілка, міськвно, міськвиконком, спецкор, держсекретар, НАН України, ТЕЦ, ООН, СНД.

 109. Побудуйте діалоги за ситуаціями.

1. Ви берете участь у конкурсі ерудитів. Поставте своєму суперникові

*СНД (ес-ен-де)
ООН (о-о-н)*

запитання й дайте відповіді на його запитання за темою «Україна доби Богдана Хмельницького».

2. Ваш молодший брат запитує, що таке ООН. Дайте йому відповідь.

 110. І. З'ясуйте, як утворені складноскорочені слова. Поясніть їх написання, із двома з них складіть речення.

Міськрада, редколегія, ГЕС, завуч, США, профспілка, літредактор, СОТ, держбанк.

II. З'ясуйте лексичне значення слова *літредактор*.

111. І. Запишіть слова в два стовпчики: а) утворені суфіксальним способом; б) утворені складанням.

Фотомонтаж, програмування, радіодатчик, програмувати, телемеханік, телемеханізація, днопоглиблювач, асфальтобетонний, комп'ютеризація, комп'ютеризований.

II. Поясніть орфограми, використовуючи матеріал на с. 64—65.

 III. З'ясуйте лексичне значення слова *комп'ютеризація*. Складіть діалог на тему «Як комп'ютер допомагає нам у навчанні».

 ПРОЧИТАЙТЕ І ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ

Складні слова пишуться **р а з о м**, якщо: а) вони утворені від залежних слів, основи яких поєднані сполучними голосними [о], [е]: *водовоз, землекоп, бронепοїзд*; б) першою частиною є незмінне слово типу *фото-, кіно-, аудіо-, теле-*: *кінолюбитель, фотосалон, аудіозапис, телезйомка*; першою частиною є слово *пів-* у словах — загальних назвах: *півдня, півсклянки*.

Складні слова пишуться **ч е р е з д е ф і с**: а) якщо вони утворені поєднанням незалежних слів: *інтернет-клуб, словник-довідник, м'ясо-молочний*; б) якщо це відтінки кольорів: *синьо-жовтий, темно-червоний*; в) із *пів-* перед власними назвами: *пів-Європи, пів-Азії*. У загальних назвах перед *я, ю, є, ї* після букви, що позначає твердий приголосний звук, пишеться **а п о с т р о ф**: *пів'яблука*.

Увага! Деякі складні слова утворюються без сполучних голосних. Перша частина їх може вживатися в певній формі (зокрема числівник у називному чи родовому відмінку, дієслово в 2-й особі однини). Між частинами таких складних слів пишеться **и**: *триповерховий, п'ятирічний, перекотиполе*.

Скорочені назви (аббревіатури) установ, закладів, організацій, утворені з частин слів, пишуться: а) **з в е л и к о ї**

б у к в и, якщо ці слова вживаються на позначення власних назв установ, організацій: *Укрінформ, Укрпрофрада*; б) з м а л о ї б у к в и, якщо такі слова є загальними назвами: *мед-училище, райрада, педуніверситет*.

Увага! Скорочення від загальних назв, що вимовляються як звичайні слова, пишуться малими літерами: *рагс (у рагсі)*. Такі слова відмінюються.

Складноскорочені назви, утворені з початкових (ініціальних) букв імен власних і загальних, пишуться великими літерами: *УТН, СНД, КНР, УНІАН*.

Відмінкове закінчення складноскорочених слів, утворених від ініціальних букв, пишеться з м а л о ї б у к в и: із *ТАРСу*.

.....ПОДУМАЙТЕ І ДАЙТЕ ВІДПОВІДІ.....

1. Як називаються слова, утворені складанням основ?
2. Які голосні звуки виступають сполучними в складних словах? Наведіть приклади.
3. Як пишуться слова з *лів*? Наведіть приклади.
4. Які складні слова пишуться через дефіс?
- 5. Як спосіб творення складноскорочених слів пов'язаний із їх правописом?
6. Які правила написання абrevіатур?

.....ЗВ'ЯЗНЕ МОВЛЕННЯ.....

Читання навчального тексту

112. I. Прочитайте висловлювання Олеся Гончара. Які почуття воно викликало у вас? Яку картину ви уявили?

...Яскраво золотились соняшники. Стояли до самого обрію, пишноголові, стрункі й незліченні, і всі, як один, обернені до свого небесного взірця, до сонця... (*О. Гончар*).

II. Пригадайте, які квіти вважаються традиційно українськими. Чому соняшник належить до найбільш улюблених наших рослин? Розгляньте фотоілюстрацію на с. 66, опишіть соняшник, звернувши увагу на будову квітки.

III. Прочитайте текст, пригадавши особливості виразного читання (див. пам'ятку на с. 67).

Серед культурних рослин родини **складноцвітих** найбільше господарське значення має **соняшник**. «Квітка сонця» — під такою поетичною назвою в Європі на початку XVI століття поширилася привезена з Мексики рослина з

Задивились соняхи на сонце...

яскраво-жовтим суцвіттям. Багато років європейці вирощували її як декоративну. І лише згодом виявили господарську цінність насіння соняшника. В нашу країну соняшник потрапив у XVIII столітті.

Тепер соняшник — найважливіша олійна культура, яку вирощують переважно в степовій смузі на **чорноземних ґрунтах**. Соняшникову олію використовують у їжу, для виготовлення маргарину, лаків, мила, з тертого насіння роблять халву. Макуха, що залишається після видавлювання олії, є добрим кормом для тварин.

Соняшник — однорічна рослина з великими цілісними листками. На верхівці його стебла утворюється велике суцвіття-кошик. Знизу кошик покритий листочками обгортки. У кошику соняшника буває до 1000 квіток. Серед них є трубчасті та язичкові.

Плід у соняшника — сім'янка з твердим оплоднем та олійстою насінною. Із сім'янок видавлюють олію (*В. Корчагіна*).

IV. Визначте основну думку тексту. З'ясуйте, де він може використовуватися. Доберіть заголовок.

V. Дайте відповіді на запитання.

1. До якої родини належить соняшник?

2. Чому соняшник відносять до родини складноцвітих?

3. Звідки походить ця рослина? Як називали соняшник у Європі?

4. Коли ця рослина потрапила в Україну?

5. У яких місцевостях України вона поширена?
6. Яке господарське значення має соняшник?
7. Чому соняшник належить до олійних? Це однорічна чи багаторічна рослина?
8. Скільки квіток буває в кошику соняшника? Який у нього плід?

VI. Назвіть орфограми у виділених словах. З'ясуйте, якими способами вони утворені.

ПАМ'ЯТКА

Як навчитися виразно читати текст

1. Перегляньте побіжно текст, ілюстрації до нього і визначте приблизно, що потрібно повідомити слухачам.
2. З'ясуйте, які роздуми ви маєте викликати, яку інформацію подати, на чому наголосити.
3. Визначте темп читання й логічні наголоси.
4. Відзначте паузи.
5. Запам'ятайте послідовність викладу.
6. Спробуйте дати попередню оцінку прочитаному.

ЗАВДАННЯ І ЗАПИТАННЯ ДЛЯ ПОВТОРЕННЯ Й УЗАГАЛЬНЕННЯ

113. Дайте відповіді на запитання і виконайте завдання.

1. Що вивчає словотвір?
2. Яка основа називається твірною? похідною?
3. Як визначити твірну основу?
4. Які основні способи словотворення в українській мові?
5. Як з'ясувати спосіб творення слова?
6. Як творяться слова префіксальним способом? суфіксальним способом? Наведіть приклади.
7. Наведіть приклади слів, утворених префіксально-суфіксальним способом.
8. Як називається спосіб творення, при якому одна частина мови переходить в іншу? Наведіть приклади.
9. Які сполучні голосні беруть участь у творенні слів поєднанням основ?
10. Як творяться складноскорочені слова?
11. Які зміни приголосних відбуваються при творенні слів? Наведіть приклади.
12. Як користуватися словотвірним словником?

114. Виконайте рівневі завдання за варіантами.

В а р і а н т 1

I рівень

Словотвір вивчає:

- а) слова як частини мови; б) способи творення слів;
- в) значущі частини слова.

II рівень

Виберіть правильно записані слова й виправте помилки в інших словах.

Херсонський, Дрогобицький, туриський, український, Ельбруський, чумацький, гігантський, черкаський, запорізький, кременчуцький, чехський, калмицький, альпіністський, ткацький, гадяцький, сивашський, рижський.

III рівень

Напишіть твір-розповідь на тему «Козацькі звичаї й традиції».

В а р і а н т 2

I рівень

У яких словах є орфограма «Букви чч — щ в іменниках із суфіксом -ин(а)»?

- а) празький, чеський, юнацтво; б) Вінниччина, козаччина, Хмельниччина; в) пшеничний, залізничний, гусеничний.

II рівень

Виберіть правильно записані слова й виправте помилки в інших словах.

Товариство, Німечина, батьківщина, Переяславщина, кріпачина, Туречина, Словаччина, Сумшчина, боягуство, Гуцульщина, ткацтво, птаство, гайдамачина, Львівщина, Тернопільщина, Одещина, Херсонщина.

III рівень

Напишіть твір-роздум на тему «Чому живе пам'ять про козацтво?».

МОРФОЛОГІЯ

Морфологія (*морфе* — форма, *логос* — учення) — розділ науки про мову, що вивчає слово як частину мови.

§ 12. Частини мови

Наші пісні — це тихий рай.

І. Огієнко

115. I. Прочитайте текст. Доберіть заголовок. Визначте тему й основну думку. Поміркуйте, яку роль відіграють різні частини мови у творенні тексту.

Мова фольклору багато в чому споріднена з художнім стилем літературної мови. Народнопісенне слово так само просте й прозоре, як і слово художньої літератури.

Цвітом народного слова називав пісню Олесь Гончар, радив молодим письменникам постійно звертатись до народної пісні. У поетичних рядках про Шевченків «Кобзар» Олесь Гончар згадує слова з поеми «Гайдамаки», що колись вразили його **гармонійною** красою й запам'яталися на все життя: «Серце моє, зоре моя, де це ти зоріла?»

Народна пісня дає змогу письменникові відчутти слово у всій широті його поетичних уявлень, в усій різноманітності значень (*За С. Єрмоленко*).

II. Пригадайте вивчене про **частини мови** з попередніх класів і запишіть їх назви. Доберіть із тексту приклади до кожної з частин мови.

III. З'ясуйте значення виділеного слова. Як ви розумієте вислів **гармонійна краса**?

116. I. Прочитайте текст, уставляючи пропущені назви частин мови (див. схему на першому форзаці підручника).

Подивіться навколо. Всюди нас оточують предмети. Слова, що називають ці предмети, є Предмети мають ознаки, що в мові передаються за допомогою... . Предмети, явища навколишнього світу людина вимірює, визначає їх кількість. При цьому вона користується... . Предмети, люди виконують дії, що позначаються... . Людина спілкується з

іншими людьми, і їй буває потрібно вказати на себе чи на того, з ким говорить, або на того, про кого йде мова. Цій меті слугують... . Нарешті, у дій та ознак є свої ознаки. Ці ознаки дій та ознаки ознак позначаються... . Названі частини мови є ... словами.

Окрім цього, є ... частини мови. Це ..., ..., В особливу групу виділяються ... (За Л. Тростенцовою).

II. Використовуючи схему на першому форзаці підручника, наведіть приклади різних частин мови.

117. I. Спишіть текст, розкриваючи дужки. Доберіть заголовок. Доведіть необхідність змінювання слів для побудови тексту й розуміння його змісту.

Народна пісня чи не найяскравіше за (увесь) (вид) (народної творчості) здатна передавати тонкощі (художнє) мислення (свої) (творець). Пісня (супроводити) все свідоме життя (людина) — від (колиска) до (останній подих). Вона (підтримувати) формування (національна свідомість) (українець). І в наш час пісня (залишатися) (одне) із (невичерпне джерело) (культура) (С. Мишанич).

II. Доведіть стильову належність тексту прикладами (іменниками, прикметниками).

 118. Складіть діалог на тему «Свято пісні в нашій школі», використовуючи малюнок та подані слова й словосполучення.

Захоплення; народні традиції; ошатний одяг; журі конкурсу; солісти; талановиті виконавці; чудовий настрій; призове місце; радісні обличчя; подяка.

119. Визначте самостійні частини мови в уривку з вірша Степана Пушика «Пісня про матір».

Земля молодіє від рясту, від сонця, від цвіту,
Душа, мов калина, цвіте і росте від тепла.
Нічого не треба, нічого не хочу від світу,
Лишень аби мати на білому світі була.

120. І. Погрупуйте слова в два стовпчики: а) написання яких потребує визначення частини мови; б) написання яких цього не потребує.

Упродовж, значення, цінний, образотворчий, суттєвий, різьбяр, прекрасний, переконливо, поширення, творчість, переважно, душею, пам'ятка, мистецький, кольори.

ІІ. Доведіть, що вивчення частин мови тісно пов'язане з їх написанням. Як називається наука про правопис слів?

Увага! Г р а м а т и ч н а п о м и л к а — це порушення норм літературної мови при утворенні форми слова: *по вівторкам* (треба *по вівторках*).

121. І. Розгляньте схему на першому форзаці підручника. Що нового ви дізналися про частини мови?

ІІ. Дайте відповіді на запитання так, щоб вийшла зв'язна розповідь.

1. У якому розділі науки про мову вивчаються частини мови?
2. На які групи поділяються частини мови в українській мові?
3. За якими ознаками виділяють частини мови?
4. Які частини мови належать до самостійних?

ЗВ'ЯЗНЕ МОВАЛЕННЯ

Твір-оповідання за жанровою картиною (письмово)

122. І. Прочитайте текст. Визначте його стиль, тип мовлення й основну думку. Доберіть заголовок.

Видатний український художник-живописець та графік Іван Сидорович Їжакевич (1864—1962) народився в селі Вишніопіль на Черкащині. Завжди прагнув малювати, тому багато навчався: в іконописній школі Києво-Печерської лаври, у Київській малювальній школі Миколи Мурашка, у Петербурзькій академії мистецтв.

Художник відомий у різних жанрах, але найбільш популярними були його ілюстрації до книг, у яких митець розкрився як знавець історії, життя й побуту народу.

Теми творів І. Їжакевича різноманітні: портрети селян, написані з натури («Чумак», «Косар»), сцени селянської праці («Біля Дніпра», «Біля кузні»), образи запорожців («Підготовка запорожців до походу»).

Івана Сидоровича приваблювали картини героїчного минулого України, і це відбилося в його творчості. Так, художник розписав дерев'яну церкву, яку було перенесено із села Острова до місця історичної битви селянсько-козацького війська Богдана Хмельницького з польською армією під Берестечком (тепер Волинська область). Майстром було створено 11 картин про героїчну боротьбу козаків. На жаль, під час Першої світової війни ці картини зникли.

І. Їжакевич виконав низку ілюстрацій до ювілейного видання «Кобзаря» у 1937—1938 рр.

У 1951 році Івана Сидоровича Їжакевича удостоєно звання Народний художник України (З довідника).

II. Дайте відповіді на запитання, складіть план і стисло перекажіть текст.

- ❓ 1. Хто такий Іван Сидорович Їжакевич, коли він жив?
2. Картини якого жанру митцеві вдавалися найкраще?
3. Які твори про героїчне минуле України створив І. С. Їжакевич?
4. Як відзначено працю художника?

III. Скориставшись тлумачним словником та словником іншомовних слів, з'ясуйте значення та написання слів *жанр, іконопис, популярний, ілюстрація, графіка, ювілейний, видання, епізод, контраст*.

IV. Доберіть до наведених слів, де можливо, синоніми-відповідники української мови. Скористайтеся словником синонімів.

123. I. Розгляньте репродукцію картини Івана Їжакевича «Тарас Шевченко — пастух» на с. 73. Дайте відповіді на запитання й виконайте завдання.

- ❓ 1. Що ви пам'ятаєте про дитинство Тараса Григоровича Шевченка? Чому картина має таку назву?
2. Кого зображено на передньому плані? На що художник звертає особливу увагу?
3. Як автор показує твердість характеру героя, його впевненість у собі?

І. Гришечук. Тарас Шевченко — пастух

4. Опишіть другий план картини.
5. Які кольори домінують на полотні? Чи це випадково? Спробуйте довести.
6. Які почуття пробуджує картина?

 II. Прочитайте. Порадьтеся з однокласниками й відредагуйте речення. Обґрунтуйте свої дії.

1. Картина розказує про пастушка. 2. Попереду бачимо зігнутого руського хлопчика, котрий пише літери. 3. Ми бачимо хлопчика, хоч і не бачимо його обличчя. 4. Сирота в блаженській білесенькій сорочці, латаній і дірявій. 5. Видно, що хлопчик хоче знань, тягнеться до книжки. 6. Подалі на картині пасеться отара овець. 7. У далечині картини — церква, ошатна, чепурна. 8. Сизі сутінки затягли село, огортають оселі. 9. Яскравими фарбами намальовано Тараса.

124. I. Дайте відповіді на запитання й виконайте завдання.

- 1. Доведіть, що назва картини розкриває її тему.
2. Опишіть передній план картини.
3. Опишіть головного героя картини.
4. Чому автор не показує обличчя хлопчика?

5. Про що міг би розповісти хлопчик, зображений на картині?
6. Якими засобами художник розкриває основну думку картини? Яке значення мають контрастні кольори?
7. Які деталі картини вказують на особливе ставлення автора до українського села, його краси, духовності людей, які живуть у ньому?
8. Опишіть загальне враження від картини.

II. Напишіть твір за жанровою картиною Івана Іжакевича «Тарас Шевченко — пастух», попередньо склавши план.

✧ ІМЕННИК ✧

§ 13. Іменник як частина мови

Не талант знати — талант працювати.

Прислів'я

125. I. Прочитайте текст. Дайте йому заголовок. Якого стилю текст? Доведіть, що це роздум.

Уміння висловити думку в словах — уже мистецтво. Створення того чи іншого предмета засобами, що забезпечують високу якість виробу, — теж мистецтво. Про висококваліфікованого майстра кажуть, що він виконує свою працю артистично, а це слово утворене від латинського *art*, що означає мистецтво.

Отже, мистецтво багато в чому подібне до інших видів людської творчості (*II. Білецький*).

Іменники:
загальні
та власні,
конкретні
й абстрактні,
назви істот
і неістот

II. Назвіть слова, якими автор характеризує мистецтво. Доведіть, що це *іменники*, з'ясуйте їх значення.

III. Яку роль у тексті відіграє повтор слова *мистецтво*? Які ще є засоби зв'язку речень у тексті? (Див. с. 17).

IV. Доведіть рядками тексту, що *мистецтво* й *творчість* — синоніми.

 126. I. Прочитайте рядки з вірша Степана Литвина. Випишіть іменники й доведіть, що вони можуть бути *загальними* й *власними назвами*

Сіє Софія, собор Ярослава,
Собор зброяра й гончара.

II. Назвіть письменників із прізвищами, наведеними в рамці. Розкажіть, що ви знаєте про них.
III. Поміркуйте, з якою метою автор використав виділені іменники — загальні назви. Чим вони відрізняються від власних?

Гончар
гончар
Стельмах
стельмах

127. I. Прочитайте текст, уставляючи з довідки потрібні за змістом іменники. Погрупуйте слова в два стовпчики: а) *конкретні назви*; б) *абстрактні назви*. Поясніть, як ви їх розрізняєте (див. с. 76).

Благословен, хто ... спорудив,
Хто ... повернув ... ,
А не віддав лихий ... і ...
... своєї, ... з
Благословен, хто разом з нами
Не тільки йшов поміж ...,
А з чорторіїв ... до ...
Для всіх своєю ... проклав.

За П. Линовицьким

Д о в і д к а: церква, віра, людина, година, гординя, душа, диво, дива, заграви, шлях, храм, віра.

II. Поміркуйте, чому автор так високо цінує тих, хто будував церкви, храми. У чому виявляється творчість цих людей?

III. Уявіть ситуацію. Ваш братик (ваша сестричка) не розуміє значення слів *церква*, *храм*, *собор* і просить вас їх пояснити. Скористайтеся тлумачним словником. Побудуйте діалог.

128. I. Спишіть текст, уставляючи пропущені закінчення іменників. Підкресліть однією лінією іменники — *назви істот*, а двома — *назви неістот* (див. с. 76). Доведіть, що іменник — самостійна змінна частина мови.

Дзвон... Сьогодні, мабуть, важко знайти людин... , яка б, почувши їх мелодійний спів, не спробувала розгадати його утаємничений для сучасник... зміст. Це ясніше сприймається на рівн... підсвідомого, ніж осягається розум... . У цьому сила творчої насаг... багатьох поколінь майстр... ливарник... та скромних дзвонар..., які через постійний пошук і незаспокоєність душ... довели свою справ... до вершин мистецтв..., здатного невловимим звук... полонити найвибагливішого слухач... (О. Нестуля).

II. Доберіть синоніми до виділених слів.

III. Чи доводилося вам слухати гру дзвонаря? Розкажіть про свої враження однокласникам.

129. І. Розгляньте таблицю. Пригадайте відомості про іменник із початкових класів.

Іменник як частина мови

1. Що означає (лексичне значення)	предмети, особи, явища (опредмечені ознаки, кількості, дії)	<i>Київ, людина, хід, юнь, сотня, сила, птах, дерево, знання</i>
2. На які питання відповідає	х т о? щ о?	
3. Постійні граматичні ознаки	загальні та власні, абстрактні та конкретні, істоти й неістоти, рід, відміна	<i>дуб</i> — загальна назва, конкретний, неістота, ч.р., II відм. <i>Оля</i> — власна назва, конкретний, істота, ж.р., I відм.
4. Непостійні граматичні ознаки	число, відмінок	<i>земля</i> — <i>зёмлі</i> ; <i>воля</i> — <i>волі, волею</i>
5. Синтаксична роль	підмет, присудок, другорядні члени речення	<i>За річкою, за Дунаєм козаченько конем грає.</i>

II. Користуючися таблицею та матеріалом на с. 76—77, розкажіть про іменник як частину мови.

130. Підготуйте розповідь на тему «Синтаксична роль іменників у називному відмінку». Наводьте приклади.

ПРОЧИТАЙТЕ І ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ

Іменникові в мові відводиться особлива роль.

Іменником називається частина мови, що означає назву предмета й відповідає на питання *х т о? щ о?* Наприклад: *Сергій, чемпіон (х т о?), пісня, дерево (щ о?).*

Іменники можуть означати назви людей, тварин та явищ, ознак, кількостей, дій, процесів (*подія, мороз, синь, одиниця, політ, змагання*). З цього погляду вони поділяються на групи: **назви конкретні** (*дитя, хліб*) й **абстрактні** (*тиша, світ*), **назви істот** (*учень, мати*) й **неістот** (*писанка, місяць*).

Іменники належать до загальних або власних. **Загальні іменники** є узагальненою назвою ряду однорідних предметів (людей, тварин, речей, явищ). Напри-

клад: *сестра, поле, помилка*. Власні іменники — це назви одиничних предметів (людей, міст, вулиць тощо). Наприклад: *Кащенко, Тетяна, Херсон, Карпати*.

Кожен іменник має форму одного з трьох родів — чоловічого (*сад, батько*), жіночого (*криниця, година*), середнього (*село, становище*).

Іменники мають форму числа — однини і множини (*кінь — коні, яблуня — яблуні, вікно — вікна, успіх — успіхи*).

Іменники можуть виступати в ролі головних і другорядних членів речення. Наприклад: *Людина завжди вірила у щастя*. Іменники найчастіше виступають підметом і додатком.

?.....ПОДУМАЙТЕ І ДАЙТЕ ВІДПОВІДІ.....

1. У якому розділі науки про мову вивчаються іменники?
2. Чому іменники належать до самостійних змінних частин мови?
3. Які слова називаються іменниками?
4. Що означають іменники?
5. Слова *синява, юнь, десяток, читання, повідомлення* — іменники?
6. Як розрізняються назви істот і неістот?
7. Чому іменники поділяються на загальні та власні?
8. У чому різниця між іменниками — конкретними та абстрактними назвами?
9. Які граматичні (постійні та непостійні) ознаки властиві іменникам?
10. Яку роль іменники виконують у реченні?
11. Чи можна побудувати текст без іменників? Чому?

14. Рід і число іменників

Велика сила слова — цілюще, як бальзам,
Краса душі людської, надії Божий храм.

І. Проценко

131. І. Прочитайте мовчки текст. Доберіть заголовок.

Українським соловейком назвав Дмитро Гнатюк Ніну Матвієнко. І справді, у неї неповторний фольклорний стиль співу. Ніна — дуже тонка душа, завжди безпосередня у виконанні пісні. Її спів, як чисте ранкове повітря, непомітно

проникає в серце, зачаровує магією м'якого голосу, глибиною почуттів, трагізмом людським. Співачка майже ніколи не повторює репертуар.

Її народність бере витoki з історії отчого краю, його легенд, балад, із мудрої селянської філософії, в основі якої — розум, доброта, внутрішній протест проти неправди.

Прислухайтесь, як співає Ніна Матвієнко, і ви станете щедрішими, чистішими в помислах і думках своїх (В. Качкан).

II. Чи можна назвати співачку поетичною особистістю? Доведіть це, користуючись текстом. Що таке *репертуар*?

III. Випишіть у три стовпчики іменники *чоловічого*, *жіночого* та *середнього родів*. Якого роду в тексті іменник *Матвієнко*? Аргументуйте свої міркування (див. с. 84).

Рід:

чоловічий,
жіночий,
середній
Спільний
рід

Число:

однина,
множина
Незмінювані
іменники

132. I. Прочитайте текст. Який це тип мовлення? Чому автор скористався саме ним?

Чи звертали ви коли-небудь увагу на таку цілковиту нісенітницю: якщо серйозно сприймати наші граматичні «роди», то виходить, що *стілець* чимось чоловічіший від *табуретки*, а гнучкий, ніжний *хміль* більше схожий на чоловіка, ніж та могутня *береза*, навколо якої він обвився. *Слива* в наших очах чомусь «вона», *персик* — «він», а *яблуко* — взагалі «воно», середнього, не існуючого в житті роду.

Справді: якщо б розподіл різних предметів за граматичними родами ґрунтувався на якостях, притаманних самим предметам, на їхніх власних і суттєвих властивостях, тоді в мовах усіх народів «чоловічий» і «жіночий», «жіночий» і «середній» роди розподілялися б, напевно, однаково (За Л. Успенським).

 II. Які думки викликав у вас текст? Висловіть свої міркування, наведіть приклади.

III. Спробуйте довести, чому слова *вірш*, *поезія*, *оповідання* належать до різних родів.

Увага! Рід іменників визначається формою називного відмінка однини. У цій формі іменники подаються в усіх словниках. Це початкова форма іменника.

 133. I. Гра «Додайте прикметник». Позмагайтеся, хто зробить менше помилок у визначенні роду іменників.

Путь, біль, магістраль, Сибір, полин, степ, дріб, рояль, туль, шинель, емаль, туш, гуаш, собака, шампунь.

II. З'ясуйте причини помилок. Перевірте правильність за словником. Зверніть увагу, що плутання форм роду негативно впливає на культуру нашого мовлення.

134. I. Прочитайте текст. Що нового ви дізналися про рід іменників? Зі словами в рамці складіть речення. Визначте їх рід.

Окрему групу становлять іменники — назви професій, посад і звань, характерних ознак людини, які мають здебільшого форму чоловічого роду, але передають значення чоловічого та жіночого роду: *інженер, ректор, професор, академік, майстер, капітан, невдаха, непосида, листоноша*.

*сирота
голова
воєвода
неук
нікчема*

Реальне значення статі уточнюють у реченні узгоджувані з цими іменниками слова. Порівняйте: *Листоноша чорноброва носить вісточки-листи. Це був новий листоноша (І. Вихованець).*

II. Поміркуйте, чому деякі іменники відносять до *спільного роду* (див. с. 84).

 135. I. Розгляньте таблицю, запам'ятайте правила визначення роду в *незмінюваних іменниках*.

Незмінювані іменники

Правило	Приклади
1. Іменники — назви осіб мають рід відповідно до статі	<i>мосць (він), конференсьє (він), мадам (вона), місіс (вона)</i>
2. Іменники — назви тварин належать до чоловічого роду	<i>фламінго, поні, кенгуру (але: муха цеце жіночого роду)</i>
3. Іменники — назви неістот належать до середнього роду	<i>трюмо, журі, кіно, метро, кашне</i>
4. Іменники — географічні назви, назви газет, журналів належать до роду, який має рідова (загальна) назва	<i>місто (воно) Тбілісі; річка (вона) Міссурі; озеро (воно) Ері; газета (вона) «Дейлі Експрес»; острів (він) Хокайдо</i>

II. Складіть 2—3 речення з незмінюваними іменниками. На основі таблиці побудуйте розповідь про рід незмінюваних іменників, використовуючи свої приклади.

136. Визначте рід поданих незмінюваних іменників, дібравши до них прикметники (див. с. 85). Запишіть утворені словосполучення.

Зразок. Гарна колібри.

Батумі, шимпанзе, шосе, радіо, какаду, мадам, бюро, Чикаго, Капрі, Міссурі, лото, метро.

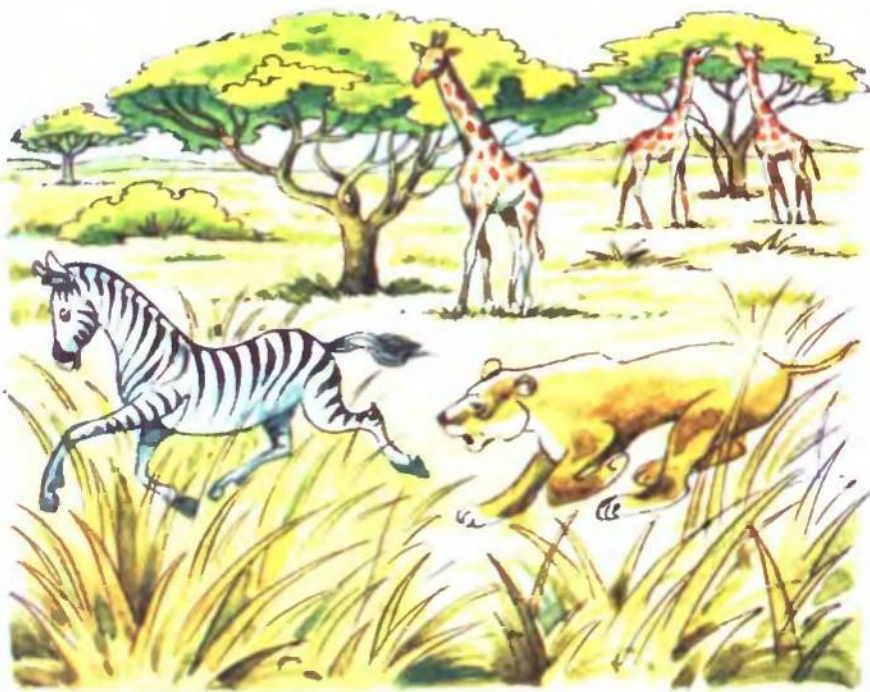
137. І. Визначте іменники чоловічого, жіночого, середнього та спільного роду (див. с. 84—85). Доберіть до них прикметники й запишіть.

Староста, ТОВ, депутат, Неїжкаша, Галайда, Чилі, фойє, Коротких, Поті, бідолаха, кашне, Саша, Перу, трюмо, Величко.

II. Поясніть написання виділених слів.

III. Доберіть синоніми до слова *бідолаха*. У яких стилях мовлення вони найчастіше вживаються?

138. Розгляньте малюнок. Складіть і запишіть невелику розповідь про екзотичних тварин. Визначте рід іменників, ужитих вами у творі.

139. I. Прочитайте текст. Доберіть заголовок. Визначте тему й основну думку. Продовжіть текст, розкриваючи зміст виділеного речення.

Здавна в народі кажуть: «Яка криниця — такий і господар, який поріг — така й господиня». У цій приповідці, немов у дзеркалі, відбилася не лише людська працьовитість, а й охайність. Адже споконвіку люди намагалися оздобити своє обійстя мистецькими витворами, надати йому вигадливих форм, прикрасити багатою фантазією. І особливо це стосується криниць — цих найсвятіших місць. «Вода із семи криниць». Це не лише поетичне порівняння, а й глибока народна пошана до живих джерел (За В. Скурятівським).

II. Випишіть у два стовпчики іменники: а) у формі *однини*; б) у формі *множини*. Поясніть, як ви визначали ці форми. Користуючись матеріалом на с. 85, доведіть, що число — непостійна граматична ознака іменника.

140. I. Прочитайте виразно вірш Вадима Крищенка. Випишіть іменники й визначте їх рід і число.

ДВА КОЛЬОРИ

Під синім небом України
Зазолотилися жита,
У чулім серці воєдино
З'єдналася палітра та.

Бо це дано нам споконвіку —
Від пращурів жива яса́ —
Душею, що не любить крику,
Єднати землю й небеса.

В. Крищенко

II. Про які два кольори говорить поет? Які образи вони у вас викликають?

III. У якому значенні автор використав слово *жита́*? З'ясуйте його значення в однині.

 IV. Складіть невелику поетичну розповідь про прапор України.

 141. I. Відгадайте загадки.

1. Розстелений кожушок, на нім посіяний горошок.
2. Серед двора лежить червона сковорода. 3. Махнула птиця крилом — накрила півсвіту чорним рядном. 4. Без сокири і дрючків ставить міст через річки. 5. Стоїть верба серед села, розпустила гілля в кожне подвір'я. 6. Швець — не швець,

кравець — не кравець, держить в роті щетинку, а в руках ножиці. 7. Прилетіли гості, сіли на помості, без сокири, без лопати поробили собі хати.

II. Випишіть у три стовпчики іменники, що вживаються: а) в однині й множині; б) тільки в однині; в) тільки в множині.

142. I. Розгляньте таблицю. Як утворюються в українській мові форми числа? Чому частина іменників має тільки однину чи множину?

Число іменників

Більшість іменників мають дві форми		Частина іменників має лише одну форму	
й однини	і множини	або однини	або множини
школяр сніг береза вість море сирота староста	школярі снопи берези вісті моря сироти старости	радість сум читання кисень творення Кавказ Київ	солодощі двері окуляри Карпати Суми гроші канікули

II. З'ясуйте значення іменників, що мають лише однину або множину. Запишіть їх у такому порядку: а) іменники з абстрактним значенням; б) одиничні іменники; в) збірні назви; г) назви парних предметів.

III. Складіть 2—3 речення з іменниками, що вживаються тільки в однині або множині.

143. I. Утворіть, де можливо, дві форми числа іменників. Поясніть, чому окремі слова мають лише одне число — однину або множину.

Ходіння, оповідання, неприємність, виноград, колосся, сума, кордон, картопля, блакить, улесливість, гуси, глина, жнива, сподівання, дівтора, діти.

II. Визначте будову й поясніть написання виділених слів.

III. До слова *улесливість* доберіть спільнокореневі слова. З'ясуйте їх значення. Чому вони викликають у нас негативні емоції?

144. I. Прочитайте текст. Чи легко визначити тему й основну думку? Що заважає зрозуміти його зміст?

Не можеш відірвати поглядів од того дива. А глянеш до-вкола — навкруги стіна-килим, стіна-картина, де сяє сто-барвна мозаїка, милує око чудова фреска.

Тут і портретна галерея сім'ї Ярослава Мудрого, і сцени з життів київських князів.

Кожного, хто відвідав всесвітньо відому пам'ятку архітектури — Софійський музей у Києві, вражає в першу чергу грандіозна, майже шестиметрова мозаїчна картина Богоматері Оранти (За Є. Колодійчуком).

II. Перебудуйте текст так, щоб не порушувався логічний зв'язок між абзацами.

III. Знайдіть помилки в уживанні форм числа іменників і доведіть, що вони спотворюють зміст тексту.

145. I. Прочитайте виразно вірш Дмитра Павличка. Які думки і почуття викликає у вас ця поезія? Яку роль відіграють слова, вжиті в переносному значенні?

Земле Шевченкова, земле Франкова,
Ниво, засіяна щастям-добром,
Вічна твоя соловейкова мова,
Вічна розмова Дністра із Дніпром.
Земле заклечана, земле духмяна,
Чую тебе я в собі, як Антей.
Вічна свобода твоя полум'яна,
Вічна весна у щасливих людей.

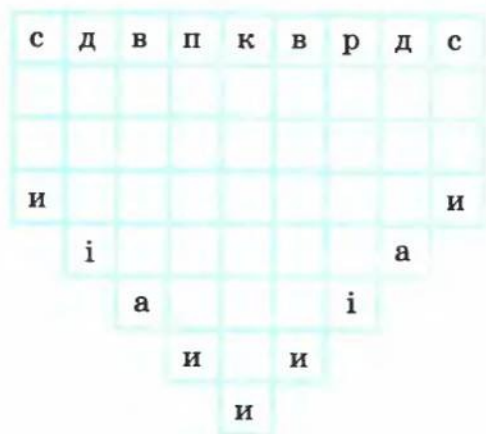
Д. Павличко

II. Випишіть іменники й визначте їх число.

III. Як ви розумієте виділене звертання?

146. Накресліть у зошиті кросворд і розв'яжіть його. Запишіть іменники, що вживаються тільки в множині. Поясніть усі орфограми в цих словах.

1. Зимовий пересувний засіб на полозах. 2. Отвір у стіні, через який увіходять до кімнати. 3. Широкий прохід або проїзд в огорожі, між будівлями. 4. Синонім до слова *майно* (застаріле слово). 5. Перерва в навчальних заняттях. 6. Відходи, що створюються при розмелюванні зерна. 7. Приємне емоційне почуття. 8. Паливо. 9. Обласний центр в Україні.

9..... **ПРОЧИТАЙТЕ І ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ**.....

Рід іменників

Рід — постійна граматична ознака іменників, визначається за називним відмінком однини. Більшість змінюваних іменників має один із трьох родів: **чоловічий**, **жіночий** і **середній**.

Рід іменників

Чоловічий	Жіночий	Середній	Спільний
<i>сніг</i>	<i>книга</i>	<i>вікно</i>	<i>нероба</i>
<i>кінь</i>	<i>земля</i>	<i>поле</i>	<i>сирота</i>
<i>край</i>	<i>душа</i>	<i>селище</i>	<i>голова</i>
<i>Ілля</i>	<i>радість</i>	<i>ноша</i>	<i>староста</i>
<i>Микола</i>	<i>мати</i>	<i>теля</i>	<i>Шевченко</i>
<i>батько</i>	<i>річ</i>	<i>ім'я</i>	<i>Савчук</i>

Частина іменників має **спільний рід** — чоловічий, жіночий і середній. Це група іменників на *-а*, *-я*, *-о*, що слугують для характеристики осіб, частіше негативної, і вживаються здебільшого в розмовному мовленні: *невдаха*, *рівня*, *тихоня*, *нікчема*, *недотепа*, *нездара*, *ледащо*.

Окрему групу становлять іменники, що називають професії, посади: *педагог*, *суддя*, *професор*, *агроном*, *скульптор*, *космонавт*, *майстер*. Це слова чоловічого роду, які в сучасній мові вживаються для називання осіб жіночої статі: *суддя Горовий* — *суддя Горова*; *професор виступив із доповіддю* — *професор виступила з доповіддю*.

Спільний рід мають прізвища на приголосний та на *-о*: *Іван Данилюк* — *Олена Данилюк*, *Сергій Бойко* — *Марія Бойко*.

Не мають роду іменники, що вживаються лише в множині: *окуляри*, *сани*, *граблі*, *Суми*.

В українській мові є низка іменників, що мають **паралельні** (варіантні) **форми роду**: *довіра* — *довір'я*, *змій* — *змія*, *зал* — *зала*, *жираф* — *жирафа*, *сусід* — *сусіда*.

Увага! Для назв деяких тварин існують іменники трьох родів.

Він	Вона	Воно
лев	левиця	левеня
кінь	кобила	лоша
півень	курка	курча
бик	корова	теля
цап	коза	козеня
кабан	свиня	порося
заєць	зайчиха	зайченя

Рід незмінюваних іменників іншомовного походження визначається так:

1) іншомовні загальні іменники — назви неістот мають середній рід: *кіно, журі, кашне, какао*; назви істот мають рід відповідно до статі: *(цей) конферансьє; (ця) леді, міс*;

2) власні назви мають рід відповідно до загальної назви: *осіннє Кутайсі* (місто); *відомий Капрі* (острів), *повновода Міссісіпі* (ріка);

3) аббревіатури мають рід основного слова: *утворилася СНД* (співдружність); *ООН* (організація) *розглянула питання*.

Число іменників

Іменники змінюються за числами, які вказують на кількість того, що називає іменник. **Число** — це непостійна граматична ознака іменника.

Іменники мають форми однини та множини (*дуб — дуби, доля — долі, село — села*) або тільки однини чи тільки множини.

Розрізняються однина та множина іменників за закінченнями в усіх відмінкових формах (*кінь, коня, конем — коні, коней, кіньми*).

Множина іменників утворюється від однини зміною закінчення, а іноді й наголосу: *хлопець — хлопці, нога — ноги*, але: *відповідальне завдання — відповідальні завдання*.

Тільки в однині вживаються іменники з абстрактним значенням, збірні та власні назви: *мужність, соборність, повітря, Іван, Донецьк*.

До іменників, що вживаються тільки в множині, належать географічні назви, назви парних предметів, речовин, матеріалу, проміжків часу, процесів, ігор: *Гімалаї, Ясси, ножиці, вершки, дріжджі, пожитки, канікули, піжмурки, іменини*.

?.....ПОДУМАЙТЕ І ДАЙТЕ ВІДПОВІДІ.....

1. Чому рід — постійна граматична ознака іменників?
2. Як визначати рід іменників?
- 3. Чому в українській мові іменники *Петро, Дніпро, дядько* належать до чоловічого роду, а *шатро, ліжко, стебло* — до середнього?
4. Як визначити рід іменників на *-я* (*доля, воля, ягня, каченя, життя*)?
5. Які іменники належать до спільного роду? Наведіть приклади.
6. Доведіть, що число — непостійна граматична ознака іменників.
7. Які іменники вживаються тільки в однині? Наведіть приклади.
8. Які іменники мають тільки форму множини? Наведіть приклади.

§ 15. Відмінки іменників. Поділ іменників на відміни

Чом, чом, чом, земле моя,
Чарує так мене краса твоя?

К. Малицька

147. 1. Прочитайте текст. Визначте його основну думку. Який це тип мовлення?

ПРИДНІПРОВСЬКА ПАЛІТРА

Гарні тарелі, панно, сувеніри, на чорному чи зеленому тлі яких вишукані орнаменти із різнотрав'я переплітаються із зображенням фантастичних птахів, червоної калини. Ці речі створили уславлені петриківські майстри.

Відмінки:
прямий,
непрямі

На карті нашої Батьківщини є кілька сіл, котрі мають назву Петриківка. Проте серед них є одна, яку знають, либонь, у всьому світі. Знаходиться вона в Царичанському районі, що на Дніпропетровщині...

Щедра й прекрасна доля випала цьому селу. Оптимістичне й життєлюбне мистецтво народилося в непокріпаченому козацькому селі й стало виявом мужнього, незламного національного характеру народу-трудівника, філософа, митця. У своїх розписах оспівували петриківські майстри

Т. Пата. Павичі серед квітів

красу життя, свої уявлення про світлі мрії, надії, сподівання на краще майбутнє...

Минули роки, десятиліття. А народне мистецтво, ви-
стояне на віках, продовжує чарувати й захоплювати
(Л. Лисенко).

Панно́ — картина, призначена для оздоблення стіни чи стелі.
Орна́мент — оздоблювальний візерунок на різних предметах.

II. Випишіть із тексту іменники — мистецькі терміни. Визначте, у якому відмінку і з якою метою їх ужито.

III. У першому абзаці тексту знайдіть незмінюваний іменник і з'ясуйте його написання. Яким членом речення він виступає?

148. Поміркуйте, що означають слова епіграфа? Що вас дивує, чарує у творах народного мистецтва (картинах, килимах, писанках, різьбярських виробах)? Розгляньте репродукцію картини Тетяни Паті «Павичі серед квітів». Опишіть її усно.

 149. Розгляньте таблицю на с. 88. Пригадайте вивчене про *відмінки* з початкових класів. Який відмінок називається *прямим*, які — *непрямими*? (Див. с. 91).

Відмінки іменників

Назва	Питання	Синтаксична роль
1. Називний	х т о? щ о?	Підмет, присудок
2. Родовий 3. Давальний 4. Знахідний 5. Орудний 6. Місцевий	к о г о? ч о г о? к о м у? ч о м у? к о г о? щ о? к и м? ч и м? н а (у) к о м у? н а (у) ч о м у?	Другорядні члени речення
7. Кличний	—	Звертання

150. I. Спишіть текст, розкриваючи дужки й уживаючи відповідну форму іменника.

Все минає і все проходить, але продовжується життя, джерело якого — любов. І як і найгустіший дим не в (сила) заступити (сонце), так і найчорніше зло не в (сила) подолати добро, що виходить з (любов). Невмирущим є все, що здібне любити. У (любов) тріумфує над (тьма) світ — сонячний, прекрасний, божественний світ. Над чорними (кратер) бомбових (вирва) пробиваються ніжні пагінці (трава) і (квітка). Над прірвою буйним (цвіт) зацвітає весна!..

Непереможним є все, що роджене для (творчість), для (радість) й цвітіння (*І. Багряний*).

II. Накресліть таблицю й заповніть її, використовуючи приклади з тексту.

Відмінок	На яке питання відповідає	Приклади
Н.	х т о? щ о?	<i>життя</i>

III. Як ви розумієте останнє речення. Наведіть свої міркування.

IV. Знайдіть у тексті антоніми й з'ясуйте їх стилістичну роль.

151. I. Спишіть словосполучення, поставивши в дужках іменники в називному відмінку. Усно визначте відмінок кожного іменника.

З р а з о к. *Дорога до міста (місто).*

Дізнатися про брата, тополя при дорозі, бути в товариша, розмова з другом, обрати шлях, захоплюватися живописом, переглянути кінофільм, дякувати матері, мудрість народу.

II. Доведіть, що відмінкові форми іменників слугують для зв'язку слів у словосполученні й реченні.

III. Як ви розумієте виділений вислів? Наведіть 2—3 прислів'я або приказки.

152. I. Прочитайте й перекажіть текст. Що нового ви дізналися про відмінки?

В українській мові є гордовиті відмінки. Не бажають до-помоги прийменників. Виконують граматичну працю в реченні самі. Це називний і кличний. Називний відмінок сам виражає граматичні значення. Адже він — основний відмінок. Кличний відмінок часто виражає наші почуття, а їх хочеться висловити самому, не допускаючи суперників — прийменників.

На великому граматичному просторі живуть родовий, давальний, знахідний та орудний відмінки. З одного боку межує з ними місцевий відмінок, який уживається тільки з прийменниками. З другого боку межують називний і кличний відмінки, що вживаються тільки без прийменників. А родовий, давальний, знахідний та орудний відмінки не вередують. Тому можуть і самі виражати граматичні значення, і поєднуватися також із прийменниками (*За I. Вихованцем*).

II. Усно зробіть синтаксичний розбір перших трьох речень. Якими членами речення виступають іменники? Яку роль відіграють закінчення?

 III. Пофантазуйте. Опишіть уявну оселю відмінків. Хто з них на якому поверсі «мешкає»? Хто з ким «сусидить»?

153. I. Прочитайте прислів'я та приказки.

1. Обачність — оберіг розуму. 2. Що голова, то розум. 3. Жартуй, глечуку, доки не луснув. 4. Згаяного часу й ко-нем не доженеш. 5. Щастя — не підкова, під ногами не знайдеш. 6. На язиці медок, а на думці льодок. 7. Високий, як тополя, а дурний, як квасоля. 8. Із нехотя з'їв вовк порося. 9. Як із клоччя батіг.

II. Випишіть іменники, поставте їх у початковій формі. Визначте, до якої *відміни* вони належать (див. с. 92—93).

З р а з о к. *Розуму — розум* (II відміна).

III. Як ви розумієте останню приказку? Про яку людину або річ так говорять?

154. I. Прочитайте виразно вірш Дмитра Білоуса на с. 90. Назвіть слова, ужиті в кличному відмінку.

Здорові будьте, як вода,
 Багаті будьте, як земля,
 Веселі будьте, як весна,
 І ви, добродію і пане,
 Військовий пане капітане,
 І ви, добродійко і панно...
 (Хіба звучить не бездоганно?)
 Й звертання кожне не єдине:
 Й господарко, і господине!
 Звучить яскраво і ласкаво.
 А чому? Для вас цікаво?
 Тому що ввічливо, пристойно,
 Велично, гідно і достойно.

Д. Білоус

II. Запишіть у кличному відмінку імена та по батькові ваших учителів.

 III. Складіть діалог на тему «Як правильно сказати: *чудо* чи *диво*?», уживаючи іменники в різних відмінках.

 155. I. Розгляньте таблицю. За якою основною ознакою іменники поділяються на відміни та групи?

Типи відмін іменників

Від-міна	Рід	Закінчення в Н. в. одн.	Група	Приклади
I	жіночий, чоловічий, спільний	-а, -я	тверда	<i>хата, Микола, сирота</i>
			м'яка	<i>земля, Рая</i>
			мішана	<i>душа</i>
II	чоловічий, середній	нульове закінчення, -о, -е, -я	тверда	<i>дуб, вікно, тато</i>
			м'яка	<i>край, поле</i>
			мішана	<i>кущ, плече</i>
III	жіночий	нульове закінчення, -и	—	<i>честь, річ</i> <i>мати</i>
IV	середній	-а, -я (у непрямих відмінках з'являються суфікси -ат-, -ят-, -ен-)	—	<i>лоша, теля, ім'я</i>

II. Доберіть і запишіть свої приклади (по два іменники) до кожної відміни та групи.

 III. Складіть розповідь про поділ іменників на відміни та групи (див. с. 92—93).

156. І. Погрупуйте подані іменники за відмінами, поставивши їх у початковій формі. Окремо випишіть іменники, що не належать до жодної з відмін. Користуючися матеріалом на с. 92—93, поясніть свої дії.

Друзів, колесами, чергової, матір'ю, леді, ріллею, Чернівці, старост, тім'ям, Житомира, краєм, куцям, міццю, телям, іменами, у пущі, ножиць, жовтня, ягнятко, Кузьми, днів, мистецтво, груші, честю, кіно, орляті.

ІІ. Пригадайте правила вживання апострофа та подвоєння букв і поясніть правопис виділених слів.

 157. Чи доводилося вам спостерігати, як народжується витвір мистецтва? Або як натхненно хтось працює? Чи, може, ви й самі переживали насолоду творчості? Опишіть свої враження й почуття.

!..... ПРОЧИТАЙТЕ І ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ.....

Відмінки іменників

Іменники, пов'язуючись у реченні з іншими словами, змінюються з а в і д м і н к а м и. В українській мові є сім відмінків. Називний відмінок називається п р я м и м, а решта — н е п р я м и м и.

Для відмінюваних частин мови, у тому числі й іменників, **називний відмінок є початковою формою.**

Іменники в називному відмінку однини й множини виступають у реченні підметом і присудком, а в непрямих відмінках — другорядними членами речення. Наприклад: *Земля дочекалась і рясту, і сонця, і цвіту (С. Пушук)*. Іменник *земля* в називному відмінку виконує роль підмета, а іменники *ряст, сонце, цвіт* ужиті в родовому відмінку і є додатками.

Іменники в кличному відмінку в реченні завжди виступають звертаннями. Наприклад: *Вставай, Україно, вставай, виходь на дорогу свободи (Д. Павличко)*.

Відношення відмінкових форм іменника до інших слів у реченні визначає г р а м а т и ч н е з н а ч е н н я відмінкових форм.

Непрямі відмінки можуть уживатися з п р и й м е н н и к о м або без нього, місцевий відмінок — тільки з прийменником, а називний і кличний відмінки — завжди без прийменника.

Увага! Деякі відмінкові форми іменників бувають синонімічними: *читати лист — читати листа, пасти ягнят — пасти ягнята*.

У нашій мові є група іменників, здебільшого іншомовні слова, що не змінюються ні за відмінками, ні за родами. З іншими словами вони вступають лише в смислові зв'язки. Не відмінюються:

1) іншомовні слова з кінцевим голосним: *Фелліні, кіно, кашне*;

ЛАЗом

2) жіночі прізвища на приголосний та -о: з *Оленою Гайдай, Ользі Собко*;

3) російські прізвища на -ово, -аго, -их (*Дурново, Живаго, Черних*);

4) абрєвіатури та складноскорочені слова: (*до НАТО, у завкафедрою*).

Увага! Чоловічі прізвища на приголосний та -о відмінюються: *фільм Олександра Довженка; письменника Олєся Гончара*.

Відміни іменників

Зміна іменників за відмінками називається **відмінюванням**. Усі змінювані іменники за характером закінчення в називному відмінку поділяються на чотири відміни (див. таблицю на с. 90).

Увага! Незмінювані іменники та іменники, що вживаються тільки в множині, до жодної відміни не належать.

До **I відміни** належать іменники чоловічого, жіночого та спільного роду із закінченнями в називному відмінку -а, -я (*країна, Микола, суддя*).

До **II відміни** належать іменники чоловічого роду з нульовим закінченням та -о (*рік, гай, батько*) і середнього на -о, -е, -я (*добро, поле, явище, знання*).

III відміна включає іменники жіночого роду з основою на приголосний (*вість, подорож*) та іменник *мати*.

До **IV відміни** входять іменники середнього роду на -а, -я, що при відмінюванні набувають суфіксів -ат-, -ят-, -ен- (*лоша — лоша́ти, теля — теля́ти, тім'я — тіме́ні*).

Залежно від кінцевого приголосного основи іменники I та II відмін поділяються на групи: тверду, м'яку та мішану.

До **твердої групи** належать іменники:

1) I відміни з основою на твердий приголосний (крім шиплячих) і закінченням -а: *слава, Хома, староста*;

2) II відміни з основою на твердий приголосний (крім шиплячих) та -о: *світ, місто*.

До м'якої групи належать іменники:

1) І відміни з основою на м'який приголосний та закінченням -я: *неділя, Зоя, Ілля*;

2) II відміни чоловічого роду з основою на м'який приголосний та середнього роду на -е, -я: *курінь, край, море, гілля*.

До мішаної групи належать іменники:

1) І відміни з основою на шиплячий та закінченням -а: *межа, листоноша*;

2) II відміни чоловічого роду з основою на шиплячий та нульовим закінченням і середнього роду з основою на шиплячий і закінченням -е: *плащ, ключ, плече, селище*.

?.....ПОДУМАЙТЕ І ДАЙТЕ ВІДПОВІДІ.....

1. Скільки відмінків в українській мові? Назвіть їх.

2. Які відмінки називаються непрямыми? Чому?

3. Яку роль у реченні виконують відмінкові форми іменників?

4. Як пов'язуються з іншими словами в реченні незмінювані іменники?

5. За якою ознакою іменники поділяються на відміни? До яких відмін належать іменники жіночого й середнього роду?

6. Чому при поділі іменників на відміни враховується рід слова та його закінчення?

7. За якими ознаками визначаються групи іменників I і II відмін? Наведіть приклади.

8. Яку властивість мають іменники IV відміни?

 9. Як визначити відміну іменників *ягня* і *ягнятко*?

16. Іменники I відміни

Боже Великий, Єдиний,
Нам Україну храни!

О. Кониський

158. І. Прочитайте текст, уставляючи з довідки потрібні за змістом слова. Доведіть, що це *іменники I відміни*.

Українці мають усі ... пишатися тим, що їхня ... не раз переживала дні ... і ..., мала справді легендарних героїв, мужньо переносила найважчі випробування, коли гинули не сотні й тисячі, а мільйони її ... і синів. І потім, як казкова ... Фенікс, відроджувалась, виростала з пожарищ і ...,

виховувала нові покоління закоханих у рідну ... лицарів ... і Ми можемо втішатися й гордитися тим, що ... ніколи не поневолювала інші народи, а лише захищалася (За А. Лотоцьким).

Д о в і д к а: підстава, Батьківщина, сила, слава, дочки, птаха, руїни, земля, правда, воля, Україна.

II. Доберіть синоніми до іменника *підстава* й поясніть їх значення.

 III. Спробуйте доповнити авторський роздум про Україну. Свої міркування запишіть.

159. I. Розгляньте таблицю. Зверніть увагу на написання відмінкових закінчень іменників I відміни.

Відмінювання іменників I відміни

Відмінок	Тверда група	М'яка група	Мішана група
	Однина		
Н. Р. Д. Зн. Ор. М. Кл.	<i>рука</i> <i>руки</i> <i>руці</i> <i>руку</i> <i>рукою</i> <i>(на) руці</i> <i>руко</i>	<i>мрія</i> <i>мрії</i> <i>мрії</i> <i>мрію</i> <i>мрією</i> <i>(у) мрії</i> <i>мріє</i>	<i>вежа</i> <i>вежі</i> <i>вежі</i> <i>вежу</i> <i>вежею</i> <i>(на) вежі</i> <i>веже</i>
Множина			
Н. Р. Д. Зн. Ор. М. Кл.	<i>руки</i> <i>рук</i> □ <i>рукам</i> <i>руки</i> <i>руками</i> <i>(на) руках</i> <i>руки</i>	<i>мрії</i> <i>мрій</i> □ <i>мріям</i> <i>мрії</i> <i>мріями</i> <i>(у) мріях</i> <i>мрії</i>	<i>вежі</i> <i>веж</i> □ <i>вежам</i> <i>вежі</i> <i>вежами</i> <i>(на) вежах</i> <i>вежі</i>

II. Провідмінійте в однині та в множині іменники *пісня, тварина, лелека, Рая, Сава, хаща, парча*.

160. I. Визначте кінцевий приголосний основи іменників та групу, до якої вони належать. Укажіть рід. Запишіть іменники в родовому, знахідному, орудному відмінках однини.

Мережа, сім'я, вдача, Галя, тесля, кухня, вишня, мелодія, круча, Микола, воєвода, площа.

II. Провідмінійте виділені слова.

III. Доведіть, що іменники *вдача, характер, норів* — синоніми. Складіть із ними речення (усно).

Орфограма

Букви *о, е, є* в закінченнях орудного
відмінка однини іменників I відміни
книгою, зорею, площею

161. I. Спишіть текст, уставляючи, де потрібно, замість крапок пропущені букви. Підкресліть іменники I відміни й визначте їх відмінок. Проведіть взаємоперевірку.

РІДНЕ СЕЛО

Село Лелече розташоване неподалік від автотрас... За останні роки воно розбудувалося, нещодавно тут спорудж...но Будинок культур..., у якому відведено пр...міщен...я і для бібліотек..., і для центру дитячої творчості. Зводяться стін... нової школ... .

Тут уміють хазяйнувати! Вражають ро...кішні садки біля кожної осел... . У Лелечому справжнє царство домашн...ї птиць... . У багат...ох дворах тримають кур..., качок, гус..., індик... . Черед... кор... надвечір повертається з паш... . А за селом, ген до обрію, тягнуться лани пшениць..., гречк..., ячменю, вівса, золотіють у щедрому промін... соняшники, ро...стилається по землі гудин...я баштанних культур.

Село має поетичну назв... . Як і в давні часи, на багат...ох будівл... та деревах — гнізда. Щовесни село наповнюється лелечим клетком (За В. Калашником).

 II. Побудуйте усне висловлювання про своє місто (село).

 162. I. Гра «Хто швидше?» До поданих тлумачень доберіть іменники з довідки. Якого вони роду й до якої відміни належать?

1. Людина, добре з чимось обізнана, досвідчена в чомусь. 2. Той, хто володіє лівою рукою краще, ніж правою. 3. Неохайна, ледача людина. 4. Вередлива людина, що замучує інших своїми причіпками. 5. Людина, що постійно живе в горі. 6. Некультурна, неосвічена людина. 7. Плаксива людина. 8. Той, хто постійно хвалиться. 9. Господар, розпорядник товариської вечери, бенкету.

Д о в і д к а: неотеса, задавака, нехлюя, бідолаха, варі-вода, дока, лівша, тамада, плакса.

II. Складіть речення з двома іменниками, вживаючи їх у значенні чоловічої та жіночої статі.

163. І. Запишіть іменники в давальному, знахідному й орудному відмінках однини та родовому й місцевому множини. Підкресліть відмінкові закінчення й доведіть правильність виконання (див. с. 97).

Мрія, душа, надія, Леся, чаша, межа, липа, сирота, лелека.

П. З-поміж слів, поданих у вправі, знайдіть іменник І відміни, який у родовому відмінку множини є омонімом до іменника II відміни в називному відмінку однини. Складіть речення з відгаданими іменниками.

164. Розгляньте фотоілюстрацію. Опишіть її усно. Напишіть твір на тему «Моя рідна вулиця», використовуючи подані слова та словосполучення.

Стара вулиця, проїжджа частина, бруківка, клумба, спокійна вуличка, казкова тиша, буденна краса.

Місто Самбір на Львівщині

165. І. Розіграйте діалог.

— Я чула, що ви переїхали на нову квартиру.

— Так, нещодавно. Тепер я живу на іншій вулиці, що називається Івана Мазепи.

— Це нова вулиця? Я раніше й не чула про таку.

— Ні, вона — одна з найстаріших вулиць нашого міста, знаходиться в центрі. На ній поряд із старими багато нових будинків. Відкрили магазини, кав'ярні.

— То чому я раніше не чула про неї?

— Може, тому, що раніше вона мала іншу назву. Приходь у гості, от і познайомишся з моєю вулицею.

— Так, із задоволенням прийду.

II. Простежте за відмінковими формами іменника *вулиця*. Провідмінійте його в однині та множині, запишіть і підкресліть відмінкові закінчення.

!..... ПРОЧИТАЙТЕ І ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ.....

До I відміни належать іменники чоловічого, жіночого та спільного роду на -а, -я: *Микола, книга, діброва, бабуся, надія, миша, круча*.

Основні особливості відмінювання іменників I відміни показано в таблиці (див. с. 94). Однак звернемо увагу ще й на такі:

1. У називному відмінку однини іменники твердої та мішаної груп закінчуються на -а, м'якої — на -я; у множині іменники твердої групи — на -и, а м'якої та мішаної — на -і (*левада, хаща, зозуля; левади, хащі, зозулі*).

2. У родовому відмінку множини деякі іменники мають паралельні форми (*губ і губів, легень і легенів*) або закінчення -ей, -ів (*мишей, суддів*).

3. У родовому відмінку множини може відбуватися чергування [о], [е] з [і] (*гора — гір, сирота — сиріт, корова — корів, але: вежа — веж, межа — меж*).

Увага! *Пісня — пісень, земля — земель, сосна — сосон (і сосен)* — з'являються вставні [о], [е].

4. У давальному й місцевому відмінках однини відбувається чергування приголосних (*рука — руці, у руці; нога — нозі, на нозі; муха — мусі, на мусі*).

5. В орудному відмінку однини іменники закінчуються на -ою та -єю (-єю) (*хатою, Олею, душею*).

6. У знахідному відмінку множини іменники — назви істот мають форму родового відмінка (*сестер, мам, поетес*), назви неістот — називного (*хати, поеми, чаші*). У назвах комах і деяких тварин вживаються п а р а л е л ь н і форми: *пасти овець — пасти вівці, розводити бджіл — розводити бджоли*.

7. У кличному відмінку однини іменники мають закінчення -о, -е, -є (*сестро, доле, мріє*). Іменники м'якої групи з пестливим значенням мають закінчення -ю (*бабусю, матусю*).

?.....ПОДУМАЙТЕ І ДАЙТЕ ВІДПОВІДІ.....

1. Які іменники належать до І відміни? Наведіть приклади.
2. Як іменники І відміни поділяються на групи?
3. У яких відмінкових формах відбувається чергування голосних? Наведіть приклади.
4. Поставте в давальному відмінку однини іменники *крига, свекруха, ненька*. Які звукові зміни спостерігаються?
5. Складіть по два речення з іменниками *корова, коза, муха* в знахідному відмінку множини й доведіть, що вони мають паралельні форми.
6. Побудуйте невеликий діалог, уживаючи іменники *Олена, подруга, Марія, товаришка* в ролі звертань. Форми якого відмінка ви використаєте?

§ 17. Іменники II відміни

Люди — прекрасні.

Земля — мов казка.

Кращого сонця ніде нема...

В. Симоненко

166. І. Прочитайте текст. Доберіть заголовок. Визначте тему й основну думку. Якого стилю текст?

Чи знайоме вам те гостре, до фізичного болю гостре почуття нудьги за рідною країною, яким обкипає серце від довгого перебування на чужині? Чи відомий вам такий психічний стан, коли за один рідний звук, один образ рідний ладен заплатити роками життя?

У такому, власне, стані я блукав одної весняної днини понад річкою Прутом, у південній Бессарабії. Якось не гішили моє око розлогі, яскраво-зелені, порізані блакитними озерцями та гирлами плавні.

Але не встиг я ще озирнутись добре, як по моїх напружених нервах ударила хвиля рідних, близьких мені звуків. Я виразно почув журливо-поважний голос української пісні (За М. Коцюбинським).

II. Які думки та почуття викликає у вас текст?

III. Зверніть увагу на те, що в тексті велика кількість іменників. Чому автор їх використовує? Яку інформацію вони несуть нам?

(V. Випишіть кілька *іменників II відміни*. Поставте їх у називному відмінку. Визначте рід, число і групу.

167. Розгляньте таблицю на с. 99. Які особливості відмінювання іменників II відміни ви помітили?

Відмінювання іменників II відміни

Від-мі-нок	Чоловічий рід			Середній рід		
	Тверда група	М'яка група	Мішана група	Тверда група	М'яка група	Мішана група
Однина						
Н.	дуб□	кінь□	край□	пляж□	коло	річище
Р.	дуба	коня	краю	пляжу	кола	річища
Д.	дубові (-у)	коневі (-ю)	краєві (-ю)	пляжу	колу	річищу
Зн.	дуб□	коня	край□	пляж□	коло	річище
Ор.	дубом	конем	краєм	пляжем	колом	річищем
М.	(на) дубі	(на) коневі (-і)	(у) краї (-ю)	(на) пляжі	(у) колі	(у) річищі
Кл.	дубе	коню	краю	пляже	коло	річище
Множина						
Н.	дуби	коні	краї	пляжі	кола	річища
Р.	дубів	коней	країв	пляжів	кіл□	річищ□
Д.	дубам	коням	краям	пляжам	колам	річищам
Зн.	дуби	коней, коні	краї	пляжі	кола	річища
Ор.	дубами	кіньми, конями	краями	пляжами	колами	річищами
М.	(на) дубах	(на) конях	(у) краях	(на) пляжах	(у) колах	(у) річищах
Кл.	дуби	коні	краї	пляжі	кола	річища

168. За зразками в таблиці на с. 99 провідмінійте усно іменники *батько, Ігор, чай, море, явище*. Запам'ятайте відмінкові форми слів у рамках.

*поету —
поетові
вчителю —
вчителеві*

*читачу —
читачеві
ягнятку —
ягняткові*

169. I. Прочитайте прислів'я, розкриваючи дужки й уживаючи потрібну відмінкову форму іменника. Випишіть іменники II відміни й визначте їх рід, відмінок і групу.

1. Дружба та братство — найбільше багатство. 2. Перевірай золото (вогонь), а (дружба) — грішми. 3. Вірного (друг) народ прославить, бо він (товариш) в (біда) не залишить. 4. Дерево міцне (коріння), людина — (друзі). 5. Для доброго (друг) випряжу (кінь) з (плуг). 6. Не май сто (коня) у (поле), а май (друзі) доволі. 7. Оточуй себе не (тин), а (приятелі).

II. Складіть невеликий роздум на тему першого прислів'я.

170. I. Поставте наведені іменники у формі давального й орудного відмінків однини та родового множини.

Документ, конвеєр, море, плай, подвір'я, селище, апельсин, укриття, ярмарок, центнер, плече, грузин, грам, видо-вище, дідусь, гість.

II. Складіть речення з виділеними словами.

 171. I. Розгляньте таблицю й запам'ятайте поділ на групи іменників II відміни чоловічого роду на -р.

Іменники II відміни чоловічого роду на -р

Групи		
Тверда	М'яка	Мішана
Односкладові іменники та іменники з основою на <i>-ір, -ор, -ур, -ер</i> із постійним наголосом: <i>двір, звір, директор, абажур, інженер, базар, бригадир</i>	Двоскладові та багатоскладові іменники з суфіксами <i>-ар, -ир</i> з наголосом, що переходить з основи на закінчення: <i>воро-тар, богатир, секретар, пухир</i> , а також <i>лікар, лимар</i>	Назви людей за професією або діяльністю з наголошеним суфіксом <i>-яр</i> : <i>школяр, газетяр, каменярь, різьбяр, мебляр</i>

II. Побудуйте усну розповідь за таблицею.

 172. І. Спишіть текст. Які почуття він у вас викликає?

ЯСЕНИ

«Ясени, ясени, бачу вас за селом край дороги», — співається в пісні. Справді, стоять на краю села, ніби вийшли зустрічати когось із далекої мандрівки.

На зріст високі — до п'ятдесяти метрів, розлогі, листки великі, довгасті, кора на стовбурах темнуватозелена, гладенька, самі стовбури правильної форми. Так і хочеться притулитися до котрогось із них, обняти, погладити. Манить ясен своєю неприхованою дужістю, теплотою й, сказати б, аристократичною красою (Л. Павленко).

II. Іменники II відміни підкресліть і визначте, яким членом речення вони виступають.

173. Складіть усно художній опис свого улюбленого куточка парку (саду). Можете скористатися фотоілюстрацією.

Осінь у старому парку

 174. Розіграйте діалоги, використовуючи слова *богатир* і *багати́р*. Переконайте своїх співрозмовників, що значення цих слів різне.

 175. Прочитайте текст. Чому автор звертає нашу увагу на порушення мовної норми? Чи можна їх назвати морфологічними помилками? Аргументуйте свою відповідь.

Іменник *слов'янин* відмінюється так само, як і *селянин*, тому в родовому відмінку буде **слов'ян**, а не *слов'янів*.

Під впливом російської мови помилково ставлять у місцевому відмінку множини іменників закінчення *-ам*, *-ям*, а не *-ах*, *-ях*: *рахує по пальцям, читає по складам, мандрує по горах і долинах*. Українська грамати́ка вимагає в цих і аналогічних випадках ставити закінчення *-ах*, *-ях*: ***по пальцях, по складах, по горах і долинах***.

Закінчення *-ам* буває тільки в давальному відмінку множини. Наприклад, у народній пісні: «Дам лиха *закаблукам*» (Б. Антоненко-Давидович).

176. І. Запишіть іменники в родовому, давальному та місцевому відмінках множини.

Малюнок, вірменин, **полтавець**, каменярь, солдат, місяць, митець, автор, **поводир**.

ІІ. Визначте будову виділених слів та спосіб їх творення.

О р ф о г р а м а
Букви *о, е, є* в закінченнях давального
й орудного відмінків однини
іменників ІІ відміни
співакові, співаком; співцеві, співцем

177. І. Прочитайте текст, уставляючи з довідки потрібні за змістом іменники ІІ відміни. Визначте стиль мовлення.

ВІЗ У НЕБІ

Одразу ж за нашою вулицею стоять, як ... , молоді За ними темно виткнулась церковиця. Ще далі, біля самого ... , диркає ... , а в ... виблискує Він зовсім був би схожий на звичайний земний ... , аби хтось начепив на нього ... , хоча б змайстровані Притихши біля воріт і придивляючись до семи зірок, я несподівано кажу про це А він у ... прикладає руку до сивих карлючок ... і починає сміятися: «Оце додумався! Ніхто не почепить отам ... , бо в ... нема ...» (М. Стельмах).

Д о в і д к а: Дунай, соняшники, небо, деркач, небо, Віз, віз, колеса, дідусь, дідусь, подив, вуса, колеса, небо, стельмах.

 II. Яку ще назву має сузір'я Воза? Чому українці його так називали? З'ясуйте за словником значення слова *стельмах*.

III. Випишіть іменники II відміни чоловічого роду в однині й утворіть форму родового відмінка. Користуючися таблицею, поданою у вправі 178, спробуйте пояснити, чому одні з них мають закінчення *-а*, *-я*, а інші — *-у*, *-ю*.

 178. I. Розгляньте таблицю. Зробіть висновок про особливості вживання закінчень *-а*, *-я* та *-у*, *-ю* в іменниках II відміни чоловічого роду в родовому відмінку однини.

Закінчення родового відмінка однини іменників чоловічого роду II відміни

-а, -я мають	Приклади	-у, -ю мають	Приклади
1. Назви істот і персонажів байок, казок	<i>Андрія, слюсаря, Рака, вовка</i>	1. Збірні назви	<i>загону, табору, хору, але: ліска, вишняка</i>
2. Назви міст та інших населених пунктів	<i>Києва, Херсона, Парижа, Орла</i>	2. Назви речовин, матеріалів	<i>піску, металу, кисню, але: вівса</i>
3. Географічні назви з наголосом на закінченні або на суфіксах <i>-ов</i> , <i>-ев</i> , <i>-єв</i>	<i>Дніпра, Пскова</i>	3. Назви установ	<i>заводу, інституту, клубу, комітету</i>
4. Назви мір, місяців, днів	<i>метра, кілограма, березня, четверга</i>	4. Назви явищ природи	<i>вітру, снігу, дощу</i>
5. Назви чітко окреслених предметів, будівель та їх частин	<i>олівця, коридора, комбайна, але: поверху, даху, палацу, будинку</i>	5. Назви почуттів, дій, ознак і станів, ігор, танців	<i>футболу, тенісу, гніву, співу, болю, вальсу, але: гопака</i>
6. Наукові терміни	<i>звука, відмінка, атома, але: виду, стилю, роду, складу</i>	6. Деякі географічні назви (гір, річок, водоймищ)	<i>Кавказу, Сходу, Сибіру, Китаю, Дунаю, океану</i>

II. Порівняйте відмінкові закінчення іменників-омонімів у родовому відмінку однини: *Мороз* — *мороз*, *Коваль* — *коваль*, *Терен* — *терен*, *Вітер* — *вітер*. Поясніть відмінності в закінченнях.

179. Спишіть, розкриваючи дужки. Назвіть правила, на які ви спиралися.

Дім (брат), кілограм (цукор), склянка (чай), сховатися від (вітер), артисти (балет), таблетки від (кашель), урожай із (гектар), студенти (Харків), ректор (університет), голосного (звук), гурток (танець), гори (Памір).

Орфограма

Букви *а, я, у, ю* в закінченнях родового відмінка однини іменників II відміни
звука, Сергія; піску, Дунаю

180. I. Користуючися тлумачним словником, з'ясуйте значення іменників *апарат, роман, атлас, листопад, лист, камінь, центр*. II. Складіть із ними речення, щоб в одному випадку вони мали в родовому відмінку закінчення *-а, -я*, а в іншому — *-у, -ю*.

!..... ПРОЧИТАЙТЕ І ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ.....

До II відміни належать іменники чоловічого роду з основою на приголосний і нульовим закінченням або закінченням *-о*, середнього роду на *-о, -е, -я*: *степ, гай, куш, дядько; вікно, поле, гілля, урочище*. Вони, як і іменники I відміни, поділяються на групи: тверду, м'яку та мішану (див. с. 92—93). Від цього поділу залежать відмінкові закінчення іменників чоловічого й середнього роду в однині та множині.

Поділ на групи іменників II відміни залежить:

1) для чоловічого роду — від кінцевого приголосного основи: *будинок* — тверда, *кінь* — м'яка, *плащ* — мішана;

2) для середнього роду — ще й від закінчення в називному відмінку: *село* — тверда, *зілля, море* — м'яка, *плече* — мішана.

Особливу складність у поділі на групи становлять іменники чоловічого роду на *-р* (див. таблицю на с. 100). Тут необхідно враховувати:

1) наголос (на основі чи закінченні — для твердої та м'якої груп: *бригаді́р* — *бригаді́ром* (наголос постійний — тверда), *воротя́р* — *воротаре́м* (наголос перемістився з основи на закінчення — м'яка);

2) крім наголосу, ще й значення слова — для мішаної групи: *газетя́р* — *газетяра́* — *газетяре́м* (назва людини за професією чи родом занять — мішана).

Увага! Лікар — лікаря — лікарем; лікарі — лікарів — лікарям. В однині наголос сталий, а в множині перемістився на закінчення.

Відмінювання іменників II відміни вирізняється складністю: залежно від роду, групи іменники набувають різних закінчень (див. таблицю на с. 99).

Найскладнішим є **родовий відмінок чоловічого роду** (див. таблицю на с. 103). Правила вживання й написання закінчень іменників чоловічого роду в родовому відмінку слід запам'ятати.

Увага! Деякі іменники II відміни чоловічого роду в родовому відмінку можуть мати п а р а л е л ь н і закінчення -а, -я або -у, -ю. Це залежить:

1) від наголосу: *мостá* — *мóсту*, *дворá* — *двóру*, *сто-ла́* — *сто́лу*;

2) від значення слова: *папера* (документа) — *паперу* (матеріалу); *каменя* (одного) — *каменю* (матеріалу).

 ПОДУМАЙТЕ І ДАЙТЕ ВІДПОВІДІ

1. Які іменники належать до II відміни?

2. За якими ознаками іменники II відміни поділяються на групи? Наведіть приклади.

3. Якими правилами слід користуватися, визначаючи групу іменників чоловічого роду на -р? Наведіть приклади.

4. Доведіть, що іменники *командир*, *богатир*, *скляр* різних груп.

5. Як визначати відмінкові закінчення іменників II відміни у родовому відмінку?

6. У яких відмінках іменники II відміни мають паралельні закінчення? Наведіть приклади.

 ЗВ'ЯЗНЕ МОВЛЕННЯ

Аудіювання художнього тексту

181. I. Прослухайте текст. З'ясуйте його стиль і тип мовлення. Доведіть, що заголовок розкриває тему твору. Доберіть власний заголовок. Які слова видалися вам незвичними? До якої групи лексики вони належать?

У СЛОВІ ЗБЕРЕЖЕНО ПАМ'ЯТЬ НАРОДУ

По святках побіг для Володька час куди швидше. Не сидів уже завжди в хаті, то на лід, то до млина, а потім почав просто цілими днями зникати, і коли його мати питає, де

був, — завжди та сама відповідь: «У млині». І дійсно, тягнув його той млин, як магніт. Холод не холод, мороз не мороз, а він іде й сидить там у куточку в хатині — закуреній, засміченій, повній лавиць з дощок, пеньків для сидження, із залізною, круглою, яку звуть «барабанчик», грубкою посередині. У хатині денно й нічно завжди й без перерви повно дядьків-завізників.

Дядьки оповідають — Володько слухає. Дядьки регочуть — Володько посміхається.

А одного разу новий дядько, якого перед тим Володько ще не бачив у млині, почав оповідати про самий Дермань, про старовину... Казав він, що земля наша древня й люд тут з давен і давен проживає.

Наш край Волинський був під владою князя Острозького, що його отой замок в Острозі до цього часу стоїть, і, кажуть, князь той мудрий був, школи будував, монастирі зводив, книги друкував. І кажуть, то він, ще чотириста літ тому, отой наш Дерманський монастир поставив. І ставок там під монастирем викопали, і колодязь, двадцять п'ять сажнів, глибокий. І так постав той Дермань.

А треба знати, що був тоді навкруги ліс непроходимий, та яруги глибокі, та багнища великі, і розказують, що князь Острозький сам це місце під монастир вибрав. Раз на полювання з отроками вибрався, довго їхали верхи бездоріжжям, і в отому місці, де тепер монастир, напав на князя дикий вепр. Їхав князь ніби дещо спереду від отроків і від утоми здрімнув. І саме в ту хвилину вирвався з кущів вепр, кінь сполохався, і було б кепсько, коли б князь не встиг схопитися за гілку, що звисала над стежкою. І так він урятувався, і на згадку про це князь наказав там монастир збудувати й назвати його Дрімання. Бо князь ніби мав тоді сказати: «Ох, і гірке було те дрімання». І з того пізніше постало Дермання, а ще пізніше Дермань...

Володько слухає і чує, хай не все гаразд второпає, але все бере в голову, все виповнює його душу. Млин, хатина — його школа, дядьки — вчителі. Учителі щодня міняються, учень лишається завжди... (За У. Самчуком).

II. Поділіть текст на частини, складіть план.

III. Дайте відповіді на запитання до тексту.

- 1. Куди Володько бігав після свят?
а) на гірку; б) до млина; в) до крамниці; г) на річку.
2. Де любив сидіти хлопець у млині?
а) біля дверей; б) біля вікна; в) біля грубки; г) у кутку.

3. Що приваблювало хлопця у млині?
а) процес перемелювання зерна; б) інструменти завізників; в) розповіді завізників; г) одяг дядьків.
4. Де відбуваються описані події?
а) на Прикарпатті; б) на Волині; в) на Херсонщині; г) на Донеччині.
5. Про кого розказав цікавий оповідач?
а) про князя Острозького; б) про Ярослава Мудрого; в) про князя Святослава; г) про Володимира Мономаха.
6. Чим уславив себе князь Острозький?
а) завоював нові землі; б) збудував школи, монастирі; в) написав багато книг; г) брав участь у повстанні.
7. Від чого походить назва монастиря?
а) від назви місцевості; б) від імені князя-засновника; в) від слів князя; г) від імені батька князя.
8. Що було причиною зведення монастиря?
а) бажання місцевих жителів; б) незвичайна подія, що сталася з князем; в) примха князя; г) бажання князевої дружини.
9. Що сталося на полюванні?
а) на князя напав вепр; б) князь упав із коня; в) князя захопили в полон; г) на князя напав вовк.
10. Як урятувався князь Острозький?
а) утік на коні; б) схопився за гілку; в) заліз у дупло; г) вистрілив у вепра.
11. Що сказав князь Острозький після невдалого полювання?
а) «Тут стане монастир»; б) «Чудове місце для монастиря»; в) «Ох, і гірке було те дрімання»; г) «Тут буде збудовано замок».
12. Як впливали на Володька розповіді відвідувачів млина?
а) пригнічували; б) розважали; в) навчали; г) заголювали.

IV. Стисло перекажіть текст (усно).

§ 18. Іменники III відміни

Нема в світі кращого, як родина.

Прислів'я

182. І. Прочитайте за особами текст на с. 108. Доберіть заголовок. Визначте основну думку.

На чільному місці, поруч із Кобзарем, висів портрет чоловіка середніх літ зі світлим, крутолобим чолом і довірливими очима. Мудрий, ледь-ледь уловимий усміх зігрівав природною добротою, непідкупною щирістю.

— Оце і є мій дідусь! — погордливо мовив хлоп'як. — Він так любив мене, і я його теж.

— А як величали твого дідуся?

— Якуб Несторович. Він був засланий у Сибір разом зі своїм батьком — Нестором Лукичем, бо вдвох відмовилися свідчити на користь панові.

— Звідки це тобі відомо? — неабияк подивувала дитяча обізнаність родовідної історії. — Очевидно, тато розповів?

— Про все це я довідався в дідуся, — з погордою відповів онук. — Минулого року він провів у моїй школі вечір «Нашому роду нема переводу», на якому і я виступив. А знаєте, дядю, чимало учнів навіть не пам'ятали, як звати по батькові їхніх дідусів, але після того вечора всі зацікавилися своїм родоводом... (За В. Скуратівським).

Чільний — почесний, основний.

II. Поміркуйте, чому автор використав діалог. Із якою метою вжито слова *погордливо*, *з погордою*? Чи впливають вони на основну думку тексту?

III. Доведіть, що виділені іменники належать до **III відміни**

183. I. Погрупуйте в три стовпчики іменники: а) жіночого роду I відміни; б) жіночого роду III відміни; в) середнього роду II відміни. Доведіть правильність виконання. Використайте таблицю на с. 90 або теоретичний матеріал на с. 92.

Дитина, дитятко, мати, любов, душа, душевність, сімейство, сім'я, ягнятко, гостина, гостинність, хлоп'ятко, зернятко, зернина, радість, родина, сестричка, вість, звістка.

 II. Складіть і розіграйте діалог на тему «Моя родина», використовуючи окремі з наведених слів.

184. I. Провідмініайте іменники III відміни в однині та множині (усно). Поясніть значення кожного з них.

П'ядь, розкіш, подорож, верф, відповідь, галузь, область.

II. Складіть і запишіть 2—3 речення з кількома іменниками в будь-якій відмінковій формі.

185. I. Прочитайте виразно вірш Степана Литвина. Які думки й почуття викликають у вас ці рядки?

Висяла **мати** материнку,
 Висяла **мати** матіолу.
 Материнко, **матері** немає,
 Матіоло, з **матір'ю** не стрінусь.
 Я **посію** материнку ніжну,
 Я **посію** матіолу ніжну.
Ніжність мами передам квітками,
 Передам словами **добрість** мами...

С. Литвин

- II. Чому поет, говорячи про матір, добирає співзвучні слова?
 III. Випишіть із тексту виділені іменники, доведіть, що вони належать до III відміни. Визначте відмінок кожного.
 IV. Доведіть, що іменники *доброта* й *добрість* належать до різних відмін.

186. I. Розгляньте таблицю. Зверніть увагу на відмінкові закінчення іменників III відміни.

Відмінювання іменників III відміни

Відмінок	Однина			
Н.	<i>ніч</i>	<i>вісь</i>	<i>чверть</i>	<i>мати</i>
Р.	<i>ночі</i>	<i>вісі</i>	<i>чверті</i>	<i>матері</i>
Д.	<i>ночі</i>	<i>вісі</i>	<i>чверті</i>	<i>матері</i>
Зн.	<i>ніч</i>	<i>вісь</i>	<i>чверть</i>	<i>матір</i>
Ор.	<i>ніччю</i>	<i>віссю</i>	<i>чвертю</i>	<i>матір'ю</i>
М.	<i>(у) ночі</i>	<i>(на) осі</i>	<i>(у) чверті</i>	<i>(при) матері</i>
Кл.	<i>ноче</i>	<i>вісь</i>	<i>чверть</i>	<i>мати</i>
Множина				
Н.	<i>ночі</i>	<i>осі</i>	<i>чверті</i>	<i>матері</i>
Р.	<i>ночей</i>	<i>осей</i>	<i>чвертей</i>	<i>матерів</i>
Д.	<i>ночам</i>	<i>осям</i>	<i>чвертям</i>	<i>матерям</i>
Зн.	<i>ночі</i>	<i>осі</i>	<i>чверті</i>	<i>матерів</i>
Ор.	<i>ночами</i>	<i>осями</i>	<i>чвертями</i>	<i>матерями</i>
М.	<i>(у) ночах</i>	<i>(на) осях</i>	<i>(у) чвертях</i>	<i>(при) матерях</i>
Кл.	<i>ночі</i>	<i>осі</i>	<i>чверті</i>	<i>матері</i>

- II. Порівняйте *вісь* — *осі* та пригадайте, яку роль відіграють у мовленні приставні приголосні.
 III. Поясніть написання відмінкових закінчень поданих іменників в орудному відмінку однини. Пригадайте правила вживання подвоєних букв та апострофа.

Орфограма
Одна та дві букви перед закінченням орудного
відмінка однини іменників III відміни
річчю, вістю

187. І. Від поданих іменників утворіть форми орудного й місцевого відмінків однини. Поясніть написання відмінкових закінчень та подвоєння приголосних (якщо воно є).

Любов, річ, Керч, скатерть, віддаль, мати, свіжість, повінь, мудрість, велич, мить, тінь, юність.

II. Зробіть словотвірний розбір виділених слів.

 188. І. Спишіть текст, розкриваючи дужки. Доберіть заголовок. Доведіть правильність відмінкових форм іменників III відміни, визначивши їх роль у реченні.

Українські прислів'я та приказки — невичерпна скарбниця духовної краси та (мудрість) народу, справжня енциклопедія народного життя.

З давніх-давен людей хвилювали вічні проблеми людства: про добро і зло, (любов) і щастя, (честь) і (совість), (смерть) і безсмертя... Люди здавна жили в громаді, їм завжди були властиві почуття дружби, (товариськість) та добрих взаємин, проте нерідко стикалися вони й з (неприятнь), (несправедливість), (ворожість). То ж не дивно, що приклади різного за змістом і формою спілкування знаходимо в багатьох зразках народної (творчість): «Без вірного друга велика туга», «Не буде добра, як між своїми вражда».

Народна (мудрість) надає великого значення (єдність) та згоді, засуджуючи чвари. Протягом століть у народі склалися своєрідні правила поведінки: «Мир та лад — великий клад», «Згода буде, а незгода руйнує» (М. Пазяк).

II. Що нового ви дізналися з тексту про прислів'я та приказки? Як ви розумієте вислови *скарбниця духовної краси, енциклопедія народного життя*?

III. Пригадайте й запишіть 2—3 прислів'я про лад у родині, про родинні стосунки.

 ПРОЧИТАЙТЕ І ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ.....

Іменники III відміни на групі не поділяються, але їх відмінювання має свої особливості.

Іменник *мати* при відмінюванні має суфікс *-ер-* (*-ір-* у закритому складі): *матері, матір*.

В орудному відмінку іменників III відміни перед закінченням -ю приголосні [д], [т], [з], [с], [ц], [л], [н], [ж], [ч], [ш] у вимові подовжуються, а на письмі — подвоюються. Якщо в кінці слова збігаються два різні звуки, то подовження не відбувається. Порівняйте: *віссю — радістю, розкішшю — честю, миттю — приязню*.

Кличний відмінок іменників III відміни вживається зрідка, переважно в поезії: *Верни до мене, пам'яте моя!* (В. Стус).

?.....ПОДУМАЙТЕ І ДАЙТЕ ВІДПОВІДІ.....

1. Які іменники належать до III відміни?
2. Які особливості відмінювання іменника *мати*?
3. Як пишуться іменники *честь* і *річ* в орудному відмінку?

§ 19. Іменники IV відміни. Відмінювання іменників, що мають тільки форму множини. Незмінювані іменники

Ім'я — частина твоєї сутності.

Східна мудрість

189. І. Прочитайте виразно. Доберіть заголовок до тексту. З якого твору взято уривок? Перекажіть, зберігаючи гумористичний тон автора.

Я одразу побачив, що цуценя — не з нашого кутка. У себе ми всіх собак до одного знали — від здоровенницького діда Салимонового Гривка до позавчора народжених, сліпих іще цуценят баби Меланчиної Жучки...

Цуценя, схиливши набік голову, глянуло спершу на Яву, потім, перекинувши на другий бік, глянуло на мене і заметляло хвостиком, очевидно, дякуючи за порятунок. Знайомство відбулося. Ми одразу сподобалися одне одному.

— Гайда на річку! — сказав Ява. — Треба помити Собакевича — бач який!

Те, що він Собакевич, а не Шарик, Полкан або Жучка, — не викликало вже ніякого сумніву. Ім'я, жартома дане йому Явою, пристало до нього одразу й назавжди (За В. Нестайком).

- II. Доведіть, що іменники *цуценя* та *ім'я* належать до IV відміни.
III. Визначте будову виділеного слова. Як воно впливає на стилістичне забарвлення тексту?

190. І. Прочитайте прислів'я та приказки. З'ясуйте їх значення.

1. Співає, як поросля в тину. 2. Якби нашому теляті та вовка впіймати. 3. Підеш туди, куди Макар телят не ганяв. 4. Витріщив очі, як теля на нові ворота. 5. Виросло лоша — кобилі поміч. 6. Доброго вола можна пізнати ще телям. 7. Курчат рахують восени. 8. Не можна мати і яєчко, і курчатко.

ІІ. Випишіть іменники ІV відміни й визначте їх відмінок і число.

 191. Розгляньте таблицю. Які особливості відмінювання іменників ІV відміни ви помітили?

Відмінювання іменників ІV відміни

Відмінок	Однина		
Н.	курч-а	щен-я	ім'-я
Р.	курчат-и	щенят-и	імен-і (ім'-я)
Д.	курчат-і	щенят-і	імен-і
Зн.	курч-а	щен-я	ім'-я
Ор.	курч-ам	щен-ям	імен-ем (ім'-ям)
М.	(на) курчат-і	(на) щенят-і	(по) імен-і
Кл.	курч-а	щен-я	ім'-я
Множина			
Н.	курчат-а	щенят-а	імен-а
Р.	курчат	щенят	імен
Д.	курчат-ам	щенят-ам	імен-ам
Зн.	курчат (курчат-а)	щенят (щенят-а)	імен-а
Ор.	курчат-ами	щенят-ами	імен-ами
М.	(на) курчат-ах	(на) щенят-ах	(на) імен-ах
Кл.	курчат-а	щенят-а	імен-а

192. Від поданих слів утворіть іменники ІV відміни. Запишіть їх у родовому й орудному відмінках однини.

Гуска, качка, голуб, хлопець, дівчина, лев, ластівка, коза.

 193. І. Відгадайте загадки.

1. Воно належить мені, але інші вживають його частіше за мене. 2. Не людина, не море, а хвилюється. 3. Бігла моргуля, питала крикуля, чи є вдома хапуля. 4. Хата мого батька, але я йому не син. 5. Ким віл родиться? 6. Дорога розлога, на дубі ярмарок. 7. Кривий кучерявий, чого ти

стоїш? — Зелений кошлатий, тебе стережу. 8. Гуркало, торкало, де ідеш? — Обголене, що тобі до мене? 9. Одне слово має два значення: перше — космічний апарат, друге — близька людина в житті.

II. Запишіть іменники-відгадки, визначте рід і відміну кожного.

 194. I. Розгляньте таблицю. Зверніть увагу на відмінкові закінчення *іменників, що вживаються тільки в множині*.

**Відмінювання іменників, що мають
тільки форму множини**

Н.	<i>діти</i>	<i>сани</i>	<i>Карпати</i>
Р.	<i>дітей</i>	<i>саней</i>	<i>Карпат</i>
Д.	<i>дітям</i>	<i>са́ням</i>	<i>Карпатам</i>
Зн.	<i>дітей</i>	<i>сани</i>	<i>Карпати</i>
Ор.	<i>дітьми</i>	<i>саньми (санями)</i>	<i>Карпатами</i>
М.	<i>(на) дітях</i>	<i>(на) санях</i>	<i>(у) Карпатах</i>
Кл.	<i>діти</i>	<i>сани</i>	<i>Карпати</i>

II. Доберіть 5—6 іменників, що вживаються тільки в множині. Складіть 2—3 речення з окремими словами.

195. I. Прочитайте мовчки текст. Доберіть заголовок. Визначте стиль мовлення. Випишіть усі іменники, розподіливши їх за відмінами.

Пам'ять про своїх **пращурів** — не **забаганка** людини. Це була природна потреба триматися свого родоводу, оберігаючи в такий спосіб сімейні традиції та передаючи їх у **спадок** наступним поколінням. Тих, хто цурався чи нехтував історичною пам'яттю, зневажливо називали: «Людина без роду-племени».

Зроду-віку співіснував тісний взаємозв'язок: батьки намагалися передати своїм дітям не тільки варті уваги навички до праці та поведінки, а й залишити добру пам'ять про самих себе; діти ж мали за обов'язок дотримуватися родовідних звичаїв і далі розвивати їх. Так створювався колективний літопис родинної звичаєвої пам'яті (*В. Скуратівський*).

 II. Доберіть синоніми до виділених слів. Зверніть увагу на те, як вони впливають на стильове забарвлення тексту. Як ви розумієте зміст останнього речення? Перекажіть текст, використовуючи дібрані синоніми.

196. I. Складіть усно речення зі словами *радощі, двері, вуста, хитрощі, граблі*, вживаючи їх у різних відмінкових формах.
II. Розгляньте малюнок. Розкажіть про звичай на Різдво ставити дідуха на покуті. Уживайте іменники *колоски — колосся, радощі — радість, святощі — свята*. Що спільного й відмінного в значенні та вживанні цих слів?

197. I. Спишіть словосполучення, розкриваючи дужки. Визначте головне й залежне слова. Обґрунтуйте правильність виконання (див. с. 115).

(Цікавий) **конферансьє**, (дорослий) **кенгуру**, в (дитячий) **кафе**, (щоденний) **меню**, (вагонний) **депо**, (відомий) **Гюго**, (маленький) **поні**, (шовковий) **кашне**.

II. Користуючись словником іншомовних слів, з'ясуйте значення виділених слів.

198. I. Погрупуйте *незмінювані іменники* за родами, утворивши словосполучення з прикметниками, і запишіть. Окремо виділіть іменники спільного роду.

АТС, попурі, Буало, ампула, Величко, Черних, Коваль, тире, інтерв'ю, шосе, Белово.

II. Розкажіть про особливості сполучення незмінюваних іменників з іншими словами в реченні (прикметниками, займенниками, дієсловами). Наведіть приклади (див. с. 115).

!.....ПРОЧИТАЙТЕ І ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ.....

Іменники IV відміни у знахідному відмінку множини мають дві форми: 1) назви неістот — форму називного відмінка множини: *горнята, племена*; 2) назви істот — форму родового відмінка множини: *малят, гусенят*.

Іменники IV відміни в орудному відмінку однини втрачають суфікси *-ат-, -ят-, -ен-*: *лошам, телям, ім'ям* (але: *іменем*).

Увага! Іменники з суфіксом *-ен-* у родовому та орудному відмінках однини та іменники — назви тварин у знахідному відмінку множини мають паралельні форми: *славного ім'я (імені), славним ім'ям (іменем); первісного плем'я (племені), первісним плем'ям (племенем); пасти телята (телят); гнати ягнята (ягнят)*.

Іменники, що мають тільки форму множини, теж характеризуються певними особливостями. У родовому відмінку вони мають закінчення *-ів, -їв, -ей* та нульове: *виборів, Гімалаїв, дверей, роковин*.

Для тих іменників, що в родовому відмінку мають закінчення *-ей*, в орудному здебільшого властива форма на *-ми*: *людьми, гусьми, грудьми*. Деякі іменники в орудному відмінку мають паралельні форми: *грішми — грошима, дверми — дверима, штаньми — штанями, ворітьми — воротами*.

В українській мові відмінок незмінюваних іменників (переважно іншомовного походження) визначається за зв'язком з іншими словами в реченні: *київського метро* (Р. в.), *у київському метро* (М. в.); але: *пальта* (Р. в.), *у пальті* (М. в.).

?.....ПОДУМАЙТЕ І ДАЙТЕ ВІДПОВІДІ.....

1. Чому іменники *курча* й *курчатко* належать до різних відмін?

2. Наведіть приклади географічних назв, що мають тільки множину. Як вони відмінюються?

3. Який з іменників — *Орел* чи *орел* — уживається тільки в однині? Поясніть.

4. Як правильно сказати: *вийшов без пальта* чи *вийшов без пальто*?

20. Творення іменників. Правопис суфіксів

Земля! О, скільки в слові цьому
злилося вищих почуттів.

П. Воронько

199. І. Прочитайте текст. Визначте тип мовлення. Прокоментуйте останнє речення.

У французького астронома й популяризатора науки Каміля Фламмаріона є казка про безсмертного мудреця, який через кілька віків відвідував ту саму місцевість. Під час своєї першої подорожі він побачив велике місто, під час другої — степ. Коли прийшов сюди втретє, перед ним відкрилося море, вчетверте — напівпустиня. А під час п'ятого відвідування мудрець знову побачив велике місто. Щоразу мудрець запитував жителів: «А що тут було раніше?» І завжди чув ту саму відповідь: «У всі часи було те саме, що й тепер».

Так, людство не пам'ятає свого дитинства, не пам'ятає воно й того часу, коли Земля була немовлям. Але події, які відбувалися сотні мільйонів років тому, залишили свої сліди. Їх зберегла сама Земля (З кн. «Як вивчати свій край»).

II. Пригадайте, які є способи словотворення (див. с. 48), і випишіть із тексту іменники, утворені різними способами.

III. Визначте будову слова *місцевість*. Доберіть до нього синоніми.

200. І. Розгляньте таблицю й запам'ятайте, як створюються іменники.

Способи творення іменників

Префіксальний	<i>воля → неволя, дід → прадід</i>
Суфіксальний	<i>кіт → котик, ім'я → імення</i>
Префіксально-суфіксальний	<i>дорога → подорожник, ліс → пролісок</i>
Безафіксний	<i>зелений → зелень</i>
Складання основ або слів	<i>перекотиполе, Тягнирядно, дівчина-краса, тринога</i>
Абревіація (складання скорочених основ)	<i>міськрада, ООН</i>
Перехід прикметників в іменники	<i>молода, солодке, мобільний</i>

II. Прочитайте й скажіть, яким способом утворено слова кожної групи. З'ясуйте за тлумачним словником значення виділеного слова.

1. Просинь, нелад, невдача, перегук.
2. Синь, юнь, велич.
3. УТН, АЕС, СНД.
4. Черговий, вартовий, учений.
5. Подорожник, паводок, запічок.
6. Спортлото, місяцехід, стінгазета.
7. Комбайнер, учитель, кобзар, садок.

 201. I. Розгляньте таблицю й запам'ятайте найуживаніші суфікси іменників.

Суфіксальний спосіб творення іменників

Нейтральні суфікси	Емоційно забарвлені суфікси
<p>1. Назви людей за професією: <i>-ець (кралець), -ник (лижник), -тель (вихователь), -тор (директор)</i></p> <p>2. Назви неістот: <i>-ок (гудок), -ець (терпець), -ик (лобзик), -иц (палиця)</i></p> <p>3. Абстрактні назви: <i>-ість (чесність), -ізм (-изм)(неологізм, туризм), -ств- (суспільство)</i></p>	<p>1. Назви істот і неістот із відтінком зменшеності, пестливості: <i>-к- (рибка), -ок (дубок), -очок (ставочок), -єчок (краєчок), -иц- (травця), -еньк- (серденько), -оньк- (кізонька)</i></p> <p>2. Назви істот і неістот із відтінком збільшеності, згрублості: <i>-иськ- (вовчисько), -ищ- (басище), -ур-, -юр- (ціпура, носюра), -уган, -юган (дідуган, вітруган), -ух- (балакуха)</i></p>

II. До кожної групи суфіксів доберіть 2—3 приклади іменників і запишіть.

III. Пригадайте особливості стилів мовлення й скажіть, які суфікси трапляються тільки в художніх текстах. Наведіть приклади.

202. I. Накресліть таблицю. Утворіть слова від поданих іменників і заповніть таблицю за зразком.

Він	Вона	Воно
засць	зайчиха	зайченя

Ведмідь, вовк, голуб, півень, орел, гусак, баран.

II. Визначте спосіб творення іменників у рамці.
III. Складіть невелику усну розповідь про свійських або диких тварин.

зайч^атник
голуб'я^тня
курнік
коша^ра

203. Порівняйте слова в рамках і вкажіть, за допомогою яких суфіксів вони утворені. Зверніть увагу на написання слів (див. с. 120). З'ясуйте значення слів кожної групи.

водічка
синічка
сонечко
хлопчик
вóзик

са́дження
рішення
свідчення
хотіння
кришіння

картопління
цибуління
бурячіння
квасоління
каміння

Орфограма
Букви е, и, і в суфіксах іменників
кінчик, свідчення, соління

204. I. Спишіть текст, уставляючи замість крапок суфікси за значенням слів. Поясніть написання.

Райдуга завжди приносила людям рад.. . Згадайте своє дитин..о. Хіба сам вигляд цієї небесної чародій..и не викликав у вас захопл..я?

Учені давно шукали розгад..у райдуги. Та тільки геніальному фіз..у Ньютону вдалося збагнути її таємн..ю.

Що напоумило вченого поставити на шляху світлового променя тригранну призму? Здогад, наукове передбач..я, проста випадков..? Ніхто цього не знає. Але він зробив так і був вражений побаченим. Світловий сонячний промінь, пройшовши крізь призму, заломився, змінив напрям і нижче від того місця, куди досі падав світлим круж..ком, утворив палітру кольорів (За О. Мурановим).

 II. Доведіть, що слово *вчений* — іменник. Яким способом воно утворене? Доберіть синонім до слова *райдуга*. Якими способами утворено ці слова? Як у них розкривається поетична душа українців?

 205. Побудуйте діалоги за ситуаціями.

1. Вас запитав(ла) братик (сестричка), що таке райдуга. Як ви йому (їй) про це розкажете?

2. Ваш товариш не чув про відкриття Ньютона. Повідомте йому таку інформацію.

 3. Ви спілкуєтеся з товаришем за допомогою мобільного зв'язку або Інтернету. Повідомте йому інформацію, спираючися на текст вправи 204.

206. I. Пригадайте правила написання слів із *пів-* (див. с. 62, 64) і запишіть, розкриваючи дужки.

(Пів)зошита, (пів)стола, (пів)овал, (пів)аркуша, (пів)озера, (пів)яблука, (пів)Львова, (пів)Європи, (пів)хлібини, (пів)ящика, (пів)року, (пів)острів, (пів)світу, (пів)річчя, (пів)юрти.

II. З'ясуйте значення виділених слів і складіть із ними речення.

207. I. Прочитайте текст «ланцюжком». Доберіть заголовок. Які слова автор називає «ліліпутами», «гуліверами» і звичайними? Наведіть приклади.

В українській мові гармонійно співіснують слова-ліліпути, слова-гулівери й звичайні слова. Слів звичайних найбільше. На їх тлі **рельєфніше** вимальовуються слова-малюки і слова-велетні. Буває, якомусь велетневі-іменникові через часте вживання заманеться **похизуватися**. Мова таких **зарозумільців** перетворює в абрєвіатури (складноскорочені слова). І від пихи не залишається й сліду. Так сталося зі словом *гідроелектростанція*, яке часто замінюють у тексті абрєвіатурою ГЕС.

Цікаво, що одне слово-гулівер української мови спроможне об'єднати в собі п'ять коренів: *сто-сім-десяти-п'яти-річчя*.

Отже, живуть-поживають слова-ліліпути і слова-гулівери. У кількості таких слів та способах їх творення виявляється **свєсрідність** мов світу (За І. Вихованцем).

II. Користуючися тлумачним словником, з'ясуйте значення виділених слів.

III. Перекажіть текст, доповнюючи правилами творення складних іменників (див. с. 121). Який стиль мовлення ви оберете?

О р ф о г р а м а
Написання складних іменників разом
і через дефіс
землемір, віце-президент

!..... ПРОЧИТАЙТЕ І ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ

Щоб засвоїти творення іменників, треба пригадати способи словотворення (див. с. 48).

Іменники в українській мові творяться різними способами: за допомогою префіксів, суфіксів або без них, слововий основоскладання, абрєвіації (*кобзар, прадід, завод, юнь, ракета-носій, землероб, СОТ*), шляхом переходу в іменники прикметників (*вартовий, майбутнє*).

Найчастіше іменники утворюються суфіксальним способом. Це назви осіб, різних предметів, приладів, збірні й абстрактні назви тощо.

Суфікси слугують для утворення нових слів з іншим значенням або відтінком у значенні: *вівця* → *вівча́р* → *вівча́рик*.

Найуживаніші суфікси: *-тель* (*учитель*), *-ець* (*гонець*), *-ач* (*тягач*), *-ник* (*словник*), *-ар* (*димар*), *-ств-* (*суспільство*), *-ість* (*радість*), *-изн-* (*дідизна*), *-енн-* (*вивчення*), *-анн-* (*читання*).

В українській мові за допомогою суфіксів утворюються іменники, що виражають ставлення до предмета, особи. Це оцінні суфікси, що надають слову емоційного забарвлення. Порівняйте слова в таблиці:

Зменшувально-пестливе значення		Збільшувально-згрубіле значення	
-к-	<i>ніжка</i>	-ищ-	<i>чоботище</i>
-ок	<i>лужок</i>	-юк-	<i>злюка</i>
-очок	<i>синочок</i>	-юг-	<i>злodyга</i>
-ечок	<i>вершечок</i>	-иськ-	<i>дівчисько</i>
-ечк-	<i>книжечка</i>	-ак-	<i>розбишака</i>
-ик	<i>ножик</i>	-уган	<i>дідуган</i>
-оньк-	<i>голубонько</i>	-юган	<i>вітроган</i>
-еньк-	<i>рученька</i>	-юр-	<i>собацюра</i>
-иц-	<i>сестриця</i>	-ух-	<i>цокотуха</i>

Суфікси *-ичк-*, *-ичок* уживаються в іменниках, утворених від слів із суфіксами *-ищ-*, *-ик-*: *крамниця* — *крамничка*, *хлопчик* — *хлопчикок*.

В іменниках, утворених від дієслів, під наголосом уживається суфікс *-інн(я)*, *-їнн(я)*, а без наголосу — *-енн(я)*: *горіти* — *горі́ння*, *доїти* — *дої́ння*; *са́дити* — *са́дження*, *ла́годити* — *ла́годження*.

У збірних іменниках уживається суфікс *-инн(я)*: *цибу́линня*, *карто́плиння*. В іменниках *ка́міння*, *насі́ння* маємо суфікс *-інн(я)*.

Іменники із збірним значенням, що вказують на продукт праці або матеріал, утворюються за допомогою суфікса *-ив(о)*: *морозиво*, *печиво*, *добриво*, *мливо*.

ка́міння
насі́ння
ма́рево

Увага! Іменник *ма́рево* має суфікс *-ев(о)*, бо не означає ні продукту праці, ні матеріалу.

Більшість складних іменників творяться за допомогою **сполучних голосних** [о], [е]: *першовідкривач, сталевар, краєвид*.

Особливий вид творення іменників — **аббревіація**. Такі іменники називають складноскороченими. Наприклад: *АЕС, УТН, АН-70, міськвиконком*.

Певні труднощі викликає **написання складних іменників**. Вони пишуться **разом і через дефіс**. Запам'ятайте найголовніші правила, подані в таблиці.

Написання складних іменників

Разом	Через дефіс
1. Утворені за допомогою сполучних звуків [о], [е] та без них: <i>чорногуз, буревій, всюдихід</i>	1. Утворені поєднанням рівноправних частин, які можна поєднати сполучником і: <i>купівля-продаж, блок-система</i>
2. Усі складноскорочені: <i>Нацбанк, фотоеюд, ООН</i>	2. Із першою частиною <i>віце-, екс-, лейб-, унтер-, міні-</i> та ін.: <i>віце-прем'єр, лейб-медик, унтер-офіцер, міні-футбол</i>
3. Утворені з кількох основ: <i>автомотогурток, паровозобудування</i>	3. Словосполучення, що перейшли в іменники: <i>розрив-трава, брат-і-сестра</i>
4. Із частиною <i>пів-, напів-, полу-</i> : <i>піваркуша, напіваавтомат, полумисок</i>	4. Скорочені іменники: <i>вид-во</i> (видавництво), <i>т-во</i> (товариство)
	5. Власні назви з <i>пів-</i> : <i>пів-Кисва</i>

?.....ПОДУМАЙТЕ І ДАЙТЕ ВІДПОВІДІ.....

1. Якими способами творяться іменники? Наведіть приклади.

2. Від яких частин мови творяться іменники?

3. За допомогою яких суфіксів утворюються назви осіб, збірних та абстрактних понять? Наведіть приклади.

4. За допомогою яких суфіксів утворюються іменники на означення зменшеності й пестливості?

5. Якого відтінку надають суфікси словам *носюра, носань*?

6. Якими способами утворені слова *захід, неволя, чорногуз, міні-футбол*?

Докладний переказ художнього тексту
з описом природи (усно)

208. І. Прослухайте, слідкуючи за текстом.

ЗИМОВА КАЗКА

Здрастуй, чарівна зимова казко! Як снігуронька-чародійка, що з'явилась із холодних завій півночі, ти прийшла й заворожила межигір'я, кожную сосну, березу, осокорину. І заворожила мене самого...

Вийшов я зранку з будинку на поріг та й застиг від подиву. Зелені сосни стояли по коліна в снігу, надівши на себе білі кожухи, вгинаючи під срібним хутром охолоді плечі.

А берези! Яким дивом іскрились берези! Здавалося, вони піднялися зі снігів, білосні, пружні, кришталеві. Вони були схожі на царівен, на гордовитих дочок землі, що владарювали серед білого безгоміння.

Все, все було запорошено снігом, і ніхто ще не пройшов по тих килимах. Тільки червоногруді снігурі носилися над чагарями, збиваючи з гілочок срібний пил.

Казка міжгір'я

У глибині нашого межигірського ліска стояла занесена снігом хатина. З ранньої весни до пізньої осені в ній люблять відпочивати художники або музиканти. З настанням холодів хатина пустіла. Нині, серед засипаного снігом лісу, вона здавалась якоюсь загадковою: «Може, в ній зимує лісова Мавка?» — подумалось мені.

Щось незбагненне, потаємне є в чарах природи. Здається, зима хоче засліпити красу весни, літа й осені. Її краса виткана не з буйного зеленого листу, не з розмаїтості трав і квітів, не з золотистого колосу, не з осінніх пишних барв. Ні! Вона — з води! Із звичайної води, що перетворилась у сніжинки і заграла під сонцем холодним кришталем.

Справді, хіба це не диво! (М. Слабошпицький).

Межигір'я (міжгір'я) — місцевість між гірськими хребтами. *Владарювати* — володіти чимсь. *Розмаїтий* — різнобарвний, різноманітний. *Чагарі* — зарості.

II. Дайте відповіді на запитання та виконайте завдання.

1. Яким стилем написано текст?
2. Яку пору року описано?
3. Яким настроєм, почуттям сповнена розповідь автора?
4. Чи розкриває тему й основну думку розповіді заголовок? Доберіть свої назви до тексту.
5. Знайдіть у тексті окличні речення. Що передає ними автор?
6. Які однорідні члени речення використовує автор і з якою метою? Пригадайте правила розстановки розділових знаків при однорідних членах речення.
7. З'ясуйте пунктограми у виділених реченнях.
8. Знайдіть у тексті епітети, метафори, порівняння. Яку роль вони відіграють у художньому творі? Які ще порівняння можна використати, описуючи зимовий пейзаж?
9. Доберіть синоніми до слів та словосполучень: *завія, диво, іскритися, кришталевий, безгоміння, чагарі, срібний пил, хатина, таємничий, розмаїтий*.
10. Знайдіть у тексті іменники із суфіксами зменшувально-пестливого значення, поясніть їх стилістичну роль.
11. Яку стилістичну роль виконує в тексті повтор слів із коренем *-срібл-*? Назвіть ці слова.
12. З'ясуйте спосіб творення та написання виділених слів.

III. Прочитайте пам'ятку й назвіть особливості докладного переказу художнього тексту.

IV. Прочитайте текст. Поділіть його на частини, складіть план і докладно перекажіть (усно).

ПАМ'ЯТКА

Як працювати над докладним переказом художнього тексту

1. Прочитайте уважно текст.
2. Визначте стиль, тип мовлення, тему й основну думку тексту.
3. З'ясуйте значення незнайомих слів.
4. Доберіть синоніми, епітети, порівняння для опису.
5. Поділіть текст на смислові частини, складіть план до нього й докладно перекажіть, дотримуючися вимог до мовлення.

21. Велика буква та лапки в іменниках. Не з іменниками

На стільці я їду по Сахарі,
Пелікана з палички стріляю,
Поринаю в піну Ніагари...

М. Рильський

209. I. Прочитайте мовчки текст. Визначте тему й основну думку. Якого стилю текст? Як це довести?

Веснянка здивувався: невже казкові герої теж вчать у школі? Так, виявляється, в Палаці Чарівних Казок була спеціальна школа, де вчилися казкові діти. Ілля Муромець та Котигорошко викладали силу й хоробрість. Іванко-дурник був учителем розуму та кмітливості, капітан Врунгель — викладачем навігації. Доброти навчала стара чарівниця з казки «Попелюшка». А сама Попелюшка показувала, як найкраще господарювати. Спортивними заняттями керував гімнаст Тібул із казки «Три Товстуні».

У замку жили тільки добрі герої казок. Веснянка спитав Дядечка Яся, чому це так. Виявляється, Сонячні Зайчики давно знищили на землі всіх людоїдів, злих чаклунів, відьом і чортів (За В. Нестайком).

Навігація — судноплавство, мореплавство.

II. Знайдіть у тексті *власні назви*, прокоментуйте їх написання (див. с. 128). Як ви думаєте, чому в останньому реченні назви негативних героїв написано з малої букви?

III. Пригадайте й запишіть назви творів Всеволода Нестайка та казок, героїв яких перелічено в тексті. Дотримуйтеся відомих вам правил уживання *великої букви та лапок*.

210. I. Розгляньте таблицю, запам'ятайте правила написання великої букви. Зверніть увагу на уживання лапок.

Правопис власних назв

З великої букви пишуться	Приклади
1. Імена, по батькові, прізвища, псевдоніми; назви міфічних героїв і дійових осіб у байках і казках	<i>Роман, Лариса Петрівна Косач — Леся Українка; Івасик-Телесик; Лебідь, Рак і Щука (байка Л. Глібова)</i>
2. Клички тварин	<i>Мурчик, Бровко, Лиска</i>
3. Власні географічні назви (країн, міст, гір, річок, озер, морів, океанів)	<i>Україна, Чернігів, Карпати, Дунай, Чорне море, Нова Каховка</i>
4. Назви державних посад, установ, організацій, історичних подій, свят, пам'ятних дат	<i>Президент України, Верховна Рада, Академія наук України, Верховний суд України; День незалежності, Різдво, Великдень</i>
5. Назви книг, журналів, газет, пароплавів	<i>Біблія, «Кобзар» Т. Шевченка, газета «Голос України», крейсер «Сагайдачний»</i>
6. Назви орденів, медалей, відзнак	<i>орден Ярослава Мудрого, медаль «За відвагу»</i>
7. Перше слово у складних назвах культурних установ	<i>Будинок учителя, Палац урочистих подій, Український дім</i>

II. Доберіть власні приклади й складіть із ними 3—4 речення.

211. I. Спишіть, розкриваючи дужки й замінюючи, де треба, малу букву на велику.

(л)вівська (о)бласть, (н)аціональна (а)кадемія (н)аук (у)країни, (ч)умацький (ш)лях, (ш)евченкознавець, (р)івненська АЕС, (б)олгарія, (є)вангеліє, (с)есія (в)ерховної (р)ади, (м)істо (с)уми, (з)бройні (с)или (у)країни, (с)обор (с)вятого (в)олодимира.

II. Поясніть уживання великої букви та лапок у поданих словах і словосполученнях.

Європа, Сосницька загальноосвітня школа імені О. П. Довженка, опера «Катерина», Організація Об'єднаних Націй, Російська Федерація, роман «Орда», медаль «За бойові заслуги», газета «Урядовий кур'єр», місто Токіо, сузір'я Великої Ведмедиці, Нобелівська премія.

 212. Складіть висловлювання за однією із ситуацій.

1. Ви опинилися далеко від України, поруч із вами добрі, але чужі вам люди. Вони просять вас розповісти про Україну. Як ви це зробите? Спробуйте усно відтворити свої думки та мрії.

2. На відпочинку ви познайомилися зі своїм однолітком (хлопчиком або дівчинкою), що проживає в іншій країні. Вам хочеться описати йому (їй) свою Вітчизну. Напишіть йому (їй) листа і прочитайте його своїм батькам.

213. I. Прочитайте текст, поділяючи на абзаци. Випишіть власні назви, групуючи їх за правилами (див. таблицю на с. 125).

Ось перед нами мальовничі береги річки Тетерів та її притоки — Кам'янки. На них розташоване місто Житомир, засноване приблизно в IX столітті. Дехто вважає, що датувати його заснування можна точніше — 884 роком. 1240 рік — перша літописна згадка про Житомир у зв'язку з татаро-монгольською навалою. У часи монголо-татарського лихоліття місто було зруйноване. Житомир піднявся з руїн, і знову віки пропливали над берегами Тетерева й задумою навколишніх лісів, над буднями трудівників. Тут народився письменник Володимир Короленко, автор відомої повісті «Сліпий музикант». Звідси родом славетний учений, конструктор ракетно-космічних систем Сергій Корольов. Шанувальники музичного мистецтва знають, що Житомир був містом дитинства піаніста-віртуоза Святослава Ріхтера (*З журналу*).

II. Підготуйте усну розповідь про свій край і талановитих людей, які його славили. Використовуйте власні назви.

 214. I. Гра «Запишіть власну назву». До кожного з поданих іменників доберіть географічну назву, від якої утворено це слово. Перемагає гравець (команда), що виконає завдання без помилок.

Киянин, галичанин, сибіряк, француз, швед, турок, херсонець, алжирець, індієць, угорець, харків'янин, кубинець, узбек, молдованин, слобожанець, гуцул.

II. Чи ізюм завжди можна з'їсти?

215. I. Розгляньте таблицю, пригадайте вивчене в початкових класах про написання *не* з різними словами. Запам'ятайте правила написання *не з іменниками* (див. с. 128). Доберіть власні приклади.

Не з іменниками

Пишеться разом (виступає префіксом)	Пишеться окремо (виступає часткою)
<p>1. З іменниками, що не вживаються без <i>не</i>: <i>ненависть, недуга, немовля, неук</i></p> <p>2. Якщо додаванням <i>не</i> утворюється іменник із протилежним значенням і його можна замінити синонімом без <i>не</i>: <i>воля</i> — <i>неволя</i> (рабство), <i>друг</i> — <i>недруг</i> (ворог), <i>безпека</i> — <i>небезпека</i> (загроза)</p> <p>3. У складі префікса <i>недо-</i>: <i>недбідок, недовіра, недолік, недостача</i></p>	<p>1. Коли є протиставлення: <i>не воля, а рабство; не друг, а ворог; не розпач, а радість</i></p> <p>2. Якщо в реченні щось заперчується: <i>Він мені не друг. Це не сестра.</i></p> <p>Порівняйте: <i>Він мені не друг</i> (а ворог). <i>Це не сестра</i> (а подруга).</p>

II. За таблицею підготуйте розповідь про правила написання *не* з іменниками.

216. З'ясуйте у свого однокласника (своїї однокласниці), чи добре він (вона) засвоїв (засвоїла) правила написання *не* з іменниками. Складіть діалог і проведіть взаємоопитування. Скористайтесь теоретичним матеріалом на с. 128.

217. I. Відгадайте загадки й запишіть, розкриваючи дужки.

1. (Не) труба і (не) димар, а дим пускає. 2. (Не) машина — вперед летить, (не) ліс, але шумить. 3. Високий батько, широка мати, сліпа (не)вістка. 4. Волохате, (не)величке всіх налякало. 5. І (не) змій, і (не) звір, і (не) жаба, й (не) птах. 6. Жорна і (не) жорна, а муку меле чорну. 7. (Не)бога стулилась коло порога; а хто її рушить — гуляти з нею мусить. 8. (Не) кінь і (не) віл, а на поле побіг.

II. Сформулюйте правила написання *не* з іменниками, яких ви дотримувалися.

III. Доведіть, що слова *волохате, (не)величке* — іменники. Якими членами речення вони є?

?.....ПРОЧИТАЙТЕ І ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ.....

Велика буква та лапки

За допомогою великої букви та лапок виділяємо іменники — **власні назви**. Уживання великої букви зумовлене лексичним значенням слова. Порівняйте: *Орел — орел, Земля — земля, Швець — швець, Зірка — зірка*.

За допомогою великої букви виділяємо слова, що означають імена, прізвища, посади людей, назви установ, населених пунктів тощо (див. таблицю на с. 125).

Увага! У назвах найвищих міжнародних та іноземних державних установ та деяких найвищих державних установ України з великої букви пишуться всі слова: *Всесвітня Рада Миру, Співдружність Незалежних Держав*.

У назвах вищих державних установ, організацій, різних міністерств, у назвах областей, районів з великої букви пишеться перше слово: *Національний банк України, Народна партія України, Збройні сили України, Рівненська область, Каховський район*.

Офіційні й неофіційні назви держав, областей тощо пишуться з великої букви: *Республіка Індія, Німеччина, Таврія, Галичина, Причорномор'я*.

З великої букви записуються назви релігійних книг, свят і постів: *Псалтир, Коран, Покрова, Великий Піст, Син Божий, Апостол* тощо.

Складноскорочені назви та аббревіатури, утворені від власних імен, пишуться великими літерами (*НЛО, УТН, ООН*), а від загальних — малими (*рагс, страйкком*).

*Кабінет
Міністрів
України —
Кабмін*

Назви книг, журналів, газет беруться в лапки, крім назв зі словом імені: *журнал «Київ», повість «Шестикласники», але: бібліотека імені Олесь Гончара*.

Не з іменниками

Написання не з іменниками спирається на два правила: а) якщо є заперечення, протиставлення, то не пишеться окремо; б) якщо не виступає префіксом, то — разом (див. таблицю на с. 127).

?.....ПОДУМАЙТЕ І ДАЙТЕ ВІДПОВІДІ.....

1. Для чого в іменниках пишемо велику букву?
2. Коли найчастіше вживається велика буква? Наведіть приклади.

3. Яку роль відіграє значення слова при написанні великої букви?

4. Наведіть приклади назв найвищих посад у державі, з'ясуйте їх написання.

5. Які основні правила написання *не* з іменниками?

22. Написання й відмінювання чоловічих та жіночих імен по батькові

...Співучі ріки, пущі заповідні,—
О, як це все незмірно я люблю!..
А вас найбільше, люди, люди рідні!

М. Рильський

218. І. Прочитайте текст. Що він містить цікавого для вас? Чому автор уживає діалектизми?

Параска Степанівна Плитка прибрала собі псевдонім Го-рицвіт. Є в цьому великий сенс, адже вона у сьогоdnішньо-му гірському краї не така собі звичайна жінка, котра знає, де добре родять афини, гриби, малина чи ожина, де б'ють чисті джерела... Вона, як ніхто з тутешніх, читає книгу гір і підгір'їв, лісів і зворів, рік і потоків. Прислухаймося до мови її рукописних історій. І вчуємо, як плюскають ручаї її життєвих сторінок (В. Качкан).

Сенс — значення, зміст чого-небудь. *Афини* — чорниці. *Зворі* — глибокі яри.

II. Чому в тексті використано прізвище, ім'я та по батькові? Що зміниться, якщо їх опустити?

219. І. Прочитайте прізвища, імена та по батькові. Що ви знаєте про цих письменників?

Іван Петрович Котляревський, Марія Олександрівна Вілінська, Лариса Петрівна Косач, Михайло Михайлович Коцюбинський, Олесь Терентійович Гончар.

II. Випишіть *імена по батькові* й доберіть слова, від яких вони утворені.

220. І. Прочитайте й перекажіть текст.

Українські батьківські форми наймення найчастіше утворювалися від імен християнських, як давніх, так і нових, за допомогою суфіксів *-енко*, *-ук (-юк)* та *-ів (-їв)* (*Соха Іванів, Петро Сошенко, Дмитро Дубенко, Левко Гордіїв, Юхрем*

Грищенко, Лесько Грицків, Охрім Баранюк, Устим Кармалюк тощо).

Найпоширенішою була форма з суфіксом *-енко*. За цією формою ще й тепер найлегше знайти українця в будь-якому списку слов'ян. Вона стала основою більшості українських прізвищ, що остаточно закріпилися в документах після того, як царські писарі під час переписів «кріпацьких душ» додали мешканцям України російську батьківську форму наймення з суфіксом *-ович* як офіційну.

Наймення по батькові (а не прізвище) з суфіксом *-енко* носила більшість українців над Дніпром, навіть у недавні часи й майже аж до XVIII сторіччя (І. Глинський).

II. Як змінилася форма імені по батькові українців у наш час? Наведіть приклади.

 221. I. Розгляньте таблицю, запам'ятайте творення й *написання* чоловічих і жіночих *імен по батькові*.

Чоловічі та жіночі імена по батькові

Чоловічі суфікс <i>-ович</i> , <i>-йович</i> (<i>-ьович</i>), <i>-ич</i> (<i>-іч</i>)	Жіночі суфікс <i>-івн(а)</i> , <i>-ївн(а)</i>
<i>Іван — Іванович</i> <i>Павло — Павлович</i> <i>Василь — Васильович</i> <i>Аркадій — Аркадійович</i> <i>Хома — Хомич</i> <i>Ілля — Ілліч</i>	<i>Іван — Іванівна</i> <i>Павло — Павлівна</i> <i>Василь — Василівна</i> <i>Аркадій — Аркадійівна</i> <i>Хома — Хомівна</i> <i>Ілля — Іллівна</i>

II. Запишіть імена по батькові своїх родичів, однокласників, сусідів (до 10 слів).

222. Запишіть від кожного з поданих імен чоловіче й жіноче ім'я по батькові. Позначте суфікси (див. с. 131—132). Запам'ятайте творення імен по батькові в рамках.

Роман, Сергій, Іван, Анатолій, Володимир, Геннадій, Карпо, Микола, Григорій, Валерій, Яків, Сава.

Григорій —
Григорович,
Григорівна

Микóла —
Миколáйович,
Миколáївна

223. I. Прочитайте речення. Якої помилки в написанні імен по батькові допустилися учні? Запишіть виправлені речення (див. с. 131—132).

1. Учительку звали Ольга Васильовна. 2. Телефонувала моя хрещена — Тетяна Анатолівна. 3. Юрка назвали на честь діда, його мама — Катерина Юр'ївна. 4. Марії Олексіївній сьогодні не було, і ми пішли сказати про це завучу — Юлії Романівній. 5. Мої двоюрідні сестри по батькові Антонові.

II. Розкажіть про склад своєї родини, вживаючи імена по батькові її членів.

224. I. Спишіть, розкриваючи дужки та вживаючи іменники у відповідному відмінку. Назвіть вивчену орфограму.

Привітайте (Леонід Олексійович і Людмила Олександрівна); подякуйте (Іван Іларіонович і Зоя Сергіївна); скажіть (Олена Миколаївна й Анатолій Васильович); домовтеся з (Ілля Євгенович і Раїса Наумівна).

II. Провідмініяйте у всіх відмінках іменники *Кузьмич* — *Кузьмівна*, *Валерійович* — *Валеріївна*, *Богданович* — *Богданівна*.

225. I. Додайте до прізвищ українських письменників їхні імена та по батькові й складіть 4—5 речень. Зверніться до підручника «Українська література».

Франко, Костенко, Васильченко, Симоненко, Шевченко, Вороний, Винниченко, Довженко, Стельмах.

II. Побудуйте діалог про художні твори, які ви вивчали в цьому році. Виділіть ті, що вам найбільше сподобалися. Уживайте прізвища, імена й по батькові письменників.

!..... ПРОЧИТАЙТЕ І ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ.....

Крім імені та прізвища, кожна людина має ім'я по батькові.

Чоловічі й жіночі імена по батькові творяться від чоловічих імен.

У чоловічих іменах по батькові пишеться: 1) суфікс *-ович*, якщо ім'я відмінюється за твердою чи мішаною групою або закінчується на *-р*: *Іванович*, *Семенович*, *Дорошович*, *Артурович*;

2) суфікс *-йович* (*-ьович*), якщо ім'я відмінюється за м'якою групою: *Сергійович*, *Олексійович*, *Васильович*.

У жіночих іменах по батькові вживається суфікс *-івн(а)*, *-ївн(а)*: *Антонівна*, *Петрівна*, *Миколаївна*, *Андріївна*, *Василівна*.

П а р а л е л ь н і ф о р м и по батькові утворюються від імені *Яків* — *Якович*, *Яківна* і рідше *Яковлевич*, *Яковлівна*.

Від імен *Хома, Сава, Кузьма* чоловічі імена по батькові утворюються за допомогою суфікса *-ич*, рідше — *-ович*: *Хомич, Савич, Кузьмич* і *Хомович, Савович, Кузьмович*. Жіночі — із суфіксом *-івн-*: *Хомівна, Савівна, Кузьмівна*.

Від імені *Ілля* форми по батькові — *Ілліч, Іллівна*.

Імена по батькові відмінюються як іменники відповідної відміни: чоловічі — як іменники II відміни, жіночі — як іменники I відміни.

Чоловічі імена по батькові

Н. Іван Павлович (Васильович, Андрійович, Ілліч)

Р. Івана Павловича (Васильовича, Андрійовича, Ілліча)

Д. Іванові Павловичу (Васильовичу, Андрійовичу, Іллічу)

Зн. Івана Павловича (Васильовича, Андрійовича, Ілліча)

Ор. Іваном Павловичем (Васильовичем, Андрійовичем, Іллічем)

М. (при) Іванові Павловичу (Васильовичу, Андрійовичу, Іллічу)

Кл. Іване Павловичу (Васильовичу, Андрійовичу, Іллічу)

Увага! В орудному відмінку чоловічі імена по батькові завжди мають закінчення *-ем*: *Петровичем* (а не *Петровичом*).

Жіночі імена по батькові

Н. Оксана Павлівна (Василівна, Андріївна, Іллівна)

Р. Оксани Павлівни (Василівни, Андріївни, Іллівни)

Д. Оксані Павлівні (Василівні, Андріївні, Іллівні)

Зн. Оксану Павлівну (Василівну, Андріївну, Іллівну)

Ор. Оксаною Павлівною (Василівною, Андріївною, Іллівною)

М. (при) Оксані Павлівні (Василівні, Андріївні, Іллівні)

Кл. Оксано Павлівно (Василівно, Андріївно, Іллівно)

?.....ПОДУМАЙТЕ І ДАЙТЕ ВІДПОВІДІ.....

1. За допомогою яких суфіксів творяться імена по батькові чоловічого й жіночого роду? Наведіть приклади.

2. Утворіть чоловічі імена по батькові від слів *Сава, Кузьма, Лука*. У чому їх особливість?

3. У яких випадках у чоловічих іменах по батькові вживаються суфікси *-йович* (*-ьович*)? Наведіть приклади.

4. Утворіть чоловічі й жіночі імена по батькові від слів *Аркадій, Олег, Ігор*. Запишіть їх.

5. Провідмінійте *Євген Юрійович, Олена Євгенівна*.

226. Запам'ятайте порядок розбору іменника як частини мови. Зверніть увагу на особливості усного й письмового розборів.

АЛГОРИТМ розбору іменника як частини мови

1. Іменник

змінне слово

незмінне слово

2. Поставте в початкову форму (II. в. одн.)

3. З'ясуйте значення назви

власна

загальна

істота

неістота

4. Визначте рід

чоловічий

жіночий

середній

спільний

5. Назвіть число

однина

множина

6. Визначте відмінок

Н.

Р., Д., Зн., Ор., М.

Кл.

7. Встановіть відміну, групу (якщо є)

I

II

III

IV

група

тверда

м'яка

мішана

8. З'ясуйте синтаксичну роль

Зразок усного розбору

*Нас дивують і вітри, і злива, і ріка, що води вдаль несе...
Але люди — то найбільше диво і сильніші в світі над усе
(Х. Осмієв).*

Ріка — іменник, означає явище природи, самостійна частина мови, змінна. Початкова форма — *ріка*, загальна назва, неістота, жіночий рід, іменник ужито в називному відмінку однини, перша відміна, тверда група; у реченні виконує роль підмета.

Зразок письмового розбору

Ріка — імен., самост. змін. част. мови; *ріка*, заг., неіст., ж. р., Н. в., одн., І відм., тв. гр., підм.

- 227. І. Прочитайте вірш Леоніда Первомайського. Назвіть іменники-синоніми, два з них розберіть як частину мови (усно). Виділені слова розберіть письмово.

Поле, поле безкрає...
І світає, й смеркає.
Знову тиша і спокій у світі.
Гаснуть вранішні **зорі**,
І пливуть, як на морі,
Хвилі **вітру** в досягнутому житті.
О безмежне і плідне
Життє поле погідне,
Ні межі ти не маєш, ні краю!
Ти й **росою** зрослося,
І зерном сколосилося,
І діждалось нового **врожаю**.

Л. Первомайський

- II. Побудуйте розповідь про синонімічне багатство іменників. Наведіть власні приклади.

- 228. Уявіть ситуацію. В гостях ви познайомилися з ровесниками ваших батьків. Вони захотіли поспілкуватися, розповісти про своїх дітей. Побудуйте діалог, використовуючи імена та по батькові цих людей. Діалог запишіть.

ЗАВДАННЯ І ЗАПИТАННЯ ДЛЯ ПОВТОРЕННЯ Й УЗАГАЛЬНЕННЯ

229. Дайте відповіді на запитання й виконайте завдання.

- 1. Що вивчає морфологія?
2. У чому виявляється зв'язок морфології з будовою слова та словотвором?
3. Дайте характеристику самостійним частинам мови.
4. Чому прийменник, сполучник і частку називають службовими словами?
5. Яка основна ознака іменника?

6. Як відрізнити власні й загальні іменники? назви істот і неістот?
7. На скільки відмін поділяються іменники при відмінюванні?
8. За якою ознакою іменники I та II відмін поділяються на групи?
9. Які особливості відмінювання іменників II відміни?
10. Коли вживаються форми кличного відмінка іменників? Наведіть приклади.
11. Наведіть приклади творення іменників за допомогою суфіксів.
12. Які особливості творення й відмінювання чоловічих і жіночих імен по батькові?

230. Виконайте рівневі завдання (за варіантами).

В а р і а н т 1

I рівень

Виберіть рядок з іменниками II відміни, обґрунтуйте свій вибір.

а) левеняти, ягнятко, радості, душею; б) лісовичком, Микола, знамен, сироти; в) явищ, зв'язки, батько, пілотами.

II рівень

Розберіть як частину мови виділені в реченні іменники.

Українська пісня — це геніальна поетична біографія українського народу (О. Довженко).

III рівень

Побудуйте висловлювання-розповідь на тему «Іменник — самостійна частина мови».

В а р і а н т 2

I рівень

Виберіть рядок з іменниками III відміни, обґрунтуйте свій вибір.

а) матусею, морях, хлопці, хрущ; б) честі, нехворощю, галузь, матір'ю; в) старости, свят, циклонів, кошенята.

II рівень

Спишіть слова, вставляючи замість крапок потрібні букви. Підкресліть орфограми.

Совіст..ю, обличч..я, мат..р, юност.., кущ..м, кам..н..м, стат..ей, рівноден..я, секретар..ми, бригадир..х, груш..ю, тін..ю.

III рівень

Доведіть у формі роздуму, що іменники *курча* та *курчатко* належать до різних відмін.

• ПРИКМЕТНИК •

23. Прикметник як частина мови

Шумить тихенько осока,
Про щось комиш вербі шепоче.

І. Ковиленко

Прикметники:

якісні,
відносні,
присвійні
Повні, короткі
форми
Ступені
порівняння
прикметників

231. І. Прочитайте текст. Визначте тип і стиль мовлення. Поясніть заголовок. Доберіть свої варіанти заголовка.

ДЕ СВІТЛІЄ ВЕРБИЦЯ...

Верба — одне з найпоширеніших в Україні дерев, одне з найулюбленіших у народі. Звичай насаджувати верби відомий із сивої давнини. Ними обсаджували садки, береги річок, дороги.

І в цьому наші предки бачили безпосередню господарську доцільність. Верби укріплюють береги, стримують зсуви ґрунту, а в посушливих місцевостях зупиняють піщані заноси. У всіх місцевостях України колись поширеними були тини з верболозу, а то й вербовий живопліт.

Верболози молодію ніжною зеленню першими милують наше око, коли інші дерева, чорні й голі, ще не пробудилися від зимової сплячки. Перший узяток бджоли беруть саме з вербових сережок.

Родина вербових налічує близько шестисот видів. Усі вони надзвичайно люблять воду (А. Кондратюк).

II. Як ви розумієте прислів'я *Де вербиця — там водиця?* Яка відмінність у значенні слів *тин* і *живопліт*?

III. Назвіть у тексті *прикметники*, з'ясуйте їх значення.

IV. Випишіть 3—4 словосполучення з прикметниками. Визначте *рід, число, відмінок прикметників* і поясніть свої дії.

232. І. Прочитайте виразно. З'ясуйте, з якого твору цей уривок.

Рідний степ — широкий, вільний,
Пишнobarвний і квітчастий —
Раптом став перед очима,

З ним і батенько нещасний!..
Воля, воленька кохана!
Рідні шатра, рідні люди...

II. Назвіть рослину, що відіграла вирішальну роль у житті героя твору. Якого символічного значення набуває образ степової рослини?

III. Випишіть з уривка іменники разом із прикметниками. Зверніть увагу на роль прикметників у художньому тексті. Якими членами речення вони є?

 233. I. Розгляньте таблицю й пригадайте вивчене з початкових класів про прикметник як частину мови.

Прикметник як частина мови

Загальне значення	На які питання відповідає	Морфологічні ознаки		Синтаксична роль
		постійні	непостійні	
Ознака предмета (колір, смак, просторові й часові ознаки, належність комусь, зовнішні та внутрішні прикмети людей і тварин)	я к и й? ч и й? я к а? ч и я? я к е? ч и є? я к і? ч и і?	Розряд (якісні, відносні, присвійні), ступінь порівняння та форма (коротка й повна)	Рід (в однині), число, відмінки	Означення, присудок

II. Користуючися матеріалом на с. 139—140, розкажіть про особливості прикметника як частини мови. Зверніть увагу на його роль у мовленні (висловлюваннях). Наведіть приклади з текстів попередніх вправ.

234. I. Прочитайте текст, розкриваючи дужки і ставлячи прикметники в потрібному відмінку. Поміркуйте, чому автор так проникливо пише про зілля наших степів.

Чи знаєте ви, як цвітуть полини?

О полини, (сивий) полини! Хто посіяв вас на землі нашої? Чи вас посіяли по степах (неораний) (прадавній) скіфи? Посіяли, щоб самим ховатися в отих (сизий) хащах, які росли тоді (буйний) та (високий). Посіяли, щоб удень випасати поміж (духмянний) трав (прудкий) коней, а вночі спати покотом на (прив'язий) покосах, ніби на (запашний) (м'який) подушках, спати (міцний) (богатирський) сном.

Український степ із могилами
та кам'яними скіфськими бабами

Щовесни проростають із кореня (буйний) зелом полини, цвітуть (золотисто-сивий) гіркотою серед літа й осипаються (пізній) осені (дрібненький) насінням, яке розносить по степу вітер.

Яка (дивовижний) стійкість, яка живучість! (За І. Цюпою).

□ II. Уявіть, що вам запропонували намалювати картину українського степу. Які кольори, барви дібрали б ви для цього? Запишіть назви кольорів, їх відтінків (див. с. 62).

🎓 III. Доберіть прикметники-епітети до назв степових рослин, тварин, птахів, просторових назв і складіть усний опис літнього степу за фотоілюстрацією.

235. I. Запишіть словосполучення в родовому відмінку, поясніть написання закінчень іменників. Назвіть спільні й відмінні ознаки іменника та прикметника.

Чумацький Шлях, гострий шпиль, круторогий віл, степовий переліг, вогненний стовп, залізний велетень, широкий степ, український народ, високий поріг, літній час, ошатний крутогір, калиновий кетяг, пізній гість.

II. Зробіть словотвірний розбір слів *чумацький*, *круторогий*, *вогненний*.

III. Поясніть орфограми у першому словосполученні. Складіть речення з виділеними словосполученнями.

236. І. Прочитайте вірш Миколи Нагнибіди. Який образ виник у вашій уяві? За допомогою яких частин мови автор створив цей образ?

Яка ж красива ти — уквітчана весною,
Провіщана ключами журавлів,
Розбуджена **бурхливою** грозою
І пориванням річок до морів.
Яка ж красива ти — **розгониста** степами.
Висока горами — аж в синю височінь,
Скрізь явори стоять богатирами
Понад дорогами століть і поколінь.
Яка ж красива ти — в гостинності одверта,
Із усміхом назустріч доброти,
Яка ж ти мужня, сильна і уперта,
Як недруг стане на твоїй путі.

М. Нагнибіда

ІІ. Якими частинами мови є виділені слова? Обґрунтуйте свою думку.

 ІІІ. Складіть невеликий твір-опис (можна у віршовій формі) вашої улюбленої рослини.

!..... **ПРОЧИТАЙТЕ І ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ**

Прикметником називається самостійна частина мови, що виражає ознаку предмета й змінюється за родами, числами та відмінками. Прикметники відповідають на питання *я к и й?* *ч и й?* Наприклад: *густий ліс, дерев'яна огорожа, Шевченкові поезії*.

Поняття **о з н а к и**, що виражає прикметник, охоплює багато значень: *якість (важливий, цінний)*, *колір (блакитний, білий)*, *просторові й часові ознаки (далекий, південний; учорашній, зимовий)*, *належність (сестрин, батьків)*, *зовнішні прикмети і внутрішні ознаки людей, тварин (розумний, добрий, гарний, пухнастий)*.

Морфологічні ознаки прикметників — здатність змінюватися за родами, числами й відмінками. Прикметники мають своєрідне відмінювання (поділяються на дві групи — *тверду та м'яку*).

Прикметники узгоджуються з іменниками в роді, числі й відмінку — в однині, в числі й відмінку — у множині. Наприклад: *цікавий фільм, цікавої книжки, цікавого оповідання; цікаві фільми (книжки, оповідання), цікавих фільмів (книжок, оповідань)*.

У реченні прикметники найчастіше виступають означенням: 1. *Блакитна імла повила далекі села, гори, садки* (М. Коцюбинський). 2. *Озвалися, забриніли бруньки крислатого осокара* (Ф. Мамчур). Прикметники *блакитна, далекі, крислатого* — означення. Рідше прикметники виступають **п р и с у д к о м**: 1. *Я єсть живий, і я творю свій труд* (В. Симоненко). 2. *Картина навкруги була дуже оригінальна* (І. Нечуй-Левицький). Прикметники *живий, оригінальна* — частини присудків.

Прикметники вживаються в текстах різних стилів, роблять наше мовлення виразнішим, образнішим.

ПОДУМАЙТЕ І ДАЙТЕ ВІДПОВІДІ.....

1. Чому прикметник належить до самостійних частин мови?

2. У чому виявляється зв'язок прикметника з іменником?

3. Що означають прикметники? Наведіть приклади.

4. Які морфологічні ознаки прикметників? Аргументуйте свою відповідь прикладами.

5. Яку синтаксичну роль виконує прикметник?

6. Як прикметник впливає на наше мовлення?

 7. Доведіть на прикладах роль прикметників у текстах художнього та наукового стилів.

24. Якісні, відносні, присвійні прикметники. Повні та короткі форми прикметників

От зима, весна та літо,
Осінь, потім знов зима...
Сивий час летить над світом
І кінця йому нема.

Н. Забіла

237. І. Прочитайте мовчки текст. Доведіть, що це художній стиль. За допомогою яких прикметників автор створює образ зими?

По обидва боки Росії стояли круті горби, перетяті глибокими ярками. І долини, й гори були засипані свіжим білим снігом, неначе лебединим пухом. Небо було вкрите білим прозорим туманом. Через туман лився срібний тихий світ вечірнього сонця. Надворі було тихо, мертво. На крутих горбах мрів густий старий дубовий ліс, укритий інеем...

За лугом на горах почався грабовий ліс. Дві високі стіни лісу обступили білу пухову дорогу. Тонке, як чорні нитки, молоде грабове гілля спускалося зверху до самого долу на м'який сніг. Дрібний іній обсипав його ніби тонким пухом та дрібними алмазами. Іній блищав, світився, переливався білим світлом (За І. Нечусь-Левицьким).

II. Випишіть словосполучення «прикметник + іменник» і з'ясуйте значення кожного з них.

III. Зробіть синтаксичний розбір останнього речення.

238. I. Спишіть, розкриваючи дужки й утворюючи словосполучення «прикметник + іменник». Що означають прикметники: а) якість, ознаку; б) відношення до предмета; в) належність комусь?

Дош (зранку), будинок (із каменю), сік (лимона), крик (дитини), портфель (батька), клетіт (журавлів), коса (дівчини), **крона (дуба), спів (пташок), ягоди (в лісі), книжка (сестри), гущавина (в лісі).**

II. З виділеними словосполученнями складіть речення й визначте, якими членами речення є прикметники.

239. I. Прочитайте текст, добираючи з довідки потрібні за змістом слова, з'ясуйте їх значення. Доведіть, що це прикметники.

Запізніла сова чиркнула крилом по снігу й полетіла. ... пухом звисає ... пудра на сучках і колючках, присипає ... петлі під ялинками.

Біля зваленої бурею сосни видно зовсім ..., не прикриті порошею сліди. Хтось старанно перегрібав ... листя. Вийміть із кишені два горіхи й постукайте один об одний. За хвилину побачите: з гілки на гілку на стукіт горіхів іде ... звірок. Не роздумуючи, білка стрибає в сніг, ... стрибками біжить під ноги. Опустіть руку. Частування схоплено. ... горіх! (За В. Пєсковим).

Д о в і д к а: лебединий, морозяний, заячий, свіжий, торішній, пухнастий, смішний, смачний.

II. Поясніть значення слів *морозяний, торішній*.

 III. Перекажіть текст сусідові по парті, вводючи елементи роздуму.

З р а з о к. Чи доводилося вам мандрувати зимовим лісом? Уявіть, що ви довго йшли на лижах... І раптом опинилися на лісовій галявині... Ось як відбувається знайомство з лісовими мешканцями...

240. І. Розгляньте таблицю. Які нові відомості про прикметники ви дізналися?

Групи прикметників за значенням

Група прикметників	Що означають	Приклади
Якісні	ознаки, що здатні виявлятися різною мірою: смаку, зору, нюху, дотику, простору, часу тощо	<i>світлий, гучний, солодкий, ароматний, широкий, короткий, добрий, круглий</i>
Відносні	ознаки, властивості відносно предмета, явища, місця, часу, числа, дії	<i>скляний, осінній, дощовий, науковий, мовленнєвий, тутешній, учорашній, потрібний, пральний</i>
Присвійні	належність предмета якійсь істоті (комусь)	<i>Лесин, Надійн, Миколин, Іванів, Олексіїв, сестрин, солов'иний, орлиний, кролячий</i>

ІІ. Користуючись матеріалом на с. 144—145 і таблицею, побудуйте міркування, що спільного й відмінного в прикметниках усіх трьох груп за значенням.

241. Прочитайте прислів'я та приказки. Як ви їх розумієте? Випишіть *якісні, відносні, присвійні прикметники* разом з іменниками. Доведіть правильність виконання (див. с. 144—145).

1. Бабине літо — до Петра тільки. 2. Без кривих дерев лісу не буває. 3. Добра роса краще гнилого дощу. 4. Сніг для землі-годувальниці — найтепліша ковдра. 5. Травень холодний — на рік голодний. 6. Покірна вівця для вовків найсмачніша. 7. Ранній приліт граків і жайворонків — на теплу весну. 8. Солом'яним волом не орати — сінним конем не їздити. 9. Соловейків голос, а душа вовча.

242. І. Прочитайте текст, вибираючи з дужок найбільш доцільне слово й уставляючи замість крапок прикметник за змістом. Доберіть заголовок.

На полі осідає ... сніг, а під ним дзвінко дзюркотить ... вода. Проте ще можна ходити по снігу, бо вночі він пришерхає від (гостренького, дошкульного, колючого) морозцю. Двадцять першого березня день дорівнює ночі. Це зветься (весняним, весіннім, березневим) рівноденням. Після цього

день починає збільшуватися, а ніч зменшуватися. У березні все оживає. Уже на багатьох ... деревах ... бруньки блищать, мов вичищені. А потім з'явиться ... листячко, липке, ... (За О. Копиленком).

II. Усно продовжіть розповідь про початок весни, використовуючи якісні, відносні, присвійні прикметники.

243. I. Від поданих іменників утворіть **присвійні** прикметники, поясніть способи творення й написання (див. с. 145). Доберіть до них іменники.

Приятьель, орел, Ілля, Георгій, Святослав, соловей, ведмідь, миша, **маляр**, Палажка, **товариш**, вовк, Сава, Наталя, Галина.

II. Від виділених іменників утворіть **відносні** прикметники. Доберіть до них іменники. З'ясуйте різницю в значеннях обох утворених слів (див. с. 145).

244. I. У поданих словосполученнях порівняйте значення прикметників. Визначте їх групи за значенням.

Вишневе варення, вишнева хустка; вовче лігво, вовчий апетит; шовкова тканина, шовкове волосся; залізний дах, залізні нерви; золота обручка, золоте серце; риб'ячий хвіст, риб'ячий жир; ведмежий кожух, ведмежа послуга.

II. З окремими словосполученнями складіть 3—4 речення.

 245. I. Прочитайте текст. Поясніть, як прикметники впливають на стиль мовлення.

ТИША

Густа, обважніла від роси тиша. Оповила долину, довколишні краєвиди й ревно береже спокій луків. Хай там, на шляху, нетерплячі подорожні поспішають додому, безпорадно гукаючи до гордовитих шоферів, щоб підвезли. Хай виходять на жнива комбайни — роса незабаром спаде. Хай раз по раз пролітають у високості гострогруді літаки, виспівуючи свої одноманітні пісні. А їй берегти спокій людини, яка поки що прокидається поволі й любить довго ніжитися. Куди поспішати, коли так привільно тут молодій траві й краплистим росам? (Д. Прилюк).

Ревно — старанно, ретельно.

II. Чи є в тексті елементи роздуму? Наведіть приклади.

III. Доведіть, що слово *подорожні* — іменник.

246. І. Випишіть групи слів, у яких усі прикметники якісні. З'ясуйте значення слів у рамці, користуючися тлумачним словником.

1. Ранковий, казковий, зачарований, замріяний.

2. Ніжний, стрункий, свіжий, ясний.

3. Прозорий, переливчастий, лагідний, веселий.

4. Дивовижний, смарагдовий, заячий, дзвінкий.

5. Пташиний, блакитний, меланхолійний, сонячний.

смарагдовий
меланхолійний

ІІ. Розгляньте фотоілюстрацію. Складіть невелику розповідь на тему «Ранковий ліс», використовуючи подані прикметники.

Ранковий туман у лісі

9..... ПРОЧИТАЙТЕ І ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ.....

За значенням прикметники поділяються на три групи: **якісні, відносні та присвійні.**

Якісні прикметники означають властивості та якості предметів: *добрий, веселий, кислий, зелений, довгий, мудрий*. Вони виражають таку ознаку, що може виявлятися більшою або меншою мірою. Тому лише ці прикметники мають **ступені порівняння** (*теплий — тепліший, найтепліший*) та утворюють антонімічні пари (*теплий — холодний*).

Якісні прикметники утворюють зменшено-пестливі та збільшено-згрубілі форми (*малесенький, величезний, злющий*).

Від якісних прикметників утворюються **іменники** з абстрактним значенням (*мужність, глибина, радість*) та **прислівники** на -о, -е (*тихо, весело, рішуче*).

Деякі якісні прикметники чоловічого роду в називному і знахідному відмінках можуть мати **повні та короткі форми**: *радий — рад, зелений — зелен*. Короткі форми вживаються переважно в народній творчості: *Засвіти нам, ясен місяць*. У фольклорних творах трапляються також форми прикметників із нестягненим закінченням: *зеленая, зеленії; добрая, добрії*.

Відносні прикметники вказують на ознаку за відношенням її до:

- 1) матеріалу (*залізні двері, вовняний светр*);
- 2) людини або тварини (*учнівські збори, ведмежий барліг*);
- 3) явища природи (*сонячне проміння, дощова хмара*);
- 4) обставини місця, часу (*присадибна ділянка, щоденна програма*);
- 5) дії (*швидкохідний теплохід, перелітні птахи*);
- 6) до національності (*українська мова, грузинські традиції*) та ін.

На відміну від якісних, відносні прикметники виражають **постійну ознаку**, не мають ступенів порівняння, зменшено-пестливих і збільшено-згрубілих форм, антонімічних пар. Від них не утворюються іменники з абстрактним значенням.

Якісні й відносні прикметники відповідають на питання **який? яка? яке? які?**

Присвійні прикметники означають належність предметів людині чи тварині, від назв яких вони й утворюються. Прикметники цієї групи відповідають на питання **чий? чия? чий? чиї?**: *лисяча нора, братів портфель, бабусині казки*.

Присвійні прикметники, утворені від назв людей, у називному та знахідному відмінках однини чоловічого роду мають **коротку форму**: *батьків наказ, Шевченків заповіт, материн спів*.

Увага! Деякі прикметники залежно від змісту висловлювання можуть переходити з однієї групи в іншу. Коли якісні, відносні й присвійні прикметники використовуються в **переносному значенні**, то відносні прикметники набувають властивостей якісних (*золоте серце, шоколадна засмага*), присвійні — відносних (*лисяча шуба, риб'ячий жир*) або якісних (*орлиний зір, осяляча впертість*). Рідше якісні прикметники переходять у відносні (*чорна металургія, легка промисловість*).

Перехід прикметників з однієї групи в іншу залежить від **стилю мовлення**.

?.....ПОДУМАЙТЕ І ДАЙТЕ ВІДПОВІДІ.....

1. На які групи за значенням поділяються прикметники?
2. Що означають якісні прикметники? Наведіть приклади.
3. На які ознаки вказують відносні прикметники? Наведіть приклади.
4. Які морфологічні ознаки властиві якісним і відносним прикметникам? Що між ними спільного? відмінного?
5. На що вказують присвійні прикметники?
6. Як творяться присвійні прикметники?
7. Як прикметники впливають на стиль тексту?

ЗВ'ЯЗНЕ МОВЛЕННЯ

Твір-опис природи за власними спостереженнями (письмово)

247. І. Прочитайте текст «ланцюжком». З'ясуйте, до якого стилю він належить. Який тип мовлення використав автор? Які почуття викликав у вас текст? Доберіть заголовок.

Небо прояснилось; легкі, тонкі хмарки летіли прудко, неначе літом після зливи; синє небо ледве світилось крізь тонкий туман. Місяць обсилав легким світлом верхи лісу. Поїзд летів. Картини мінялись, ніби декорації в театрі. Починався старий дубовий та берестовий ліс. Було поночі, тільки чорніли товсті дерева. Але місяць піднявся вгору, вийшов з-за хмар,— і картина змінилась — якісь чари розлилися по лісі! Тихий світ місяця заграє по верхах дубів, ще вкритих листом, на котрому задержався пухкий сніг, а далі розлився по лісі, по ярах, по долинах, розлився в самі далекі закутки, облив кожне дерево, кожную гілку. Тихий світ лився крізь сніг, крізь іній, неначе крізь тонкий прозорий кришталь, і обливав дерева зверху, з боків найделікатнішим матовим блиском. Однизу од свіжого снігу лився вгору ще тихіший, ще делікатніший матовий світ. Він був трохи синюватий. Ліс став якимсь фантастичним,— здавалось, ніби то якийсь дивний зачарований храм, заставлений темними колонами, прикритий незвичайною кришталевою покрівлею. Чорні товсті пеньки під снігом були схожі на велетенські гриби; кущі папороті, дроку стояли неначе квітки в якомусь фантастичному, зачарованому саду (За І. Нечуєм-Левицьким).

Прóдко — швидко, спритно. *Декора́ція* — живописне або архітектурне зображення місця та обстановки дії, встановлюване на сцені. *Деліка́тний* — ніжний, ввічливий, люб'язний, завжди готовий виявити увагу, зробити послугу. *Ма́товий* — непрозорий.

II. Наведіть приклади прикметників із тексту, з'ясуйте їх стилістичну роль.

III. Поділіть текст на абзаци, складіть план і стисло перекажіть (усно).

248. Доберіть епітети до слів *сонце, небо, сніг, туман, зима, радість, краса, струмок, Батьківщина*, уведіть їх у речення. Речення запишіть.

249. Прочитайте учнівський твір. З'ясуйте, у якому стилі його написано. Доведіть, що в тексті використано опис. Визначте тему тексту. Чи допоміг вам у цьому заголовок? Доберіть власну назву до тексту.

СВІЧКИ НЕБОСХИЛУ

Вечірнє сонце спалахнуло радісними барвами життя й заховалося за обрій. Небосхилом помчали кудись легкі пір'їнки хмаринок. Небо перетворилося на глибоке море. Йому зараз не завадили б золотаві струмки сонячних променів, які десь уже співали сонечку колискові пісні.

Але що це? Звідки загадкове срібне сяйво? Невже промінці не послухалися сонечка?

Ні! Це ж заструменила перша свічка небосхилу — зіронька. Час від часу хмаринки хочуть погрітися біля її світла. Однак це марно. Вони намагаються здивувати зірочку, змінюються то на гривастого коня, то на фантастичний вітрильник...

Небо поволі тьмяніє, ніби засинає.

Раптом вогнистим полум'ям запалав увесь небосхил. Дивакуватий місяць поважно виринув з-поза хмар, щоб стергти отару зірок цілісіньку ніч (Олена Б.).

 II. Чи доводилося вам спостерігати вечірнє небо? Поділіться своїми враженнями з однокласниками.

III. У тексті вправи виділіть епітети й метафори, з'ясуйте їх стилістичну роль. Докладно перекажіть текст (усно).

 250. I. Прочитайте виразно вірш на с. 148. Які образи виникли у вашій уяві під час читання? Які мовно-стилістичні засоби допомогли вам у цьому? Перекажіть поезію прозою. Доберіть заголовок.

Ой, село ж підперезала
Річка дивної краси,
Потім десь чимчикувала
У зеленій лісі...
І спішить вона, як доля,
Спокій хвилички несуть,

Мабуть, так колись і воля
Обирала собі путь...
Десь у травах гасне лихо,
Десь тіка у плавні зло.
Тече річка тихо-тихо.
Споконвіку ж так було.

К. Попова

Чимчикувати — рухатися повільно, маленькими кроками.
Плавні — заболочені, порослі рослинністю береги річок, що затоплюються під час повені. *Споконвіку* — завжди, з давніх-давен.

II. З'ясуйте, чи є в тексті елементи роздуму. Доведіть свою думку.

 III. Знайдіть у вірші іменник, до якого омонімом є прикметник у множині.

251. I. Прочитайте мовчки текст. Визначте стиль і тип мовлення. Свою думку аргументуйте.

Провесна. По узліссі й на галяві зеленіє перший ряст і цвітуть проліски та сон-трава. Дерева ще безлисті, але вкриті бростю, що от-от має розкритися. На озері туман то лежить пеленою, то хвилює од вітру, то розкривається, одкриваючи блакитну воду. В лісі щось загомоніло, струмок зашумував, забринів, і вкупі з його водами з лісу вибіг «Той, що греблі рве» — молодий, дуже білявий, з буйними й разом плавними рухами... Кинувшись з потока в озеро, він починає кружляти по плесі, хвилюючи його сонну воду; туман розбігається, вода синішає (*За Лесею Українкою*).

Брость — бруньки. *Плесо* — спокійна вода.

II. Продовжіть текст, описуючи розквіт природи навесні.

252. Пригадайте свої спостереження за природою або окремими її явищами під час екскурсій до парку, лісу або річки. Складіть план і напишіть твір-опис.

25. Ступені порівняння якісних прикметників

Шукай мудрий мудрішого.

Приказка

253. I. Прочитайте уривок з оповідання. До якого стилю мовлення він належить? Яка лексика характерна для цього стилю? Наведіть приклади з тексту.

Невідкритих земель більше нема. Усі **найвищі** вершини підкорено. Навколо світу пішки не помандруєш: або міліція заверне на **найближчій** станції, або в море втрапиш. Але ми з Максимом не журилися. Он писали ж у газеті про школярів, які зробили наукове відкриття: вивели сорт скоростиглих помідорів **вищого** ґатунку. А хіба ми **гірші** за них? І ми поклали собі залізно: луснемо, але все одно щось відкриємо! Може, якийсь там **найстаріший** академік загавиться, чогось не додивиться, а ми тим часом бац-бац — ось вам, будь ласка, наше відкриття. Здорово!

Вищий і найвищий ступені порівняння

Це ми з Максимом так мріяли. Дуже вже нам хотілося відкрити щось не **менш корисне**, ніж у тих хлопців із газети. Тільки так, щоб не морочитися. Бо в нас **найрізноманітніших** справ по саму зав'язку. Лише на футбол скільки часу гаєш... (За О. Буценом).

 П. Як ви гадаєте, чи вдасться героям оповідання зробити наукове відкриття або якийсь винахід? Що треба для досягнення мрії? Поспілкуйтеся на цю тему з однокласниками.

III. Поясніть значення виділених прикметників. Порівняйте їх будову зі словами *високий, близький, поганий, старий, корисний, різноманітний*. Яким способом їх утворено?

 25.4. I. Прочитайте текст, вибираючи з дужок той прикметник, який найточніше передає ознаку предмета. Доведіть, що текст має ознаки наукового стилю.

Повітря стало (холодним, холоднішим), тільки кружляють у (веселому, веселішому) танку (дрібні, найдрібніші) сніжинки. (Нижні, ніжніші) льодяні кристалики (різноманітних, найрізноманітніших) візерунків і розмірів. Жодна не схожа на свою сусідку: одна (мала, менша), друга (велика, більша), одна має (складні, складніші) візерунки, друга — ще (складні, складніші)...

Є в природі сніжинки-крихітки, вони випадають в Антарктиді, де (сильні, найсильніші) морози. Трапляються сніжинки-велетні, розміром із долоню. Та це (велика, найбільша) рідкість.

Важко описати всю красу й багатство цих (тонких, найтонших) витворів природи. Проте, виявляється, сніжинка завжди шестикутна (За А. Волковою).

II. Поміркуйте, до якого розряду належать прикметники, подані в дужках, і що вони означають. Як виявляють ознаку спільнокореневі прикметники, утворені за допомогою префіксів і суфіксів?

255. І. Розгляньте таблицю. Запам'ятайте, як tworяться *ступені порівняння* прикметників. Яка група прикметників за значенням має ступені порівняння? Доведіть це (див. с. 152—153).

Ступені порівняння прикметників

Вищий		Найвищий	
проста форма	складена форма	проста форма	складена форма
основа + суфікси <i>-ш-, -іш-</i> : <i>старший, глибший, мудріший, ніжніший</i>	<i>більш, менш</i> + прикметник: <i>більш гострий, більш вдалих, менш здоровий, менш зайнятий</i>	<i>най, якнай, щонай</i> + форма вищого ступеня: <i>найкращий, найбільший, щонайлегший, якнайповніший</i>	<i>найбільш, найменш</i> + прикметник: <i>найбільш зручний, найменш здатний</i>

II. Користуючися таблицею, розкажіть про особливості творення ступенів порівняння прикметників. Наведіть приклади.

256. І. Спишіть речення, замінивши прикметники в дужках формами вищого або найвищого ступеня порівняння. Поясніть їх творення та вживання (див. с. 152—153).

1. Ясні **Донеччини** поля мені на світі (милий). 2. Уже не та **блакить** над нами, уже (короткий) стали дні. 3. За тебе (гарний) немає, з тобою злитий кожну мить, і завжди тобі, мій краю, я буду піснею служити. 4. На світі за все (милий) лиш **юність**, о друзі мої! (З тв. В. Сосюри).

II. Зробіть синтаксичний розбір останнього речення (усно). Поясніть написання виділених слів.

III. Складіть речення зі словами в рамці.

*найвідоміший
найбільш
відомий
кращий за всіх*

257. Гра «Хто швидше?» Утворіть вищий ступінь від поданих прикметників, записавши їх у два стовпчики: а) із суфіксом *-ш-*; б) із суфіксом *-іш-*.

Широкий, дешевий, новий, старий, рідкий, гіркий, товстий, гладкий, глибокий, зелений, тихий, вигідний.

258. І. Прочитайте прислів'я та приказки. Які прикметники пропущено?

1. Радий дурний, що знайшов ... за себе. 2. Хто хоч раз обійшов навколо хати, ... від того, хто мудрує на печі. 3. Як-

що кінь добрий, то й довгий шлях стає 4. Нема для миші ... звіра за kota. 5. У кого добре ... бажає, той нерідко й те втрачає.

II. Поясніть значення другого прислів'я. Як ви розумієте епіграф до теми (с. 148)?

259. I. Від поданих прикметників утворіть і запишіть вищий та найвищий ступені порівняння.

Холодний, зелений, просторий, справедливий, точний, глибокий, охайний, вродливий.

II. Доберіть до утворених форм прикметників антоніми, складіть із ними 2—3 речення.

 260. Складіть і розіграйте діалоги за ситуаціями. Уживайте прикметники різних ступенів порівняння і груп за значенням.

1. Під час зимових канікул ви їздили в Карпати й каталися з гір на лижах. Поділіться враженнями з другом (подругою). Поцікавтеся, де він (вона) провів (провела) канікули.

2. У театрі ви зустріли друга (подругу), з яким (якою) відпочивали влітку разом і хочете поспілкуватися під час зимових канікул. Обміняйтеся планами на майбутнє.

 261. I. Прочитайте мовчки текст. Доведіть, що він наукового стилю. Ознаки якого ще стилю містить текст (їх виділено)?

Деякі прикметники не утворюють ступенів порівняння за допомогою суфіксів і префіксів. Це прикметники *вічний, гожий*, відносні прикметники у значенні якісних, наприклад, *оксамитовий* (ніжний, м'який) *голос* та інші. І як легко створюються ці граматичні прикметникові значення *слівцями більш, найбільш: більш вічний, більш гожий, більш оксамитовий*. Та найбільша перевага складених форм ступенів порівняння ось у чому. Суфікси та префікси **безсилі самі створити** антонімічні значення. Тут на допомогу нам також прийшли слова *більш, менш, найбільш, найменш*. Будь ласка, від будь-якого прикметника утворюйте всі форми ступенів порівняння з антонімічним значенням: *більш талановитий — менш талановитий, найбільш досвідчений — найменш досвідчений*.

Отож, не вважайте слова *більш, менш, найбільш, найменш зайвими в граматиці* української мови. Вони удосконалюють виражальні можливості мови, допомагають точно, чітко висловити думки (За І. Вихованцем).

II. Скажіть, чи є в тексті прикметники в переносному значенні. Які особливості вживання прикметників у художньому та науковому стилях?

 262. I. Відгадайте загадки (відгадки — прикметники). Виберіть прикметники, що мають ступені порівняння, утворіть вищий і найвищий ступені, запишіть. З'ясуйте, чому від інших прикметників ступені порівняння не творяться.

1. Який вузол не можна **розв'язати**? 2. Яким гребінцем голову не **розчешеш**? 3. Яким ключем не можна відімкнути? 4. Яке місто в Україні має гладеньку назву? 5. Який **годинник** не має жодного коліщатка? 6. Чого вовк у комору заглядає? 7. Якої риби в річках найбільше? 8. Якою косою не можна косити?

II. Поясніть написання виділених слів.

263. I. Прочитайте вірш Василя Симоненка. Поміркуйте над його змістом. Визначте тему й основну думку.

Найогидніші очі порожні,
Найгірніше мовчить гроза,
Найнікчемніші дурні вельможні,
Найпідліша брехлива сльоза.
Найпрекрасніша мати щаслива,
Найсолодші кохані вуста.
Найчистіша душа незрадлива,
Найскладніша людина проста.
Але правди в брехні не розмішуй,
Не ганьби все підряд без пуття,
Бо на світі той наймудріший,
Хто **найдужче** любить життя.

В. Симоненко

II. Яку роль у тексті відіграють прикметники? Визначте ступені порівняння прикметників і випишіть їх разом з іменниками.

III. Доведіть, що виділені слова є не прикметниками, а прислівниками. Складіть речення зі словами в рамці.

*нікчёмний
прекрасний
незрадливий*

!..... **ПРОЧИТАЙТЕ І ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ**

Якісні прикметники виражають різну міру ознаки. Вони утворюють форми ступенів порівняння: **в и щ о г о т а н а й в и щ о г о .**

Вищий ступінь показує, що в одному предметі ознака виявляється більшою (меншою) мірою, ніж в іншому: *тихий — тихіший, легкий — легший*.

Найвищий ступінь показує, що в якомусь предметі ознака виявляється найбільшою (або найменшою) мірою порівняно з іншими предметами: *найтихіший, найлегший*.

Вищий і найвищий ступені порівняння прикметників мають дві форми: просту й складену (див. таблицю на с. 150).

При творенні форм **вищого ступеня** в основах окремих прикметників відбуваються такі зміни:

1. Випадають суфікси **-к-, -ок-, -ек-**: *легкий — легший, глибокий — глибокий, далекий — дальший*.

2. Перед суфіксом **-ш-** відбувається чергування, а суфіксальний звук [ш] змінюється на [ч]:

[г] — [ж] *дорогий — дорожчий*;

[з] — [ж] *вузький — вузький*;

[с] — [шч] *високий — вищий [вішчий]*.

3. Суфіксальний [ш] чергується з [ч] і перед коренем із [ж]: *дужий — дужий*.

Увага! У деяких прикметників форми вищого ступеня утворюються від інших основ: *великий — більший, гарний — кращий, поганий — гірший*.

????? ПОДУМАЙТЕ І ДАЙТЕ ВІДПОВІДІ ?????

1. Які ступені порівняння мають якісні прикметники?

2. Що означають форми вищого й найвищого ступенів порівняння прикметників?

3. Які ви знаєте форми ступенів порівняння прикметників?

4. Розкажіть, як утворюються форми вищого ступеня порівняння? Наведіть приклади.

5. Які чергування звуків відбуваються при творенні форм вищого ступеня?

6. Поясніть правила написання слів *вищий, нижчий, дорожчий*.

7. Як утворюється найвищий ступінь порівняння прикметників? Наведіть приклади.

 8. Чи можна утворити хоча б одну форму ступеня порівняння від прикметників *вишневий, жовтуватий, рябенький*?

§ 26. Відмінювання прикметників

Природа — це найкраща з книг,
що написана особливою мовою.

М. Гарін-Михайловський

264. I. Прочитайте мовчки текст. Доберіть заголовок. Визначте тему й основну думку. Які враження викликає у вас текст?

Спостерігаючи зовнішній світ, Григорій намагався забути, особливо в години дозвілля. Маючи вроджений нахил до спостережень, виростаючи серед природи, він мав у тім велику втіху. Кожен день вражав новими несподіванками. Особливо цікаво було спостерігати життя звірят і птахів. Григорій міг лежати, притаївшись десь межи колодами, і годинами дивитися, як під крутим берегом у кам'яних розсипах клопочеться горностай — такий смішний у літнім убранні, рудувато-бурий, як старець, порівняно з пишним зимовим строєм. Він вибігав зі щілини і нишпорив межи камінням, ворожив щось біля купки наритої черв'яком землі, вилазив на коріння й бігав по ньому сюди-туди. Щось-таки він господарював (І. Багрянний).

Тверда та м'яка
групи

II. Як впливає на людину спостереження за рослинним і тваринним світом? Чи любите ви бувати на природі? Що вас особливо приваблює?

III. Випишіть виділені прикметники, визначте їх будову, зробіть звуковий запис. Чим відрізняються *кінцеві звуки основи*? Як це вплинуло на закінчення прикметників?

IV. Знайдіть у тлумачному словнику значення слова *стрій*. У якому значенні його вжито в цьому тексті? Доберіть синоніми.

265. I. Прочитайте уривок із повісті Бориса Комара «Диваки», добираючи з довідки потрібні за змістом слова замість крапок.

Як оглядали ділянку ... баклажанів, Віктор Троць за примітив на листочку якогось жука. Піймав його, показав тітці Марії.

— Дивіться — шкідник?

— То листогриз, — випередив матір Микола.

— Ні, це ... жук, — заперечив Олег.

— Приходьте в нашу лабораторію, — сказала тітка Марія, — там є колекція ... шкідників, подивитесь. А це таки й справді листогриз.

— Дякуємо, Маріє Василівно. Ми колись і лабораторію відвідаємо,— пообіцяла Валентина Михайлівна.— А ще краще буде, коли зробимо свої колекції. Вони дуже нам знадобляться. Згодні? Троць, Антонюк, Шморгун?

— Згодні,— відповіли хлопці.

Небо затягнулося хмарами. Збиралося на дощ. Тітка Марія заквапилася.

— Ви мені пробачте. Сходіть уже самі на наші ... ділянки. Он вони біля річки. Пробуємо вирощувати ... перець, патисони та ... горіх. А я піду допоможу дівчатам садити картоплю (Б. Комар).

Д о в і д к а: синій, колорадський, городній, дослідний, болгарський, земляний.

П. Чи можна вважати прикметники з довідки термінологічною лексикою? Доведіть це.

 ПІІ. Пригадайте свої екскурсії на природу й розкажіть про одну з них у формі діалогу, вживаючи прикметники в різних відмінкових формах.

 266. І. Розгляньте таблицю. Пригадайте поділ на групи іменників І і ІІ відмін. Що спільного й відмінного в *поділі на групи* іменників і *прикметників*? (Див. с. 158).

Поділ прикметників на групи

Тверда група	М'яка група	Прикметники на -лиций
<p>основа закінчується на твердий приголосний:</p> <p><i>тривожний, сільський, гарний; дядьків, Сергійв</i> (усі присвійні); <i>рад, ладен</i> (короткі форми)</p>	<p>основа закінчується на м'який приголосний:</p> <p><i>літній, внутрішній, орлій</i> (їх порівняно небагато); <i>безкрай [безкрайій], довгоший [довгошийій]</i> (їх ще менше)</p>	<p>складні слова з другою основою -лиций:</p> <p><i>білолиций, яснолиций, круглолиций</i></p>

 П. Побудуйте міркування про поділ на групи іменників і прикметників у вигляді порівняння.

З р а з о к. Поділ на групи іменників і прикметників має спільне й відмінне. Наприклад, у словах *осінь, осінній* основи закінчуються на м'який приголосний. Отже, прикметник *осінній*, як і іменник *осінь*, належить до м'якої групи. А слова *літо, літній*?

267. І. Із поданими прикметниками утворіть словосполучення, дібравши до них по 2—3 іменники. Визначте групу відмінювання прикметників та іменників.

м'як. тверд.

З р а з о к. *Освітній заклад.*

Всесвітній, давній, дорожній, досвітній, житній, **майбутній**, **могутній**, обідній, порожній, присутній, ранній, середній, сусідній, **художній**.

II. Складіть речення з виділеними прикметниками.

268. Допишіть пропущені прикметникові закінчення залежно від групи відмінювання. Складіть речення зі словами в рамці.

*дружний клас
дружний погляд*

Травнев.. день, заможн.. селянин, багат.. дядько, осінн.. небо, самотн.. таланти, гірк.. полин, зелен.. дуб, загальноосвітн.. школа, останн.. промінь, південн.. вітер, рідн.. сторона, мужн.. поведінка, густ.. бір, червон.. сонце.

 269. Гра «Не сплутайте». Якщо з клітинки, на якій подано закінчення *-ий*, зробити хід шаховим конем, то наступними ходами можна відшукати всі зазначені тут основи прикметників м'якої групи. Основи прикметників твердої групи кінь може відшукати, побувавши спочатку на клітинці з закінченням *-ий*.

кутн·	безладн·	художн·	західн·	всесвітн·	поперечн·
		-ий	-ий		
заможн·	самотн·	довічн·	тутешн·	народн·	достатн·

 270. Провідмініайте словосполучення *високе чоло, смілива вдача, пізній візит, безкрайї степ*. Скористайтеся таблицею на с. 157.

271. До поданих прикметників доберіть іменники з дужок і провідмініайте словосполучення. Позначте відмінкові закінчення прикметників твердої та м'якої груп.

Високий, синій, вороний, довгоший, пізній (гусак, кінь, дерево, година, небо).

272. Провідмініайте словосполучення *батьків капелюх, Маріїне хлоп'я, материна пісня, круглолиций місяць* (див. с. 158). Позначте відмінкові закінчення. Які звукові зміни відбуваються при відмінюванні?

Відмінювання прикметників

Від- мінок	Однина			Множина
	Чоловічий рід	Середній рід	Жіночий рід	
Тверда група				
Н.	рідний	рідне	рідна	рідні
Р.	рідного		рідної	рідних
Д.	рідному		рідній	рідним
Зн.	як Н. або Р.	рідне	рідну	як Н. або Р.
Ор.	рідним		рідною	рідними
М.	(на) рідному, ріднім		(на) рідній	(на) рідних
М'яка група				
Н.	давній	давнє	давня	давні
Р.	давнього		давньої	давніх
Д.	давньому		давній	давнім
Зн.	як Н. або Р.	давнє	давню	як Н. або Р.
Ор.	давнім		давньою	давніми
М.	(на) давньому, давнім		(на) давній	(на) давніх

273. І. Прочитайте текст, ставлячи прикметники з дужок у відповідному роді, числі, відмінку. Доберіть заголовки до тексту. Визначте тему й основну думку.

Витягали лебедів із води, орудуючи (осиковий) жердинами, до яких попри́в'язувано мотуззя. А вже коли витягнутий із крижаної купелі лебідь опинявся на березі, тут потрапляв до рук дітей, котрі обдирали зі (знесилений) птиці (сніговий) шкаралупу. Горнучи (слабкий) і (покірний) лебедів до грудей і самі скидаючись на лебедів, та не (піднебесний), а (земний), діти несли птахів до (тракторний) причепів, клали на підстилку з соломи. Знесені до причепів лебеді в усьому корилися своїм рятівникам, покладаючи свою долю на людей, зі (зворушливий) (лебединий) довірливістю ввіряючи їм як день нинішній, так і день завтрашній (За Є. Гуцалом).

II. Напишіть розповідь про відомий вам випадок вияву людської доброти до тварин. Правильно вживайте відмінкові закінчення іменників та прикметників.

0..... ПРОЧИТАЙТЕ І ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ.....

Прикметники поділяються на дві групи відмінювання — тверду та м'яку.

До **твердої групи** належать прикметники, основа яких у називному відмінку однини будь-якого роду закінчується на твердий приголосний: *повний, жовтий, дерев'яна, батьків*.

До **м'якої групи** належать прикметники, основа яких у називному відмінку однини будь-якого роду закінчується на м'який приголосний ([н'] або [й]): *пізній, крайній, безкрає, дружба, давнє*.

Зразки відмінювання прикметників подано в таблиці на с. 157.

Окремий тип відмінювання становлять **прикметники на -лиций**: *темнолиций, світлолиций* тощо. Вони мають закінчення, властиві як твердій, так і м'якій групі, тому їх відмінювання треба запам'ятати.

Від-мі-нок	Однина			Множина
	Чоловічий рід	Середній рід	Жіночий рід	
Н.	<i>повнолиций</i>	<i>повнолице</i>	<i>повнолиця</i>	<i>повнолиці</i>
Р.	<i>повнолицього</i>		<i>повнолицьої</i>	<i>повнолицих</i>
Д.	<i>повнолицьому</i>		<i>повнолицій</i>	<i>повнолицим</i>
Зн.	Н. або Р.	<i>повнолице</i>	<i>повнолицю</i>	Н. або Р.
Ор.	<i>повнолицим</i>		<i>повнолицьою</i>	<i>повнолицими</i>
М.	<i>(на) повнолицьому (-ім)</i>		<i>(на) повнолицій</i>	<i>(на) повнолицих</i>

Увага! Прикметники, що перейшли в іменники (прізвища, географічні назви), відмінюються як прикметники твердої чи м'якої групи: *Коцюбинський — Коцюбинського; Горова — Горової, Горову*. Однак прізвища типу *Гущин*, *Яремків* відмінюються як іменники: *Гущина, Гущиним; Яремкова (Яремківа), Яремковим (Яремківим)*.

?.....ПОДУМАЙТЕ І ДАЙТЕ ВІДПОВІДІ.....

1. Від чого залежить рід, число, відмінок прикметників? Наведіть приклади.

2. Скільки груп відмінювання мають прикметники й від чого це залежить?

3. Як визначити написання закінчення прикметника?

4. У яких відмінках прикметники твердої та м'якої груп у чоловічому й середньому роді мають різні закінчення?

5. Яку форму мають прикметники чоловічого й середнього роду в знахідному відмінку? Наведіть приклади.

6. Чим різняться на письмі закінчення прикметників жіночого роду твердої та м'якої груп?

7. Провідмініяйте прикметники з іменниками: *сестрина книжка, блідолиций хлопець*.

ЗВ'ЯЗНЕ МОВАЛЕННЯ

Аудіювання наукового тексту

274. І. Прослухайте текст, визначте його стильову належність. Умотивуйте свою відповідь.

ТВАРИНИ В НЕБЕЗПЕЦІ!

Є три напрями охорони тваринного світу: охорона середовища існування; охорона угруповань тварин і рослин; охорона певних біологічних видів.

Охорона середовища існування полягає насамперед в охороні основних типів природних ландшафтів (морів, озер, боліт, лісів, степів тощо) у первісному вигляді. Для цього виділяють території (ділянки суходолу) або акваторії (ділянки поверхні води), де встановлюють заповідний режим: забороняють будь-яку господарську діяльність людини, полювання, риболовлю, збирання трав, ягід та грибів. Такі території називають заповідниками. Найбільшими є біосферні заповідники — своєрідні зразки флори і фауни певного природного ландшафту.

На території України створено чотири біосферних заповідники: Чорноморський (у пониззях Дніпра), Дунайські плавні (у пониззях Дунаю), Карпатський (займає наймальовничіші й найпривабливіші ділянки Карпатських гір) і найстаріший — «Асканія Нова» (зразок європейського степу).

Охорона угруповань тварин і рослин здійснюється в заповідниках та національних парках. Кожен вид тварин займає в природі свою екологічну нішу — місце виду,

зумовлене взаємодією з іншими видами та умовами існування. Тому в природі немає шкідливих або корисних тварин.

Для збереження багатьох видів тварин нині недостатньо оберігати середовище їх існування. Тому в місцях поширення тварин створюються заказники — території з обмеженою господарською діяльністю.

Особливе значення має розмноження тварин зникаючих видів у неволі з подальшим поверненням їх у природу. Такий спосіб розмноження рідкісних тварин найбільш ефективний у зоопарку.

Для того щоб контролювати охорону рідкісних і зникаючих видів тварин, у кожній країні створено Червону книгу, в яку заносять назви тих тварин, подальше існування котрих перебуває під загрозою. У Червоній книзі неодмінно зазначають чисельність виду, його розповсюдження, можливості розведення в штучних умовах, а також визначають охоронну категорію.

Вилучення з природного середовища, винищення тварин, занесених до Червоної книги, а також руйнування місць їхнього існування карається Законом (С. Межжерін, Я. Межжеріна).

II. Поділіть текст на частини та складіть план.

III. Дайте відповіді на запитання і виконайте завдання за текстом.

1. Скільки є напрямів охорони тваринного світу?
а) два; б) три; в) п'ять; г) безліч.
2. У чому полягає охорона середовища існування тварин?
а) в охороні природних ландшафтів; б) у створенні зоопарків; в) у створенні мережі зоомагазинів; г) у контролі за розмноженням окремих видів тварин.
3. Що таке акваторія?
а) ділянка суходолу; б) ділянка степу; в) ділянка поверхні води; г) присадибна ділянка.
4. Де встановлюють заповідний режим?
а) у заказниках; б) у національних парках; в) у зоопарках; г) у заповідниках.
5. Що таке біосферний заповідник?
а) зразок флори і фауни певного ландшафту; б) зразок фауни певного ландшафту; в) зразок флори певного ландшафту; г) зразок території розселення певного виду тварин.
6. Скільки біосферних заповідників створено в Україні?
а) два; б) три; в) чотири; г) п'ять.
7. Заповідник «Асканія Нова» — це зразок:

- а) європейського степу; б) плавнів; в) гірської місцевості; г) моря.
8. Де здійснюється охорона угруповань тварин і рослин? а) у заповідниках; б) у національних парках; в) у заповідниках та національних парках; г) у зоопарках.
 9. Що таке заказник? а) територія з обмеженою господарською діяльністю; б) територія, де заборонено будь-яку господарську діяльність; в) територія національного парку; г) територія заповідника.
 10. Розмноження тварин у неволі з подальшим поверненням їх у природу здійснюється: а) зоопарками; б) бракон'єрами; в) мисливцями; г) працівниками митних служб.
 11. Що таке екологічна ніша? а) місце виду тварин у взаємодії з іншими видами; б) територія розселення виду; в) ділянка суходолу; г) умови існування певного виду тварин.
 12. Червона книга містить перелік тварин: а) усіх видів; б) рідкісних і зникаючих видів; в) зниклих видів; г) найбільш поширених видів.

IV. Перекажіть текст, скориставшись планом. Правильно вживайте відмінкові закінчення та форми ступенів порівняння прикметників.

27. Творення прикметників

Любіть травинку і тваринку...

Л. Костенко

275. І. Прочитайте текст. Визначте тему й основну думку. Доберіть заголовок. Якого стилю текст? Виділіть прикметники й визначте їх роль у тексті.

Асканійський зоопарк — акліматизаційний центр диких тварин — виник наприкінці XIX століття. У безводному степу було викопано колодязі, створено штучні ставки, закладено **ботанічний парк**, у якому зібрали дерева й кущі різних кліматичних зон. Тоді ж було завезено звірів і птахів із різних континентів: страусів — з Африки, Австралії та Південної Америки, бізонів — з Північної Америки, фазанів — з Китаю, оленів — з Далекого Сходу.

Ботанічний парк в Асканії Новій виконано в **ландшафтному** стилі. Він більше схожий на природний ліс. І як у лісі, тут можна заблукати — так вигадливо переплітають-

Пам'ятник Михайлові Іванову — засновникові науково-дослідного інституту «Асканія Нова»

ся стежки під низькими кронами дерев. Центром художньої композиції парку є ставок.

Звідси й можна починати знайомство з тваринним світом заповідника (З довідника).

II. Визначте будову виділених прикметників. Запишіть їх разом зі словами, від яких вони утворені. Назвіть способи творення.

III. Поділіть текст на мікротеми та складіть простий план. Яка мікротема потребує продовження? Запишіть 1—2 речення за фотоілюстрацією. Перекажіть текст, увівши ці речення.

276. I. З'ясуйте значення прикметників, утворених за допомогою різних префіксів. Які з прикметників мають антоніми? Доберіть і запишіть їх парами.

Прегарний, прекрасний, предобрий, препоганий; зави-сокий, завеликий, задовгий, занизький; надвисокий, над-глибокий, надмірний; ультрасучасний, ультрамодний; без-хмарний, безстрашний, безцеремонний.

II. Визначте за тлумачним словником значення виділених при-кметників і складіть із ними речення.

277. I. Погрупуйте прикметники в два стовпчики: а) утворені префіксальним способом; б) утворені префіксально-суфіксальним способом. Поруч запишіть слова, від яких утворено прикметник.

Прибережний, заморський, надбрівний, звичайнісінький, міжнародний, безталанний, незрівнянний, безбарвний, шкільний, малесенький, зеленуватий, солов'їний, величезний, олов'яний.

II. Складіть речення з виділеними словами.

278. I. Розгляньте таблицю й зробіть висновок, якими способами творяться прикметники.

Способи творення прикметників

Спосіб творення	Приклади
Префіксальний	<i>прегарний, невисокий, передчасний, замалий, безсилий</i>
Суфіксальний	<i>мідний, одеський, чистісінький, кругленький, синюватий</i>
Префіксально-суфіксальний	<i>безмірний, достроковий, зарубіжний, поденний</i>
Складання основ або слів	<i>прісноводний, вічнозелений</i>

II. Доберіть свої приклади до кожного способу творення. Складіть і запишіть 3—4 речення з цими прикметниками.

 III. Побудуйте розповідь на тему «Як творяться прикметники». Використайте матеріал на с. 164—165.

279. I. Від поданих прикметників утворіть нові, додаючи префікси *пре-*, *при-*, *без-*, *не-*, *між-*, *за-*, *над-*. Запишіть усі можливі слова.

Чудовий, хмарний, шкільний, морський, страшний, добрий, цінний, помилковий, цікавий, гарний, приємний.

II. Пригадайте орфограму «Букви *е*, *и* в префіксах *при-*, *пре-*», наведіть приклади.

280. I. Прочитайте текст. Доберіть заголовок. Випишіть із тексту прикметники, що характеризують голуба. З якою метою в тексті використано слова з пестливо-зменшувальним значенням? Якого забарвлення вони надають тексту?

А голуб був чудесний. Не якийсь собі там сивак копійчаний, а такої чистої сірої масті, що, здавалося, хтось умисно, коли голуб був увесь чорний, узяв та рівненько й дрібненько поцюкав його білим. Тільки на кінці пір'їн на хвості та крилах лишилися чорні, як у чорнило умочені. Ой, **недешевий** був голуб та **недешевий**! Голівка ж яка: **малесенька**, витончена, не кругла, а довга**стенька**! А дзьобик: це ж не

дзюбик, а пшеничне зернятко, ніжне, рожеве. Та за самий такий носик на базарі карбованця дають. А тут же все таке, що аж дух забиває: шийка горда, не довга й не коротка, спина ввігнута, хвіст трубою і пір'їн у ньому десь не менше тридцяти шести. А крила ж, видно, такі легкі та сильні, як пушинку, тіло носять (В. Винниченко).

II. Визначте спосіб творення виділених слів.

281. I. Утворіть прикметники від твірних основ іменників, що в дужках. Виділіть словотворчі суфікси (див. с. 165).

(Весна) степ, (голос) жайворонок, (барви) квіти, (дух) аромат, (блакить) небо, (шовк) травичка, (сонце) спів, (жарт) струмок, (дзвін) мелодія, (пшениця) лани.

II. Які прикметники вжито в переносному значенні?

 282. I. Від поданих словосполучень утворіть прикметники й доберіть до них іменники (див. таблицю на с. 62). Перевірте їх написання за словником.

Прямий кут, дзвінкий голос, жовтий і гарячий, гострий лист, густо на-
селяти, культурний та історичний,
сільське господарство, південь і схід,
весь народ, сині очі, темний і сірий,
волю любити, різні барви.

II. Складіть 2—3 речення з утвореними прикметниками.

283. За малюнком та поданим початком напишіть твір на тему «Провісники весни».

Ще недавно земля була вкрита
сніговою ковдрою. Минуло кілька
днів, пригріло ясне сонечко...

!..... ПРОЧИТАЙТЕ І ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ

Незначна частина прикметників належить до не по-
х і д н и х: білий, синій, щедрий, буланий, сухий.

П о х і д н і прикметники — це присвійні, відносні та пе-
реважна більшість якісних.

Прикметники, як і іменники, створюються різними спосо-
бами. Прикметники утворюються від іменників, дієслів,
прислівників, числівників та інших прикметників суфік-
сальним, префіксальним, суфіксально-префіксальним спо-
собами та складанням основ або слів.

Способи творення прикметників

Якісні	Відносні	Присвійні
<p>1. Префікси: <i>недорогий, безіменний, прадавний, завеликий</i></p> <p>2. Суфікси, що надають прикметникам нових відтінків у значенні: <i>білявий, чорненький, здоровенний, злющий</i></p> <p>3. Суфікси, що надають прикметникам нового значення: <i>жилавий, зубастий, язикатий, холодний, колючий</i></p>	<p>1. Префікси: <i>безверхий, праісторичний, трансатлантичний</i></p> <p>2. Суфікси -ськ-, -цьк-, -зьк-, -ан- (-ян-), -ов-, -ев-, -н-: <i>батьківський, паризький, гречний, дубовий, рожевий, срібний</i></p> <p>3. Префікси <i>не-, без-, над-, до-</i> і суфікси -н-, -ов-, -альн-, -к-: <i>невищомовний, безмежний, понадстроковий</i></p>	<p>1. Суфікси -ин(-їн) — для творення прикметників від іменників I відміни та іменника <i>мати: сестрин, Миколин, Надїїн, материн</i></p> <p>2. Суфікси -ів(-їв), -ов-, -ев-(-ев) для творення прикметників II відміни: <i>батьків, Петрове, Андріїв, Василева</i></p> <p>3. Суфікси -ин(-їн), -н-, -ач-(-яч-) для творення прикметників від назв тварин: <i>левиний, конячий, солов'їний</i>, а також із нульовим суфіксом: <i>вовчий, заячий, ведмежий</i></p>

Прикметники можуть **переходити в іменники**. При цьому вони втрачають власні ознаки й набувають значення назв осіб. У реченні виконують роль підмета або додатка. Наприклад: *Вони стояли мовчазні, вдивляючись у далеке минуле своє і своїх батьків, і линули думкою в майбутнє* (О. Довженко). Слова *минуле* та *майбутнє* виступають у реченні додатками й відповідають на питання у що о? Слово *минуле* має при собі означення *далеке*.

Деякі прикметники постійно виступають у ролі іменників: *пальне, набережна, днювальний*. До них належать і географічні назви: *Рівне, Лозова, Коцюбинське, Вишневе*.

?.....ПОДУМАЙТЕ І ДАЙТЕ ВІДПОВІДІ.....

1. Якими способами творяться прикметники? Наведіть приклади.

2. Яким способом утворені прикметники *безбілетний, житній, стобарвний*?

3. Як утворюються присвійні прикметники? Наведіть приклади.

4. За допомогою яких суфіксів творяться прикметники з різними відтінками в значенні? Наведіть приклади.

5. Чи різняться значення прикметників у словосполученнях *лебедина пара* і *лебедина пісня*?

6. Коли прикметник виступає в ролі іменника?

7. Яка роль прикметників у реченні, тексті?

284. Запам'ятайте порядок розбору прикметника як частини мови.

АЛГОРИТМ розбору прикметника як частини мови

Зразок усного розбору

Легенькі хмарини плывуть за вікном хорошої ясної днини (І. Коваленко).

Ясної (днини) — прикметник, означає ознаку предмета, що сприймається зором; самостійна частина мови, змінне слово. Початкова форма — *ясний*; якісний, ужито в жіночому роді, однині, родовому відмінку, тверда група, в реченні є означенням до іменника *днина*.

Зразок письмового розбору

Ясної (днини) — прикм., самост. змін. част. мови; *ясний*; якісн., ж.р., одн., Р. в., тв.гр., означ.

285. І. Прочитайте виразно вірш Максима Рильського. Які почуття висловлює поет? Як вплинув вірш на вас?

ІІ. Випишіть виділені прикметники (з іменниками, до яких вони відносяться), розберіть як частину мови.

Ніколи я не знав, що так люблю —
До болю, до смертельного жалю —
Понад Дніпром **сріблісті** верболози,
Березу, що **прозорі** ронить сльози
На тиху, присмирнілу мураву,
Бур'ян в напівзасипанім рову,
Де часом вальдшнеп, **поетична** птиця,
Між листям жовтим від стрільця таїться.
Ніколи я не знав, як тяжко жить
Без солов'я, що в пісні аж тремтить
Своїм тільцем **маленьким і гарячим...**

М. Рильський

286. Розгляньте фотоілюстрацію. Складіть усно художній опис, використовуючи прикметники різних груп за значенням.

Небо жило в озері...

28. Написання найуживаніших суфіксів прикметників

Ніде не пахнуть так отави,
Як на землі, де виріс я.

М. Терещенко

287. І. Прочитайте мовчки текст. Визначте тему й основну думку.

Серед колючок і трави Данило побачив щось знайоме, розгріб руками й торкнувся невисокого, **благенького**, але однаково рідного, як відгомін далекого дитинства, стебла лободи.

Як занесло її сюди, в таку далеч, як зросла у кипчацькому степу рідна з дитинства бадилинка, яку й не помічав, доки жив на батьківщині. Звичайна лобода, **українське село**...

Проста лободина, благенька й низькоросла, пробила в ньому спогад, як **азіатська** стріла, і вирвався назовні пригаслий щем за рідною стороною, за своїм краєм, за всім тим, що нині уособлювала оця **маленька** рослинка (Ю. Покальчук).

II. Які думки й почуття викликав у вас цей текст? Визначте в ньому мікротеми, докладно перекажіть.

III. Зверніть увагу на написання виділених прикметників. Випишіть їх разом з іменниками, до яких вони відносяться, і позначте суфікси.

288. Спишіть словосполучення, вставляючи в прикметники необхідні суфікси. Поясніть їх написання (див. с. 169—170).

Рож..а стрічка, тон..кі павутинки, велич..і хмари, блиск..і хвилі, грудн..ий день, взутт..ий магазин, верб..а гілка, коричн..е пальто, поль..а стежка, дощ..а калюжа, молоде..ий за́пал, син..ий колір, житт..ий досвід, бой..ий шлях, запорі..і козаки.

 289. Утворіть від іменників прикметники, поясніть написання суфіксів (див. с. 170). Значення незнайомих слів з'ясуйте за словником і складіть із ними речення.

З р а з о к. *Операція — операційний.*

Біохімія, історія, геній, хірург, магістраль, принцип, лаванда, комунікація, циліндр, синонім, патріот, символ, театр.

290. Від географічних назв утворіть прикметники за допомогою суфіксів *-ськ-, -зьк-, -цьк-*. У яких словах відбувається чергування приголосних звуків?

Кавказ, Львів, Збараж, Гадяч, Острог, Євпаторія, Ка-
луш, Прилуки, Овруч, Волноваха, Асканія Нова, Балакла-
ва, Кіровоград, Кременчук.

291. I. Спишіть прислів'я та приказки, розкриваючи дужки й утво-
рюючи прикметники. Поясніть написання суфіксів (див. с. 170).

1. (Сіно) конем і (солома) волом далеко не заїдеш. 2. (Ма-
ла) праця краща за велике безділля. 3. (Без дна) бочки не
наллеш. 4. Дерево (міць) корінням, а людина (труд)
горінням. 5. (Рано) пташка росу оббиває. 6. (Ніч) зозуля
(день) перекує. 7. Піший (кінь) не товариш.

 II. Пригадайте орфограму «Подвоєні букви», з'ясуйте правила
подвоєння й наведіть приклади з прислів'їв.

292. I. Спишіть уривки з віршів Василя Василяшка, вставляючи
замість крапок пропущені суфікси. Поясніть їх написання.

1. Рясніє **цвітом** куц — і день **яснішає**,
Дністер біжить поглянути на **квіт**!
Спів..**ий** птах не має втіхи біль..**ої**,
Ніж оспівати чар медв..**их** віт.
2. Шлях Чума..**ий** поскрипує сіллю,
Над Дніпром, у неб..**их** степах.
Світ чума..**ий** — ярмо і привілля,
Сіль життя родить мертва ропа.

 II. Доведіть, що виділені слова є варіантами одного кореня і
мають те саме значення.

293. Користуючися словником, доберіть по два прикметники з
суфіксами *-еньк-, -есеньк-, -ісіньк-, -ськ-, -цьк-, -альн-, -ов-, -ев-*
(*-ев-*). Складіть 3—4 речення з дібраними прикметниками.

О р ф о г р а м а
Букви ь, е, є, и, і, о, у, ю в суфіксах
прикметників

!..... **ПРОЧИТАЙТЕ І ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ**

Прикметники творяться за допомогою різних с у ф і к-
с і в. Щоб правильно писати суфікси, слід запам'ятати такі
правила:

1. У суфіксах із відтінком пестливості й здрібнілості
-еньк-, -есеньк-, -ісіньк-, -юсіньк- пишеться м'який знак:
гарненький, дрібнесенький, чистісінький, тонюсінький.

2. У суфіксах **-ськ-**, **-зьк-**, **-цьк-** також пишеться м'який знак: *херсонський, кавказький, козацький*.

3. У суфіксах із відтінком неповного вияву ознаки **-уват-**, **-юват-** пишуться **у, ю**: *зеленуватий, великуватий, синюватий, вилицюватий*.

4. Суфікси **-ев-**, **-єв-** пишуться у прикметниках, що мають наприкінці основи м'який приголосний або [ж], [ч], [ш], якщо наголос падає на основу: *вишня — вишневий, життя — життєвий* (але: *кремній — кремнієвий*), *плюш — плюшевий* (але: *кущ — кущовий*).

життєвий
життьовий

5. Суфікс **-ов-** пишеться в прикметниках, основа яких закінчується на твердий приголосний: *явір — яворовий, гриб — грибовий*, або наголос падає на закінчення: *бойовий, стильовий*.

[д], [т],
[з], [с],
[ц], [ч],
[ш], [ж],
[р]

6. Суфікс **-ичн-** пишеться в словах іншомовного походження за правилом «дев'ятки»: *фізичний, категоричний, історичний*. В інших випадках пишемо **-ічн-**: *хімічний, гідравлічний*.

?.....ПОДУМАЙТЕ І ДАЙТЕ ВІДПОВІДІ.....

1. Яким способом найчастіше створюються прикметники?

2. Наведіть приклади прикметників із суфіксами, в яких пишемо м'який знак.

3. За якими правилами пишемо в прикметниках суфікси **-ов-**, **-ев-**, **-єв-**? Наведіть приклади.

4. Чому існують прикметники *життєвий* і *життьовий*? Від чого залежить їх написання? Що вони означають?

5. Як правильно: *грушовий* чи *грушевий*?

29. Написання *не* з прикметниками. *Н і нн* у прикметниках

Пташиним дзвоном повниться земля...

К. Бальоха

294. І. Прочитайте текст «ланцюжком». Доведіть, що текст наукового стилю.

РЕМЕЗ

В Україні ремез найчастіше селиться на вербі. Крім припушки, дерева дають йому також будівельний матеріал. Ремез прилітає на початку квітня й починає будувати гніздо

в другій половині місяця. А закінчує лише в травні. Півмісяця споруджується незвичайна білувата будівля, яка викликає подив і захоплення. Не віриться, що пташка може виткати таку міцну повсть.

А робиться це так. Спритний будівельник повертається до гнізда з повним дзьобом пуху. Пташка влітає в гніздо з пухом і проштовхує його дзьобом крізь сітку. Потім вилітає, підхоплює пух уже із зовнішнього боку і, злегка висмикуючи, розкручує його. І весь час чути дзвінке й бадьоре «цїтт». Кожний пучечок пуху втикається в основу. І величезна кількість таких пучечків утворює повсть за-товшки 2,5 см.

Потім пташки закривають відкриті боки кошика, також починаючи роботу знизу. Вгорі залишаються тільки невеликі округлі отвори. Готове гніздо дивовижно схоже на пухнасту рукавичку (За «Хрестоматією із зоології»).

II. Випишіть із тексту прикметники: а) якісні; б) відносні. З'ясуйте їх значення й скажіть, із якою метою їх використано. Поміркуйте, чи однакову роль виконують прикметники в науковому й художньому стилях. Якщо ні, то чому?

III. Визначте будову виділених прикметників. Як впливає на значення слова префікс *не*?

295. I. Прочитайте уривок з оповідання Євгена Гуцала «Сім'я дикої качки». Які почуття викликав у вас текст? Від яких учинків застерігає нас автор?

Стало гірко Тосі, гірко. І тут пригадала, як вставала раненько, як ішла на́зирці за Юрком, і в недоброму передчутті стислося їй **серце**. Через садок майнула на сусідський двір, до ящика, а **каченята** вже деякі лежать на **траві**, а деякі ледве **голівки** тримають. Вона на них **водою** прискати, вона їх **трусити**, але хіба це допоможе? Не тямлячись, хапала їх і ховала за пазуху. Вони діткнулися зів'ялими **тільцями** її **грудей**, але не **ворушилися**. Через **городи** — в ліс. А потім **отією стежкою**, по якій ішла на́зирці, — до берега.

Неслухняними руками витягувала з-за пазухи, опускала на воду, благала душею й очима: **попливіть! Попливіть! Попливіть!** Але вони, як **квітки кульбаби**, **простирались** на воді, яка їх не **оживляла** й не **оздоровляла**. Виглядала з усіх боків **дику качку**, **кликала** її так, як **свійську**: «**Тась, тась, тась!**» — але й **качка** не **припливала**, **мабуть**, із **горя** **далеко залетіла**. Сама **ладна** була стати **тією качкою**, сама **ладна** **попливти** разом із ними, тільки **якби** **пливли**. **Долонями**

підштовхувала на глибоке, благала: «Пливіть, рідні, пливіть, ненаглядні!..» (Є. Гуцало).

 II. Перекажіть текст, добираючи прикметники-епітети до виділених слів.

III. Користуючись матеріалом на с. 174, поясніть, за якими правилами *не з прикметниками* пишеться разом. Випишіть із тексту речення з такими прикметниками.

296. I. Спишіть прислів'я та приказки, розкриваючи дужки (див. с. 174). Як ви розумієте друге і восьме прислів'я?

1. (Не)варт і печеної картоплі. 2. Взявся за гуж, не кажи, що (не)дуж. 3. До Петра — молока відерце, а по Петрові — глек, та й то (не)повний. 4. Краще (не)великий мороз, ніж вітряна відлига. 5. Хлопець молодий, але й морозець — (не)старий. 6. Хоч річка (не)величка, а береги ламає. 7. Зайвий колос у коморі (не)зайвий прибуток приносить. 8. Найтовстіша колода — ще (не)готовий дім. 9. Ото дивина — собака (не)кована. 10. Коли спілий овес вдруге зазеленіє, осінь буде (не)погожою.

 II. Зробіть синтаксичний розбір сьомого речення.

Орфограма
Не з прикметниками
невмілий, не схожий

297. I. Погрупуйте прикметники в два стовпчики: а) з *не* разом; б) з *не* окремо. З'ясуйте правила написання *не з прикметниками*.

Неоперений, не схожий, незвичайний, не перелітний, не барвистий, не співучий, невибагливий, немічний, непоказний, не свійський, невомний, не рідкісний, непомітний, неабиякий, невсипущий.

II. Доберіть до прикметників іменники — назви птахів.

III. Складіть речення зі словами в рамці й поясніть різницю в їх написанні.

*не великий
невеликий
невідомий
не відомий*

298. Розгляньте малюнок і складіть розповідь про приліт і гніздування шпаків. По можливості використовуйте прикметники з *не*.

299. І. Прочитайте мовчки текст. Які думки викликає у вас прочитане? Визначте тему. Доведіть, що останнє речення тексту виражає його основну думку.

Поняття Батьківщина для кожного з нас нерозривно пов'язане з образами її благословенної природи. Туманний ранок і осінній день, гречане поле і літній нескінченний степ, солов'їний гай і вишневий садок — усе це зливається в єдиний образ рідного краю.

У природі все тісно пов'язане між собою. Якщо забруднюються повітря й річки, гине не тільки природа — хворіє і страждає людина.

Цивілізація на земній кулі вже знищила понад 270 видів диких тварин. Серйозно постраждав і рослинний світ. Тому Міжнародна спілка охорони природи видає Червону книгу, куди занесено рідкісні види тварин і рослин. І не лише безвинні та беззахисні тварини потрапили до цього списку: тут і здоровенний носоріг, і незрівнянний за швидкістю гепард, і неподоланий тигр. Земля — це неоціненний дар. Берегти її, вести непримиренну боротьбу за її здоров'я та красу — наш священний обов'язок (3 кн. «Екологія і ми»).

II. Випишіть прикметники в два стовпчики: а) з *н*; б) з *nn*. Поставте знак наголосу в словах другого стовпчика. Зробіть висновок про написання *однієї і двох н* із прикметниками, користуючися матеріалом на с. 174.

 III. Розкажіть, як ви зі своєю сім'єю, класом дбаєте про охорону довкілля. Поцікавтеся в учителя біології, які тварини і рослини вашого регіону потрапили в Червону книгу. Підготуйте розповідь про них.

 300. І. Позмагайтеся. Утворіть із поданих слів словосполучення прикметника й іменника. Поясніть їх написання.

1. Яйце страуса. Дупло сови. Гніздо ластівки. Шия лебедя. Дзьоб пелікана. Лапки горобця. Їжа синиці. Спів солов'я. Каркання ворони.

2. Краса, яку ні з чим не зрівняєш. Відстань, яку важко здолати. Зграя, яку важко полічити. Ремез, який старається в плетінні гнізда. Крик, від якого дуже страшно. Оперення, схоже кольором на вогонь. Крила, що мають широкий розмах.

II. Складіть і запишіть по 2—3 речення зі словосполученнями кожної групи. Поясніть написання прикметників.

 301. Уявіть ситуацію. Вас зацікавила телепередача про тваринний світ Африки чи Південної Америки (наприклад, про пташку колібрі). Як би ви розповіли про неї своєму меншому братику (сестричці), щоб здивувати цією твариною?

!..... ПРОЧИТАЙТЕ І ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ.....

Не з прикметниками

Разом не з прикметниками пишеться, якщо:

1) прикметник без префікса *не-* не вживається: *немічний, невинний, неугавний, нечестивий, немирущий*;

2) прикметник із префіксом *не-* виражає одне поняття і його можна замінити синонімом без *не*: *невеселий (сумний), недалекий (близький), непотрібний (зайвий), нерідний (чужий)*.

Окремо не з прикметниками пишеться, якщо:

1) до цих прикметників є протиставлення: *не високий, а низький; не добрий, а злий*;

2) прикметник виступає в реченні присудком і виражає заперечення: *Грудень був не холодним (Грудень не був холодним)*.

Увага! У реченні *Ця річка не широка* є заперечення. А в реченні *Ця неширока річка впадає в Дунай* заперечення немає, прикметник із *не* — одне поняття (синонім — *вузька*).

Н і нн у прикметниках

У прикметниках пишемо *нн*:

1) якщо збігаються кінцевий основи [н] і суфікс *-н-*: *осінь — осінній, день — денний, вагон — вагонний*;

2) якщо наголошені суфікси *-енн-, -анн-, -яnn-* указують на збільшену ознаку або неможливість дії: *старáнный, числénный; незрівня́нный, неблагáнный, нескáзанный*.

Якщо немає збігу *н* або прикметники утворені від основ іменників за допомогою суфіксів *-н-, -ан-, -ян-, -ин-, -їн-*, то пишемо *н*: *надійний, літній, гречаний, глиняний, лебединий, солов'їний*.

?..... ПОДУМАЙТЕ І ДАЙТЕ ВІДПОВІДІ.....

1. У чому схожі правила написання *не* з іменниками та прикметниками?

2. Назвіть випадки написання *не* з прикметниками як префікса. Наведіть приклади.

3. Як напишемо *не* з прикметником, який можна замінити синонімом?

4. У яких прикметниках пишемо два *н*?

5. Чому треба писати так: *неохайний почерк, священний обов'язок, зовсім не складне завдання*?

Твір-опис природи за картиною

302. І. Прочитайте текст. Виділіть у ньому опис природи. Визначте стиль мовлення тексту, доберіть до нього заголовок.

То були незабутні дні. Жила родина Михайла Коцюбинського в хаті старого **гуцула Мосійчука**. Дерев'яна оселя **верховинця** стояла на високій **кичері**, а внизу клекотів, пінився Черемош. Кругом гори, дика природа, все оповите легендами, казками, дивними повір'ями та святою незайманістю.

Захоплені щоденними мандрами, вибиралися син із батьком на **полонини** до пастухів, сиділи біля **ватр** разом із **чабанами**; батько щось записував, із головою заглибившись у первісне життя казкової Гуцульщини.

Над горами пливли тихі світлі ночі. До зірок, здавалося, рукою подати. Іноді зірвавшись, вони шугали над **пляями**, підпалювали багаття чабанам, кресали вогні об каміння. І тоді здавалося Юркові, що їхнє багаття розгорілося від вогню зірок, які впали з неба.

Світало. Голубі, сині, фіолетові, рожеві пасма снувалися над горами. І бачив вражений юнак широкий, безкрай виднокіл.

Гори дзвеніли. І гомінке відлуння котилося міжгір'ям у синьому серпанку туману... (За І. Цюпою).

ІІ. Скориставшись тлумачним словником, з'ясуйте значення виділених слів. Із якою метою автор використовує діалектизми?

 ІІІ. Усно опишіть природу свого краю, а вдома спробуйте намалювати її. Зробіть у класі виставку пейзажів вашої місцевості.

303. І. Розгляньте репродукцію картини Романа Сельського «Карпатський пейзаж» на с.176. Дайте відповіді на запитання й виконайте завдання.

- 1. Яку частину України зображено на картині?
2. Із чого видно, що це гірський пейзаж?
3. Доведіть, що на картині зображено початок осені.
4. Які барви переважають на полотні? Прослідкуйте від нижнього краю картини до верхнього, як ці барви сполучаються, як одна вбирає півтони іншої.
5. Що зображено на передньому плані картини? Про що це свідчить?
6. Чому хати змальовано частково (бачимо лише дахи)? На чому художник прагне зосередити увагу глядачів?

Р. Сельський. Карпатський пейзаж

7. Чим приваблює нас картина? Яке враження створює?
8. Доберіть синоніми до слів *природа, загорожа, полонина, виднокіл, плай*.
9. Доберіть епітети до слів: *краєвид, гори, верхівки, полонини, Карпати*.
10. Складіть речення зі словами *смерека, ліс, Гуцульщина, міжгір'я*.

II. Уявіть себе екскурсоводом художнього музею, де експонується картина Романа Сельського «Карпатський пейзаж». Складіть план і художній опис картини, використовуючи відомі вам засоби.

30. Написання складних прикметників

Квіти часто нам говорять втричі більше, ніж слова.

В. Симоненко

304. I. Прочитайте текст. Визначте тему й основну думку. З'ясуйте зміст кожної мікротеми та засоби зв'язку речень у тексті. Перекажіть його.

МАЛЬВИ

Палахкотять біля вікон **животрепетним** вогнем розвихрені мальви, шугають червоними язиками багаття під самісіньку стріху, того й гляди, від їхнього полум'я загориться хата.

До пишного розмаїття мальв усі давно звикли, і стали вони невід'ємною частиною родини. Щороку ранньою весною з-під зелені з'являлося зелене пагіння, за кілька ночей воно виростало вище призьби. Привітно заглядало у вікна. На високих стеблах в'язалися десятки бутонів, які в кінці весни зацвітали червоними, світло-рожевими й темно-пурпуровими квітками.

Здавалося, то й не квіти, а якийсь чарівник розвішав на пружних високих пагіннях малинові, оранжеві, сріблясті дзвоники (І. Цюпа).

II. Випишіть прикметники із засвоєними орфограмами. Поясніть, що спільного й відмінного в значеннях і написанні виділених прикметників. Визначте їх будову та спосіб творення.

305. I. До поданих слів доберіть *складні прикметники* (див. с. 179).

Барвінок, волошки, мак, ромашка, айстри, чорнобривці, півонії, лілеї, троянди.

II. Розіграйте діалог на тему «Мої улюблені квіти».

306. I. Із поданих словосполучень утворіть прикметники-означення до іменників. Визначте їх будову й поясніть спосіб творення (див. с. 164—165). Користуйтеся орфографічним словником.

1. Дівчина з карими очима. Юнак із чорними бровами. Хлопчик 10 років. План цього року. Людина з круглим лицем. Очі з довгими віями. Угіддя сільського господарства. Будинок на три поверхи. Історія середніх віків.

2. Південний і східний напрямок. Мовний і літературний факультет. Автомобільний і тракторний завод. Червоний колір із світлим відтінком. Синій і жовтий прапор. Гіркуватий і солоний смак.

II. Складіть по 2—3 речення з утвореними словосполученнями кожної групи.

О р ф о г р а м а
Написання складних прикметників
разом і через дефіс
білолобий, біло-рожевий

307. I. Прочитайте мовчки текст. Визначте стиль мовлення. З'ясуйте написання виділених слів та слів у рамці.

Життя квітів починається з пролісків. Пролісок — квітка ніжна, але смілива й нетерпляча. Ще не зійде сніг, а

вже крізь весняну ніздрювату сніго-льодову скоринку пнеться цупкий паросток. Сьогодні це блідо-жовтуватий хвостик, завтра це біло-зелена гостриця, післязавтра — це вже довгий зелений листок із тоненькою стрілкою всередині. Ще за день брунька на кінці стрілочки розквітає враз твердою білою кашкою. І квітів визоріє так густо, що земля знову стає біла від рясного холодного цвіту (Ю. Смолич).

снігозахисний
сніго-крижаний

II. Випишіть іменники з прикметниками-епітетами. З'ясуйте їх роль у тексті.

308. Опишіть свої враження від змін у природі. Використайте по можливості подані слова й словосполучення.

Дивовижний, зелений, прозорий, весняний, квітковий, чарівний, довгожданий, ласкаво-радісний, бентежно-батьорий; ніжно-блакитні квітки, ясноока чарівниця, живлющі промені, духмяний подих, неповторна краса.

309. I. Прочитайте вірш Василя Симоненка. Які почуття у вас викликала поезія? Якими рядками автор висловлює основну думку твору?

КВІТИ

Слів на описи не трачу, словом не передаси
Їх земної, безсловесної, дивовижної краси.
Люди дивляться, п'яніють, в них кохаються віки,
Нареченим їх дарують, заплітають у вінки.
Ними кожен свою радість, власне щастя назива —
Квіти часто нам говорять втричі більше, ніж слова.
Скільки ми їм довіряли мрій, недоспаних ночей!
Але є ще кращі квіти, невидимі для очей.
Не цвітуть вони на клумбах і на тихих озерцях,
А цвітуть вони у грудях, у людських цвітуть серцях.
В щирім серці, в чесних грудях — вірю, знаю! — квіти є!
Щастя їх коріння поїть, радість барв їм додає.
В них красується, ясніє мрій дитинна чистота,
Золотими пелюстками в них кохання розцвіта.
Щоб вони не помарніли в душах чистих і ясних,
Завжди з ніжністю й любов'ю поливайте, люди, їх.

В. Симоненко

II. Назвіть у вірші прикметники, з'ясуйте, які з них ужиті в прямому, а які — в переносному значенні. Як вони впливають на емоційне забарвлення твору?

III. Назвіть орфограми, пов'язані з написанням прикметників, ужитих у цьому тексті.

310. Уявіть ситуацію. Ви хочете привітати зі святом 8 Березня або Днем матері матусю, бабусю чи сестричку. З яких квітів ви б склали букет? Опишіть кожну квітку, вживаючи прикметники, що називають різні кольори та їх відтінки. Можете скористатися фотоілюстрацією.

Весняний букет

!..... ПРОЧИТАЙТЕ І ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ!

Складні прикметники пишуться разом і через дефіс.

Разом пишуться прикметники, утворені від слів, що залежать одне від одного. Між частинами складного прикметника не можна поставити сполучник *і*: *високоосвічений* (висока освіта), *шестиповерховий* (шість поверхів), *двох'ярусний* (два яруси), *народногосподарський* (народне господарство), *важкохворий* (важко хворіти), *волелюбний* (любити волю).

Разом пишуться також прикметники, утворені від складних іменників: *лісостеповий* (лісостеп), *самохідний* (самохід), *чорноземний* (чорнозем), *теплообмінний* (теплообмін), *водогінний* (водогін), *півметровий* (півметра).

Через дефіс пишуться складні прикметники, утворені від незалежних одне від одного слів, між якими можна поставити сполучник *і*: *синьо-жовтий*, *науково-дослідний*, *історико-культурний*, *військово-морський*, *м'ясо-молочний*.

Через дефіс пишуться також прикметники, що означають **відтінки кольорів**: *світло-синій*, *темно-червоний*, *яскраво-зелений*, *блідо-рожевий*.

Складні прикметники виконують різні функції в текстах наукового та художнього стилів. У наукових текстах вони називають якості, властивості різних предметів, явищ тощо. У художньому стилі, крім цього, вони виступають засобами образності й надають текстові емоційно-експресивного забарвлення.

військовозобов'язаний
жовтогарячий
червоногарячий

різко окреслений
суспільно корисний
абсолютно сухий

?.....ПОДУМАЙТЕ І ДАЙТЕ ВІДПОВІДІ.....

1. Як творяться складні прикметники?
2. Наведіть приклади написання складних прикметників разом.
3. Доведіть, що слова *радіофізичний, східнослов'янський* написані правильно.
4. Які є правила написання складних прикметників через дефіс?
5. Наведіть приклади складних прикметників — назв різних кольорів та їх відтінків і поясніть їх написання.
6. З якою метою вживаються складні прикметники в художньому й науковому стилях?

Робота над виправленням помилок, допущених у творі

311. І. Прочитайте текст, визначте його основну думку. Назвіть стиль і тип мовлення. З'ясуйте лексичні засоби, що його характеризують. Свою думку аргументуйте прикладами з тексту.

ПТАХИ

Веселе щебетання птахів, які повертаються з теплих країв, радує і малих, і старих. Є в тому радісному **пташиному** вирі щось **небуденне**. І одна з **найпрекрасніших** пісень — відданості своїй землі. І **життєдайний** голос вічної молодості, пробудження. І настання довгожданої весни — все чуємо ми в цьому співі.

Летять птахи додому з відповідальністю господаря, у якого багато справ. Ще б пак, вони — завзяті охоронці полів і лісів, садів та городів. Натуралісти підраховували, що тільки синиця з'їдає за день стільки комах, скільки важить сама. А зовсім **крихітна** пташка королик за рік знищує близько 10 мільйонів комах. Сім'я шпаків щоденно поїдає понад 800 личинок гусені, горихвістка — ще більше. Деякі пернаті очищають поля, знищують велику кількість шкідників рослин, зберігаючи таким чином урожай ланів і садів, захищаючи від пошкодження цінні породи дерев.

Піклування про **співучих друзів** — наш обов'язок. Тож готуймо шпаківні заздалегідь! (З календаря).

II. З'ясуйте орфограми у виділених словах.

III. Визначте ступінь порівняння прикметника *найпрекрасніший*. Доберіть до нього синоніми.

IV. Складіть план тексту й перекажіть.

312. I. З'ясуйте, за допомогою яких засобів і від яких частин мови утворилися подані прикметники.

Пронизливий, надприродний, чарівний, чудернацький, гарнесенький, тонюсінький, зеленавий, **чернігівський, закарпатський, прикарпатський, таврійський, золотистий, могутній, величезний.**

II. Назвіть слова з орфограмами «Написання прикметників із суфіксами -ськ-, -цьк-, -есеньк-, -юсіньк-». Складіть словосполучення з виділеними прикметниками, щоб вони писалися з великої букви.

313. I. Утворіть пестливі форми від прикметників *чудовий, красивий, тонкий, веселий, жовтий*. Якими суфіксами ви скористалися? З'ясуйте їх написання.

II. Від якісних прикметників, де це можливо, утворіть ступені порівняння.

Чорний, дужий, легкий, густий, холодний, гіркий, рідкий, великий, солодкий, далекий, спокійний, мідний, мудрий, малиновий, кисло-солодкий, непохитний.

314. Подані словосполучення замініть, де це можливо, синонімічними словосполученнями іменників із прикметниками.

Рушник із льону, стіл директора, малюнки сестри, директор фірми, пальто з вовни, звуки музики, зелень парку, листя дерев, води Дніпра, спів дівчат, приїзд дядька, сподівання Галини.

 315. I. Прочитайте текст, вибираючи з дужок потрібний варіант словосполучення. З'ясуйте, чи завжди доречне використання синонімічних сполучень. Поділіть текст на абзаци, складіть план, доберіть заголовок і перекажіть.

Ліс відіграє в нашому житті величезну роль. Дерева відновлюють живодайну силу відпрацьованого повітря. (Здатність лісів; лісова здатність) засвоювати вуглекислий газ залежить від їх віку та (породного складу; складу породи). (Середньовічні ліси; ліси середнього віку) є найпродуктивнішими зеленими (повітряними фабриками; фабриками повітря). (Лісові посадки; посадки лісу) з тополі поглинають більше вуглекислого газу, ніж (ялинові, соснові або модринові посадки; посадки ялинок, сосон або модрин).

Турбуючись про ліси, можна запобігти (забрудненню атмосфери; атмосферному забрудненню).

Ліс уловлює із забрудненої атмосфери (цементний пил; пил цементу), сажу, свинець, (оксиди магнію, заліза; магнієві,

залізні оксиди) та інші «продукти цивілізації», які потрапляють в атмосферу через недосконалість (технології промисловості; промислової технології) (3 кн. «Екологія і ми»).

II. Прикметники *повітряний, величезний* розберіть як частину мови.

§ 31. Написання прізвищ прикметникової форми

Я для тебе горів, український народі.

В. Симоненко

316. I. Прочитайте текст. Що ви дізналися про розвиток українського театрального мистецтва? Чиї прізвища вам уже відомі? Що ви знаєте про цих майстрів сцени?

НАША СЦЕНА — НАША СЛАВА

27 жовтня 1882 року в Єлисаветграді тріумфально заявив про себе український «театр корифеїв» виставою «Наталка Полтавка» за п'єсою Івана Котляревського. Доля звела рідкісне сузір'я талантів: драматурга, композитора, режисера, актора Марка Кропивницького; драматурга, поета, прозаїка, режисера Михайла Старицького; композитора Миколу Лисенка; драматурга, режисера, актора Івана Карпенка-Карого; режисерів та акторів Панаса Саксаганського й Миколу Садовського. Душею цього прекрасного колективу була талановита актриса Марія Заньковецька (За Г. Галабутською).

Тріумфально — урочисто, успішно, переможно. *Корифей* — провідний діяч науки, мистецтва.

II. Випишіть із тексту імена та прізвища. Зверніть увагу на *написання прізвищ прикметникової форми* (див. с. 184).

317. Провідмінійте імена та прізвища письменників. Чиї твори ви читали на уроках української літератури?

Михайло Коцюбинський, Леонід Глібов, Микола Вороний, Костянтина Малицька.

318. I. Прочитайте *російські прізвища* й поясніть їх написання (див. с. 184).

Александров, Бестужев, Тютчев, Кузнецов, Федін, Петров, Гаршин, Державін, Бердяєв, Григор'єв, Євгенєва, Гуляєв, Аракчєєв, Соловйов, Васильєв.

II. Провідмінійте виділені слова.

 319. І. Розгляньте таблицю. Зверніть увагу на особливості відмінювання прізвищ прикметникової форми в однині. Які звуки можуть чергуватися при відмінюванні? У яких відмінках уживаються паралельні форми?

Н.	Ковалів ☐	Яцків ☐	Романишин ☐
Р.	Ковалева, Коваліва	Яцкова, Яцківа	Романишина
Д.	Ковалеву, Коваліву	Яцкову, Яцківу	Романишинові (-у)
Зн.	Ковалева, Коваліва	Яцкова, Яцківа	Романишина
Ор.	Ковалевим, Ковалі- вим	Яцковим, Яцкі- вим	Романишиним
М.	(на) Ковалеві, Коваліві	(на) Яцкові, Яцківі	(на) Романишині
Кл.	Ковалева, Коваліве, Ковалів ☐	Яцкова, Яцківе, Яцків ☐	Романишине, Романишин ☐

II. Продовжіть відмінювання цих прізвищ у множині й зверніть увагу на написання відмінкових закінчень.

Н.	Ковалеви, Коваліви	Яцкови, Яцківи	Романишини
Р.	Ковалевих, Ковалівих	Яцкових, Яцківих	Романишиних

320. Запишіть в алфавітному порядку прізвища учнів вашого класу. Користуючись вивченими правилами, поясніть їх написання (див. с. 184).

321. І. Спишіть речення, вставляючи замість крапок потрібні букви й дописуючи закінчення.

1. Дослідник історії запорозького козацтва Дмитро Яворницький стверджує, що Іван Сірко брав участь у 55 походах проти Османської імперії та Кримського ханства (З журналу). 2. В українських переказах та піснях образ Байди пов'язувався із засновником першої Січі Дмитром Вишньовцем, патріотом рідної землі (З підручника). 3. Павло Полуботок був Чернігівським полковником, який після смерті Івана Скоропадського став гетьманом. 4. Петро І змушував Полуботка радитись у всіх справах з Веламіновим — бригадиром Малоросійської колегії. 5. Історики погоджуються в тому, що найвизначнішим козацьким гетьманом до Богдана Хмельницького був Петро Кононович Сагайдачний. (О. Субтельний).

 II. Уявіть ситуацію. Ви познайомилися з ровесником з іншої країни. Його цікавить історія України. Про кого з наших гетьманів ви розповіли б?

!..... ПРОЧИТАЙТЕ І ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ.....

Українські прізвища прикметникової форми передаються на письмі відповідно до вимови й написання прикметників: *Березівський, Біловерхий, Горовий, Ведмедів, Олександрович, Авдієвський, Петришин*.

Особливі труднощі виникають при написанні російських та інших слов'янських прізвищ прикметникової форми. Це пов'язано з написанням суфіксів, за допомогою яких вони утворені.

Розгляньте таблицю й користуйтеся нею, виконуючи вправи.

Написання слов'янських прізвищ прикметникової форми

Правило	Приклади
1. Буква <i>е</i> пишеться після приголосних та в ненаголошених суфіксах після <i>ж, ч, ш, щ, ц</i>	<i>Кедров, Белич, Федін, Лермонтов, Некрасов; Гришев, Костишев, Тютчев, Ботев</i>
2. Буква <i>є</i> пишеться на позначення звукосполучення [йе] та у суфіксах після приголосних (крім <i>ж, ч, ш, щ, ц</i>)	<i>Євдокимов, Єршов, Буєраков, Гуляєв, Ломтєв, Веденєєв</i> (але: <i>Муромцев, Нехорошев</i>)
3. Буква <i>є</i> пишеться, коли в українських твірних основах наявне <i>і</i>	<i>Бєляєв, Бєлінський, Бєлов, Лєсков</i> (бо білий, ліс)
4. Російська буква <i>ё</i> передається буквосполученням <i>йо</i> на початку слова після <i>б, п, в, ф, а</i> після м'якого приголосного — <i>ьо</i>	<i>Йолкін, Воробйова, Соловійов; Корольов, Семьоркін, Тьоркін</i>
5. Буква <i>ё</i> передається буквою <i>о</i> після <i>ч, щ</i>	<i>Сущов, Пугачов, Хрущов</i>
6. Апостроф пишеться після <i>б, п, в, м, ф, г, к, х</i> та <i>р</i> перед <i>я, ю, є, ї</i>	<i>Ареф'єв, В'яземський, Григор'єв, Лук'янов</i>
7. М'який знак пишеться після м'яких [д], [т], [з], [с], [ц], [л], [н]	<i>Дьяконов, Третьяков, Полосьєв, Ананьїн</i>
8. Російська буква <i>и</i> передається буквою <i>і</i> на початку слова та після приголосних (крім <i>ж, ч, ш, щ, ц</i>); буквою <i>ї</i> , коли позначає звукосполучення [йї]	<i>Іванов, Коркін; Воїнов, Гур'їн, Ільїн, Мар'їн</i>

.....ПОДУМАЙТЕ І ДАЙТЕ ВІДПОВІДІ.....

1. Як утворюються прізвища прикметникової форми?
2. Як передаються на письмі українські прізвища прикметникової форми?
3. Провідмініайте *Стасів, Левицький, Станішевський*.
4. Наведіть приклади написання *е, є* в російських прізвищах.
5. Чому пишемо *Текучов* із суфіксом *-ов-*, а *Панкрушев* — із *-ев-*?
6. Коли в російських прізвищах пишемо *йо,ьо*? Наведіть приклади.
7. Як правильно: *Дяков* чи *Дьяков*, *Захарін* чи *Захар'їн*? Аргументуйте відповідь.

ЗАВДАННЯ І ЗАПИТАННЯ ДЛЯ ПОВТОРЕННЯ Й УЗАГАЛЬНЕННЯ

322. Дайте відповіді на запитання й виконайте завдання.

1. Дайте визначення прикметника.
2. За якими ознаками прикметники поділяються на якісні, відносні, присвійні?
3. Чому якісні прикметники мають ступені порівняння, а відносні й присвійні — ні?
4. Як творяться ступені порівняння якісних прикметників?
5. Наведіть приклади прикметників вищого й найвищого ступенів. Аргументуйте свою відповідь.
6. Які звукові зміни відбуваються при творенні ступенів порівняння прикметників? Наведіть приклади.
7. За якими ознаками прикметники при відмінюванні поділяються на групи? Наведіть приклади.
8. Якими способами творяться прикметники? Наведіть приклади.
9. Доведіть, що прикметники *прибережний* і *пречудовий* утворені різними способами.
10. Назвіть найголовніші правила написання *не* з прикметниками. Наведіть приклади.
11. Наведіть приклади прикметників, утворених за допомогою суфіксів. Поясніть правила їх написання.
12. З'ясуйте, чому складні прикметники *землеробський, шестизначний, вищеназваний* пишуться разом, а *кисло-солодкий, навчально-виховний, темно-зелений* — через дефіс.

323. Виконайте рівневі завдання (за варіантами).

В а р і а н т 1

I рівень

Визначте рядок із якісними прикметниками, обґрунтуйте свій вибір.

а) Надіїн, сріблястий, зелений, вищий; б) оранжевий, веселий, мужні, золоте; в) батьків, дерев'яного, автомобільним, коричневий.

II рівень

Розберіть як частину мови виділені в реченнях прикметники.

Характер у чирика **наймиліший**. Ця пташка завжди бадьора, весела, смілива, **вертлява**. Чиж надзвичайно товариський, миролюбний і довірливий (Д. Кайгородов).

III рівень

Побудуйте висловлювання у формі роздуму на тему «Чи можуть письменники обійтися без прикметників?».

В а р і а н т 2

I рівень

Визначте рядок із відносними прикметниками, обґрунтуйте свій вибір.

а) неговірка, світлий, таємний, бабусин; б) п'ятипалий, гранітно-сивий, Маріїн, меморіальний; в) ураганний, весняна, світанкова, попередній.

II рівень

Запишіть слова, розкриваючи дужки й уставляючи замість крапок потрібні букви. Обґрунтуйте орфограми.

Ви..ий, ву..ий, пр..добрий, кра..ий, білолиц..ю, (блідо)рожевий, (сірувато)брунатний, турец..кий, невблаг..ий, здорове..ий.

III рівень

Побудуйте висловлювання у формі роздуму на тему «Яка роль прикметників у текстах наукового стилю?».

§ 32. Числівник як частина мови

Речі прості і чисті люблю я:
Серце, для друзів одкрите,
Розум, до інших уважний...

М. Рильський

324. І. Прочитайте уривок з оповідання Всеволода Нестайка «Імпічмент». Про що розповідається в тексті? Визначте тему та основну думку.

Шостий «Б» готувався до президентських виборів. Кандидатів було дев'ять. Але семеро з них були нещасні самовисуванці, які жодних шансів не мали. Ми їх навіть не називатимемо. Реальних претендентів було двоє — Вовочка Таратута і Боря Бородавко. Вовочка був білявий, кирпатий, веснянкуватий зі щербатим зубом. І дуже симпатичний. Усі в класі його любили. Особливо за те, що він весь час розповідав анекдоти про Вовочку й підсміювався сам із себе, наче то він був героєм тих анекдотів. Але у Вовочки був один серйозний недолік — Вовочка був ледар. Замість того, щоб виконувати домашні завдання, він дивився телевізор. А контролювати його було нікому — батьки цілий день працювали. Тому у Вовоччиному щоденнику раз у раз проскакували то «п'ятірки», а то й «трійки»... (За В. Нестайком).

Числівники:
кількісні,
порядкові

II. Чи є у вашому класі хлопчик, схожий на Вовочку? Спробуйте передбачити, як далі розвиватимуться події в оповіданні.

III. Знайдіть у тексті *числівники*. На що вони вказують? Яку синтаксичну роль виконують у реченні? (Див. с. 190).

325. І. Спишіть, підкреслюючи в кожній групі слів «зайві» слова. Обґрунтуйте свою думку. До якої частини мови належать ці слова?

1. Чотири, один, п'ятірка, шостий. 2. Ходять, п'ять, сидять, стояти. 3. Восьмий, далекий, восьмиповерховий, давній. 4. Два, двійня, двійка, дворіччя. 5. Сорока, рушниця, мішок, сорок. 6. Бігти, червоніти, їсти, п'ятий. 7. Дев'яносто, сотня, двадцять, другий.

II. У виділених словах поясніть уживання апострофа.

326. І. Прочитайте текст. Доберіть заголовок. До якого стилю мовлення він належить? Аргументуйте свою відповідь.

Слово *сорок* улилося в лави числівників і почуває себе в цьому середовищі вельми добре. Тепер уже не звертають уваги на його неподібність до інших числівників, які вишиковуються у шеренги чисел разом з ним.

Числівник *сорок*, як і *п'ять*, походить від іменника. Гадаю, що походження цього числівника можна пояснити так. У давні часи в'язка білячих шкурок кількістю чотири десятки була своєрідною «ходячою монетою». Її завжди тримали в мішку, який називався «сорок». Поступово назва мішка стала сприйматися як число 40. І якщо числівник *сорок* був раніше іменником, то він трохи зберіг іменникову властивість поєднуватися з родовим відмінком залежного іменника: *Сорок хлопчиків співали пісню; Письменник написав сорок повістей... (І. Вихованець)*.

II. Назвіть у тексті числівники. Визначте їх синтаксичну роль.

III. Випишіть спільнокореневе слово до слова *числівник*.

327. I. Утворіть із кожної групи слів речення, поставивши слова в потрібній формі.

1. П'ять, хлопці, іти, ліс. 2. Четвірка, гребці, почати, тренування. 3. Десять, три, остача, ділиться. 4. Четвірка, диктант, бути, засмучений. 5. Сотня, бути, підрозділ, козацький, військо.

 II. Зробіть словотвірний розбір виділеного слова. До слова *засмучений* доберіть синоніми.

 328. Складіть діалог на тему «Мій друг», використовуючи числівники. Що нового ви дізналися про свого друга (його улюблені й неулюблені справи, стосунки з однокласниками, в родині тощо).

 329. Розгляньте таблицю й дайте відповіді на подані запитання на с. 189.

Числівник як частина мови

Значення	Питання	Розряд за значенням	Яку синтаксичну роль виконує
Число або кількість	скільки?	кількісні (змінюються за відмінками)	підмет, частина присудка, додаток, означення
Порядок при лічбі	котрий?	порядкові (змінюються за числами, родами, відмінками)	означення, присудок

- ❓ 1. Що називається числівником?
 2. На які питання відповідає числівник?
 3. Які має розряди за значенням?
 4. Як змінюються кількісні й порядкові числівники?
 5. Яку синтаксичну роль може виконувати числівник?

 330. I. Прочитайте вголос прислів'я та приказки своєму однокласникові. Запитайте його про смисл кожного з них і висловіть власну думку.

1. Говорить так, як 3 дні хліба не їв. 2. Працює до 7 поту.
 3. Грати 1 скрипку. 4. 7 1 не чекають. 5. У 3 дуги зігнути.
 6. Робить 5 через 10. 7. Знаю, як свої 5 пальців. 8. Наговорити 7 мішків гречаної вовни. 9. До 1 грому земля не розмерзається. 10. 1 рукою в долоні не заплещеш. 11. 7 п'ятниць на тиждень.

- II. Спишіть, замінюючи числа відповідними числівниками.
 III. Доберіть 3—4 прислів'я з числівниками.

Увага! Слова *десяток, сотня, половина, чверть* — не числівники, а іменники. Вони мають рід, змінюються за числами, належать до певної відміни, групи.

 331. Розгляньте таблицю. Складіть речення з правильно утвореними словосполученнями. Визначте морфологічні ознаки та синтаксичну роль числівників. Відповідь аргументуйте.

Культура мовлення

Як трапляється	Як потрібно
біля 5 грамів	близько (приблизно) 5 грамів
у двох словах	двома словами
другим разом	іншим разом
з однієї (другої) сторони	з одного (іншого) боку
7 метрів у секунду	7 метрів за секунду
написав три строчки (стрічки)	написав три рядки
пів другого	пів на другу
у четвертій степені	у четвертому степені
більша половина	більше половини (значна частина)

 332. Уявіть, що вам доручили розповісти учням паралельного 6 класу про числівник як частину мови. Складіть зв'язне висловлювання (див. с. 190) і виголосіть його спершу перед своїм товаришем. Вислухайте його зауваження, поради.

!..... ПРОЧИТАЙТЕ І ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ.....

Числівник — це повнозначна самостійна частина мови, що називає кількість предметів (к і л ь к і с н і числівники) або порядок їх при лічбі (п о р я д к о в і числівники) й відповідає на питання скільки? котрий?: *двадцять корів, перший автомобіль.*

Як і інші самостійні частини мови, числівник змінюється за родами, числами, відмінками.

Кількісні числівники змінюються за відмінками: *вісім — восьми, вісьма (вісьмома).* **Порядкові** змінюються за числами, родами, відмінками так само, як **прикметники**: *перший день, перша книга, перше вікно, перші канікули.* Такі самі ознаки має й числівник *один: один хлопець, одна дівчина.*

Увага! Числівники *півтора, півтори, півтораства, мало, немало, чимало* — невідмінювані.

Зверніть увагу, що числівники *тисяча, мільйон, мільярд* мають рід, але не змінюються за родами.

Два числа — **однину та множину** — мають усі порядкові числівники, а також власне кількісні числівники *нуль, тисяча, мільйон, мільярд, трильйон, квадрильйон.* Числівники можуть використовуватися у формі множини, коли вони пов'язані з іменником: *одні ножиці, одні граблі,* або іменником, що означає парний предмет: *одні черевики, одні шкарпетки.*

Числівники несуть повну інформацію лише у поєднанні з іменниками. Без них втрачається конкретне значення: (*шість і шість хлопців*).

Числівник виконує різні синтаксичні функції. Він може виступати в ролі підмета, частини присудка, додатка, означення: 1. *Директор нагородив п'ятьох учнів.* 2. *Троє дівчаток стоять біля класу.* 3. *Друзів було троє.*

?..... ПОДУМАЙТЕ І ДАЙТЕ ВІДПОВІДІ.....

1. Яка частина мови називається числівником? Які є числівники?

2. Які особливості мають числівники при визначенні роду, числа й відмінка?

3. Яку синтаксичну роль може виконувати числівник?

4. Назвіть числівники, що не змінюються за родами, числами й відмінками.

5. До якої частини мови належать слова *десяток, сотня, половина, чверть*? Доведіть своє твердження прикладами.

§ 33. Числівники кількісні й порядкові.

Групи числівників за будовою

Ой роде наш красний, роде наш прекрасний,
Не цураймося, признаваймося...

Народна пісня

333. І. Прослухайте текст. Визначте тему й основну думку. Що відбиває заголовок?

СІМ ПОКОЛІНЬ

Колись в українців було звичаєве правило, що зобов'язувало кожного знати свій рід до сьомого коліна. Перше коліно — я; друге — батько й мати; у третьому — два дідусі й дві бабусі; в четвертому — чотири прадіди й чотири бабусі; у п'ятому — вісім прапрадідів і вісім прапрабабусь; у шостому — шістнадцять пращурів, шістнадцять пращурок; у сьомому коліні ми нараховуємо тридцять два прапращури і стільки ж прапращурок. Отже, на дереві твого роду тридцять дві гілки материнських і тридцять дві — батьківських. Разом — шістдесят чотири... (З календаря).

Кількісні:
власне кількісні,
збірні,
дробові,
неозначено-
кількісні
Порядкові
Прості,
складні
та складені

II. Випишіть числівники. Поставивши до них питання, з'ясуйте, що вони означають. Назвіть *кількісні та порядкові числівники*. Які, на вашу думку, числівники можна віднести до: а) *простих*; б) *складних*; в) *складених*? Відповідь аргументуйте (див. с. 194—195).

334. І. Розгляньте таблицю й назвіть групи числівників за будовою. Як їх розрізняти?

Групи числівників за будовою

Прості (один корінь)	Складні (два і більше коренів)	Складені (два і більше слів)
два, сорок, сто, тисяча, мільйон, мільярд	п'ятдесят, чотириста, стодвадцятитрьохтисячний	двадцять чотири, сто тридцять п'ять

II. Складіть діалог за ситуацією. Ваш товариш захворів, телефонує вам і просить допомогти йому засвоїти матеріал про групи числівників за будовою.

335. I. Прочитайте вголос числівники. Визначте, які вони за значенням та за будовою.

одина́дцять
чотирна́дцять

Двадцять п'ять, три шості, дві восьмі, дев'ять, семеро, троє, дві п'яті, сімсот шістдесят один, одна друга, **чотири дев'яті**, семеро, сорок три, дванадцять, п'ятдесят шість, **дев'ять десятих**, сорок сім, двісті.

II. Зверніть увагу, в якому роді вжито чисельник у виділених числівниках. У формі називного чи родового відмінка множини повинен стояти знаменник після чисельників *дві, три, чотири*?

III. Розберіть за будовою числівник *двісті*.

IV. Запам'ятайте наголос у числівниках у рамці. З'ясуйте, до якої групи за будовою вони належать. Відповідь аргументуйте (див. с. 194). Складіть із ними речення.

 336. I. Прочитайте. Чи можна прочитане назвати текстом? Доведіть.

II. Яке слово повторюється дуже часто? Замініть його синонімами. Перебудуйте, змініть, доповніть речення так, щоб вийшов зв'язний текст. Перекажіть його.

1. В Україні змішані сім'ї становили лише дві цілих і сім десятих відсотка. 2. Складні сім'ї могли нараховувати до двадцяти—двадцяти п'яти осіб. 3. Селянські сім'ї вирізнялися високою народжуваністю — у середньому по п'ять—сім дітей, хоча траплялося й десять—дванадцять. 4. Важлива роль жінки в сім'ї відображена в приказці: «Чоловік за один кут хату тримає, а жінка — за три». 5. Першим у сім'ї до столу завжди сідав батько. 6. У сім'ї хлопців з восьми років учили молотити ціпом, а з дванадцяти — косити... (З кн. «Українське народознавство»).

III. Як ви розумієте приказку, використану в четвертому реченні?

IV. Випишіть числівники. Визначте їх розряди за значенням та за будовою (див. с. 194).

 337. I. Відгадайте загадки.

1. У двох матерів по п'ятеро синів. 2. Тисяча тисяч бондарів роблять хати без дворів. 3. Один баранець пасе тисячу овець. 4. Сидить баба серед літа, в мільйон сорочок одіта. 5. Плету хлівець на четверо овець, а на п'яте ягня — окремо. 6. Реве віл на сто гір, на сто кроків, на сто потоків. 7. Хто вранці ходить на чотирьох ногах, удень — на двох, а ввечері — на трьох? 8. Один біжить, другий лежить, третій кланяється.

II. Усно визначте розряди числівників за значенням. Зробіть висновок про рід, число та відмінок кількісних і порядкових числівників (див. с. 195—196).

III. Запам'ятайте наголос у словах у рамці.

*чоті́ри — чет-
вѐртий
ші́сть — шѐс-
тий
сі́м — семі́ —
сьо́мий*

338. Числа запишіть словами і поясніть їх правопис. Складіть 3—4 речення з будь-якими з цих числівників.

1671, 2385, 3496, 4218, 5587, 6677, 7764, 8951, 9782, 10344.

339. I. Прочитайте і стисло перекажіть текст, правильно вимовляючи числівники. Випишіть словосполучення «числівник + іменник». Числа замініть словами, підкресліть числівники, визначте їх будову.

Погляньмо на карту України. Територію її надвоє розділяє своїми водами могутній Дніпро — третя після Волги й Дунаю річка Європи. Серед його 847 приток є такі великі річки, як Березина й Прип'ять, Сож і Десна та інші.

Віками мріяли люди підкорити буйну силу Дніпра. Практичне використання його могутніх вод почалося в 1932 році, коли стала до ладу Дніпровська гідроелектростанція... (З кн. «Цікава географія»).

 II. Уявіть ситуацію. З географії ви отримали завдання розказати про річку, яка протікає у вашій місцевості. Складіть зв'язну розповідь, уживаючи числівники.

340. I. Спишіть прислів'я та приказки, вставляючи замість крапок пропущені числівники. Поясніть значення фразеологізмів. Складіть речення з виділеною приказкою.

1. ... раз відміряй, а ... — відріж. 2. Дерти ... шкур. 3. У ... няньок дитина не доглянута. 4. ... п'ятниць на тиждень. 5. ... вода на киселі. 6. На ... небі.

II. Усно визначте морфологічні ознаки кожного числівника.

341. I. Прочитайте текст. Визначте стиль мовлення. Чи була вам відома ця інформація? Чи народився у високосному році хтось із вас або з ваших знайомих?

Земля проходить свій шлях по орбіті за 365 днів і 6 годин. Час обертання Землі навколо Сонця називається роком. Для зручності в році лічать 365 днів, а через чотири роки, коли по 6 годин збереться 24 години, у році вже буде не 365, а 366 діб. Цей рік називають високосним, і якщо завжди в лютому 28 днів, то у високосному році 29. Той, у кого день народження 29 лютого, відзначає його тільки один раз

на чотири роки. Високосними були 1992, 1996, 2000, 2004 роки... (З підручника).

II. Випишіть складені числівники разом з іменниками. Поясніть їх правопис.

III. Складіть і запишіть речення про дати народження членів вашої родини. Які числівники за будовою ви використаєте?

342. I. Прочитайте. Визначте будову числівників. Запишіть їх словами.

67 зошитів; 243 грн. 56 к.; 64 тисячі; 575 мільйонів; 25 мільярдів.

II. Складіть 3—4 речення, використовуючи подані словосполучення (усно).

!..... ПРОЧИТАЙТЕ І ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ.....

За значенням числівники поділяються на кількісні та порядкові.

Кількісні числівники називають кількість предметів і відповідають на питання *скільки?* Вони можуть означати цілі числа (власне кількісні числівники): *п'ять, сімсот*; кількість частин від цілого (дробові числівники): *три четверті*; кількість предметів як одне ціле (збірні числівники): *восьмеро*.

Увага! У дробових числівниках чисельник має форму жіночого роду, бо тут домислюється іменник саме жіночого роду — *частина: одна третя частина*. Знаменник після чисельників *дві, три, чотири* повинен стояти в називному відмінку (особливо при іменниках жіночого роду): *дві сьомі території*.

Неозначено-кількісні числівники називають точно не визначену або приблизну кількість: *багато, чимало, кілька*.

Порядкові числівники означають порядок предметів при лічбі й відповідають на питання *котрий?*: *восьмий, тридцять другий*.

За будовою числівники поділяються на **прості** (*два, три, сто, тисяча*), **складні** (*тринадцять, шістдесят, сімсот*) і **складені** (*сорок три, двісті вісімнадцять*).

Складені кількісні й порядкові числівники пишуться окремо.

Однину та множину мають числівники *один, тисяча, мільйон, мільярд* і всі порядкові. У кількісних числівників

два, три та інших визначати число не можна, бо вони завжди вказують лише на множину предметів.

Числівники найчастіше поєднуються з іменниками: три книги, двоє дверей, п'ятеро каченят.

?.....ПОДУМАЙТЕ І ДАЙТЕ ВІДПОВІДІ.....

1. Назвіть розряди числівників за значенням.
2. Які ви знаєте групи кількісних числівників? Наведіть приклади.
3. Назвіть особливості дробових числівників.
4. Що означають порядкові числівники?
5. Які бувають числівники за будовою? Як вони пишуться? Наведіть приклади.
6. Про що необхідно пам'ятати, визначаючи рід і число числівників?
7. З якою частиною мови найчастіше поєднуються числівники? Відповідь підтвердіть прикладами.

ЗВ'ЯЗНЕ МОВЛЕННЯ

Переказ тексту-роздуму

343. 1. Прочитайте тексти. Визначте тип мовлення кожного. Доведіть правильність своєї думки.

1. Учитель... Просте, звичайне слово, яке щодня повторюємо і ми, і наші діти. А скільки воно таїть у собі найкращих, незабутніх спогадів! Скільки пов'язано з ним вдячних перемог і звершень у кожної людини! Учитель навчив нас писати й читати перше слово — *мати*. Потім такі, як *земля, сонце, народ, сім'я, праця*. І не тільки навчив писати й читати ці слова, а й допоміг збагнути їх глибинний зміст, прищепив нам почуття обов'язку, допоміг знайти своє місце в житті... (В. Кучер).

2. Спілкування людей може мати двоякий характер: один тільки говорить, а інший тільки слухає або ж мовці обмінюються репліками. У першому випадку це буде монолог, а в другому — діалог (полілог). Діалог характеризується наявністю двох або більше співрозмовників. Ця форма спілкування використовується в повсякденному житті людей і має різні форми: розмова в сім'ї, на вулиці, шкільний урок, судове слідство тощо. Дотримання правил мовного етикету в діалозі — обов'язкова умова при спілкуванні й невід'ємна ознака високого рівня мовної культури... (З кн. «Культура мови і стилістика»).

- П** II. Поміркуйте, чи впливає тип мовлення на стиль тексту. Якщо так, то обґрунтуйте відповідь у формі роздуму. Порівняйте свою думку з думкою товариша.
- III.** Перекажіть перший текст, доповнюючи власною інформацією і дотримуючися типу мовлення. Скористайтесь пам'яткою.

ПАМ'ЯТКА

Структура тексту типу роздуму

1. Роздум (міркування) — твір або частина твору, де автор висловлює свої думки, переживання, почуття.
2. Роздум обов'язково включає три частини: тезу, доведення, висновки.
3. Т е з а — положення, що коротко й чітко формулює основну думку твору, те, що треба довести.
4. Д о в е д е н н я — встановлення правильності будь-якого судження на підставі інших суджень, уже перевічених практикою.
5. В и с н о в о к — остаточна думка про що-небудь, логічний підсумок, зроблений на основі спостережень, міркувань.
6. Текст типу роздуму найчастіше будується у формі монологу.

Увага! Тексти типу роздуму бувають **розгорнуті та стягнені**.

Розгорнутий роздум складається з трьох частин: 1. Теза, яку треба довести. 2. Доведення (або кілька доведень) на підтвердження тези. 3. Висновок.

Стягнений роздум включає дві частини: 1. Теза. 2. Доведення.

344. Прочитайте тези. Поясніть, як ви їх розумієте. Усно доберіть розгорнуті й стягнені доведення.

1. Вік прожити — не поле перейти, тому що 2. Найріднішою людиною для кожного є мати, тому що... . 3. Найкращий учитель — книга, тому що... . 4. Нема гіршого ворога, як дурний розум, бо... .

345. I. Прослухайте, слідкуючи за текстом. Доберіть заголовок. Визначте стиль мовлення. Доведіть, що це текст-роздум.

Кожен народ має свої звичаї, що вироблялися протягом багатьох століть.

Звичаї — це ті неписані закони, якими керуються в найменших щоденних і найбільших всенациональних справах. Звичаї та мова — ось ті найміцніші елементи, що об'єднують окремих людей в один народ, в одну націю.

В усіх народів світу існує повір'я, що той, хто забув звичаї своїх батьків, карається людьми й Богом. У «Кобзарі» є такі рядки: «Чи ти рано до схід-сонця Богу не молилась? Чи ти діточок непевних звичаю не вчила?»

Як бачимо з цих слів Шевченка, не вчити своїх дітей звичаїв — то такий же великий гріх для матері, як і гріх не молитися Богові... (За О. Воропаєм).

II. Складіть і запишіть план тексту.

III. Прослухайте текст ще раз. Перекажіть докладно, дотримуючись його структури.

§ 34. Відмінювання та написання кількісних числівників

Мій батько народився у Херсоні,
Де хвилі Борисфена сиві й сонні
Від пристаней прадавніх тихо плинуть
І мовлять крізь віки: «Це Україна».

І. Немченко

346. I. Прочитайте текст. До якого стилю його можна віднести? Чому ви так вважаєте? Що нового ви дізналися, прочитавши цей текст? Чи можете доповнити його?

Наша країна із заходу на схід простяглася на 1316 км, із півночі на південь — на 893 км. Крайні точки: на півночі — с. Петрівка (Чернігівська область), на півдні — мис Сарич (Автономна Республіка Крим), на заході — м. Чоп (Закарпатська область), на сході — с. Червона Зірка (Луганська область).

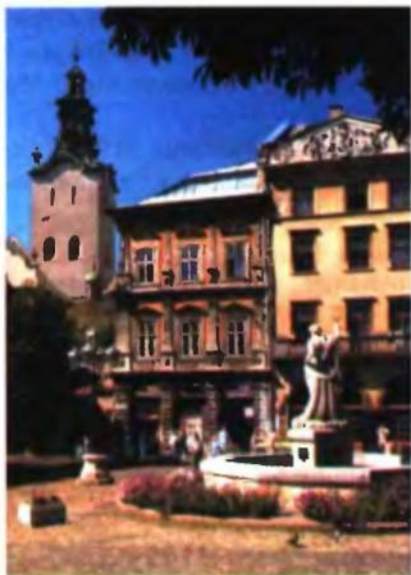
На сході та півночі проходять кордони з Росією, на північному заході — з Білоруссю, на заході — з Польщею, Словаччиною, Угорщиною, Румунією, на південному заході — з Молдовою. Адміністративно Україна поділена на 24 області, Автономну Республіку Крим та міста Київ і Севастополь, які мають спеціальний статус. В Україні — 448 міст і 897 селищ міського типу, понад 28 тисяч сільських населених пунктів... (З енциклопедії).

II. Поміркуйте, про який статус Києва та Севастополя йдеться в тексті. Спишіть текст, замінюючи числа словами.

III. Провідрмінняйте словосполучення **24 області** (див. с. 201—202).

347. Розгляньте фотоілюстрації. Відгадайте, куточки яких міст зображено. Складіть по одному реченню з числівниками про кожне з них.

Площа Ринок у ...

Пам'ятник затопленим
кораблям у ...

348. І. Прочитайте вголос арифметичні дії. Чи відчуваєте ви труднощі у вимові? Поміркуйте, у зв'язку з чим це відбувається.

До $127 + 83$; $734 + 16$; $978 + 26$; $12,5 + 8$; $362 + 21$;
 $493 + 99$; $1975 + 18$; $16,7 + 19$.

ІІ. Скажіть, як відмінюються складені кількісні числівники (див. с. 202).

349. І. Прочитайте текст. Перекажіть, дотримуючись послідовності викладу.

Гривня — офіційна грошова одиниця України. Її було введено у 1996 році замість старого «купона» (або «карбованця»). Старі купони обмінювалися за ставкою 100 000 купонів за 1 гривню.

Існують банкноти вартістю 1, 2, 5, 10, 20, 50, 100 та 200 гривень. Є також монети по 1, 2, 5, 10, 25, 50 копійок.

Банкноти вартістю 1, 2, 5, 10 та 20 гривень, на яких значиться 1992 рік, були спроектовані й надруковані в Ка-

наді. З 1994 року банкноти друкуються вже в Україні (Зенциклопедії).

II. Користуючися словником, поясніть лексичне значення слова *банкнота*.

III. Випишіть і провідмініяйте виділені числівники, користуючися таблицею (вправа 350). Перевірте, чи правильно провідмініяв їх ваш сусід по парті.

350. I. Розгляньте таблицю. Які особливості відмінювання кількісних числівників? Зверніть увагу на *паралельні форми* (див. с. 201—202).

Відмінювання кількісних числівників

Від-мі-нок	Однина		Множина
	чоловічий і середній рід	жіночий рід	
Н. Р. Д. Зн. Ор. М.	один одного одному один, одного одним (на) одному (однім)	одна однієї (одної) одній одну однією (одною) (на) одній	одні одних одним одні, одних одними (на) одних
Н. Р. Д. Зн. Ор. М.	три трьох трьом три, трьох трьома (на) трьох	шість шести, шістьох шести, шістьом шість, шістьох шістьма, шістьома (на) шести, шістьох	п'ятдесят п'ятдесяти, п'ятдесятьох п'ятдесяти, п'ятдесятьом п'ятдесят, п'ятдесятьох п'ятдесятьма, п'ятдесятьома (на) п'ятдесяти, п'ятдесятьох
Н. Р. Д. Зн. Ор. М.	двісті двохсот двомастам двісті двомастами (на) двохстах	п'ятсот п'ятисот п'ятистам п'ятсот п'ятьмастами, п'ятьомастами (на) п'ятистах	вісімсот восьмисот восьмистам вісімсот вісьмастами, вісьмомастами (на) восьмистах

II. Провідмініяйте числівники *дев'ять, шістдесят, триста*. Поясніть їх правопис.

351. Запишіть числівники словами у формах родового, давально-го та орудного відмінків (див. таблицю). Поясніть їх правопис. Визначте будову.

49, 185, 233, 1964, 316, 57, 498, 62.

352. I. Прочитайте фразеологізми. Якими словами-синонімами можна їх замінити? Використайте слова з довідки.

В один голос. В один момент. В одну дудку. З одного маху. На один аршин. Один, як палець.

*один, одного
один до одного*

Д о в і д к а: однаково, одностайно, дружно, миттю, самотній, одноразово.

II. Складіть і запишіть 3—4 речення з найцікавішими, на вашу думку, фразеологізмами. Запам'ятайте наголошення слів у рамці.

353. I. Подані числа запишіть словами й поясніть їх правопис.

30, 40, 50, 60, 70, 80, 90; 500, 600, 700, 800, 900.

II. Провідмініайте числівники — назви сотень. Поясніть їх написання (див. с. 201—202).

354. I. Прочитайте числівники разом з іменниками. Усно провідмініайте 3—4 словосполучення. Поясніть орфограми в словах, що в рамці.

П'ять діб, вісімнадцять кімнат, вісім учнів, сорок зошитів, сто книжок, п'ятдесят копійок, тисяча вісімсот дев'яносто другий рік.

*шість
шістна́дцять
шістдеся́т
шістсо́т*

 II. Складіть речення, в яких би слово *один* виступало: а) як кількісний числівник; б) у значенні *самотній*; в) у значенні *єдиний*.

 355. I. Відгадайте загадки-жарти. Загадайте їх своїм родичам, знайомим.

1. У назві якої річки є три ноти? 2. Яке місто має назву з одного чоловічого імені й ста жіночих? 3. Яке слово складається з семи однакових літер? 4. У якої пташки назва складається з 40 «а»?

II. Назвіть у загадках числівники. Поставте до них питання і визначте синтаксичну роль.

 356. I. Позмагайтеся, хто найшвидше та найкраще вимовить усі скоромовки. Дві з них вивчіть напам'ять.

1. У чотирьох черепашок четверо черепашенят.
2. Хитру сороку спіймати морока, а на сорок сорок — сорок морок.
3. Дрова рубали два дроворуби.
4. П'ять п'ятаків, на кожному п'ятаку ще по п'ятаку.

II. Знайдіть у скоромовках кількісні числівники. Визначте відмінки кожного. Провідмінійте виділені словосполучення. Поясніть правопис числівників (див. с. 201—202).

357. I. Запишіть числівники з іменниками, поставивши їх у потрібному відмінку. Доведіть правильність відмінкових форм іменників (див. с. 201—202).

Двадцять чотири (кілограм), сімдесят один (селище), п'ятдесят три (машина), шістсот двадцять вісім (дерево), сто тридцять п'ять (місто), вісімсот вісімдесят сім (завдання), тисяча дев'ятсот сімдесят два (рік).

II. Утворені словосполучення введіть у речення. Визначте синтаксичну роль числівників.

III. Провідмінійте виділений числівник.

!..... ПРОЧИТАЙТЕ І ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ.....

Відмінювання та правопис кількісних числівників досить складні. Треба запам'ятати такі правила:

1. Числівник *один (одна, одно, одне, одні)* змінюється за родами й числами. У родовому та орудному відмінках однини жіночого роду виступають **п а р а л е л ь н і ф о р м и**: *однієї і одної, однією і одною*.

2. Особливістю відмінювання числівників *три і чотири* є вживання м'якого знака в родовому, давальному, орудному (крім форми *чотирма*) і місцевому відмінках (див. таблицю на с. 199). Форма знахідного відмінка числівників *два, три, чотири* залежить від поєднання з іменником: (*бачу*) *два стільці* (неістота), *двох хлопців* (істота).

3. У числівниках *п'ять — тридцять, п'ятдесят — вісімдесят* при відмінюванні вживаються **п а р а л е л ь н і ф о р м и** в родовому, давальному та місцевому відмінках: *семи (сімох), семи (сімом), сьомá (сімомá), на семи (сімох)*.

4. Числівники *дев'ять — двадцять і тридцять* відмінюються як *п'ять* або *шість*.

5. Складні числівники *шістдесят, сімдесят, вісімдесят* відмінюються як *п'ятдесят*; *триста, чотириста* — як *двісті*; *шістсот — дев'ятсот* — як *п'ятсот*. В орудному відмінку вживаються **п а р а л е л ь**

н і ф о р м и: *п'ятьмастами і п'ятьомастами, сьомастами і сімомастами*.

6. Числівники *нуль, тисяча, мільйон, мільярд, трильйон, квадрильйон* відмінюються як іменники відповідної відміни: *мільйон, мільйона, мільйонові (мільйону), мільйон, мільйоном, на мільйонові (на мільйоні)*.

7. У складених кількісних числівниках відмінюються всі складові частини: *п'ятисот сімдесяти чотирьох*.

8. Числівники *сорок, дев'яносто, сто* в родовому, давальному, орудному й місцевому відмінках мають закінчення *-а: сорока, дев'яноста, ста*.

9. Збірні числівники *двоє, обоє, троє* та неозначено-кількісні числівники *кілька, багато* відмінюються як *два; четверо* — *одинадцятро* відмінюються як відповідні числівники *чотири* — *одинадцять*.

Увага! В українській мові не відмінюються числівникові слова *пів, півтора, півтори, півтораста, мало, не-мало, чимало* та здрібніло-пестливі форми *двійко, двоєчко, трійко, четвірко, п'ятірко, шестірко, семірко, восьмірко*.

❓.....ПОДУМАЙТЕ І ДАЙТЕ ВІДПОВІДІ.....

1. Що називають кількісними числівниками?

2. Як відмінюються прості кількісні числівники? Наведіть приклади паралельних форм.

3. Що слід пам'ятати про відмінювання числівників *два, три, чотири*?

4. Які особливості відмінювання складних числівників? Наведіть приклади.

5. Як відмінюються складені числівники? Чи мають вони паралельні форми?

6. Які особливості відмінювання збірних числівників?

7. Назвіть числівники, що відмінюються як іменники відповідної відміни. Чи мають вони паралельні форми?

8. Які числівники в родовому, давальному, орудному й місцевому відмінках мають закінчення *-а*?

§ 35. Відмінювання порядкових числівників

Учення в щасті прикрашає, а в нещасті утішає.

Прислів'я

358. І. Прочитайте текст. Які враження він викликав у вас? Що нового ви дізналися? Доберіть власний заголовок.

ШКОЛА

Слово *школа* є в усіх слов'янських мовах. Було воно і в давньоруській мові. Прийшло до нас із Давньої Греції. У перших грецьких школах училися хлопчики з вільних родин. Спочатку їх навчали читати, писати й рахувати. Потім вони навчалися співів, музики, поезії. В інших школах пізніше здійснювалося фізичне виховання й **загартування**. Так готували майбутніх воїнів. Усі ці школи були приватними.

У Київській Русі перші школи з'явилися в кінці десятого століття. Навчалися там діти князів, придворних та купців... (А. Коваль).

II. Знайдіть у тексті числівники. Які з них є порядковими? Зачитайте речення з порядковими числівниками, дотримуючись орфоепічних норм.

III. Поясніть лексичне значення виділеного слова. Складіть із ним речення.

 359. I. Відгадайте загадки.

1. Один усю роботу робить, другий господаря молоком поїть, третій хату стереже. 2. Дуб-довговік, на ньому дванадцять гілок, на кожній гілці по четверо гнізд, а в кожному гнізді по семеро яєць, і кожному яйцю ім'я є. 3. Двоє купуються, а третій дивується. 4. Дванадцять братів один за одним ходять, один одного не обходять. 5. Сто один брат — всі в один ряд зв'язані стоять. 6. У тридцяти двох воїнів один командир.

II. Випишіть числівники, погруповавши їх у три стовпчики: а) прості; б) складні; в) складені. Поясніть їх правопис.

III. Порядкові числівники провідмініняйте усно. Який можна зробити висновок про відмінювання порядкових числівників? (Див. с. 206).

360. I. Подані числівники поставте у формі родового, давального та орудного відмінків (див. с. 206).

Четвертий, тисяча дев'ятсот п'ятий, вісімдесят дев'ятий, чотирнадцятий, двісті сорок перший, третій, шістдесят другий.

II. Складіть 3—4 речення з числівниками. Визначте морфологічні ознаки й синтаксичну роль кожного числівника.

 361. Провідмініняйте подані числівники з іменниками, записуючи їх словами. З кожним словосполученням складіть речення.

1982 рік, 483 сторінка, 80 вправа.

362. І. Прочитайте продовження оповідання Всеволода Нестайка (див. вправу 324). Як ви гадаєте, чи був Боря ерудитом? Чому він вдався до хитрощів? Чи можна таким чином знайти друзів?

Ерудит Боря вже знав, чув від брата Аркаші, що середньовічний італійський письменник, мислитель, історик, політичний і військовий діяч Нікколо Макіавеллі був головою. І брат Аркаша був головою. Посів друге місце на районній математичній олімпіаді. Отже, дві голови... а Боря що — дурень?! Боря почав думати. Три дні він думав, думав, думав... А на четвертий день Боря Бородавко був черговим у класі. На великій перерві він дістав із портфеля п'ятий том енциклопедії «Все про все» і зачитав потрясаючу інформацію про те, чому випадають молочні зуби, чого кучерявиться волосся, з якою швидкістю тече в жилах кров, для чого потрібні брови, як ми ковтаємо їжу і таке інше... Оточивши Борю, шестикласники слухали й заздро зітхали. Ні в кого не було такої енциклопедії. Ловка книжка! На першій палітурці намальовані дві кумедні мавпочки з акордеоном. На останній — кицька й пінгвіни... (В. Нестайко).

Ерудит, ерудований — той, хто має велику ерудицію (знання); знавець, учений; всезнайко; «ходяча енциклопедія».

II. Випишіть із тексту числівники. Визначте їх морфологічні ознаки та синтаксичну роль. Провідмініайте виділені числівники.

Увага! Слід розрізняти **порядкові числівники** й **прикметники з числовим значенням**. Якщо слово складається з двох числівників, то це складний числівник (*шестисотий, двохтисячний, стомільйонний, п'ятдесятидвохмільйонний*), якщо — з числівника та іменника, то це складне слово із числовим значенням (*трьохелементний, двоокий, шестикласник, стовідсотковий, чотирикутник, двохкілограмовий, триярусний*).

 363. І. Погрупуйте слова в два стовпчики: а) числівники; б) прикметники з числовим значенням.

П'ятнадцятий, п'ятиповерховий, двохсотий, п'ятитисячний, восьмирічний, тризначне, шістдесятый, семиденний, двоскладне, чотиримісячний, тризубий, шестимільйонний.

II. Зробіть словотвірний розбір виділених слів.

364. Поясніть творення й правопис поданих складних числівників (див. с. 206). Складіть речення з виділеним словом.

П'ятисотий, стодвадцятип'ятитисячний, дев'яностотисячний, двохсотсімдесятип'ятимільярдний.

365. I. Утворіть складні слова, частиною яких є числівник. Поясніть їх правопис.

Зразок. 20 днів — двадцятиденний.

90 кілограмів, 30 діб, 200 квартир, 40 хвилин, 70 мільярдів, 80 тонн, 500 кілометрів, 50 років, 60 метрів, 5 тисяч.

II. З утвореними словами складіть словосполучення (усно). Запишіть 3—4 словосполучення, визначте головне й залежне слова.

366. I. Подумайте, чи є різниця в значенні словосполучень: *тривали 24 роки* — *тривали років 24*; *років 250 тому* — *250 років тому*. Відповідь обґрунтуйте.

II. Усно провідмініайте числівники 24 і 250.

367. I. Розпитайте свого тата (свою маму) про школу, в якій він (вона) вчився (вчилася). Складіть діалог між вами. У репліках використовуйте числівники.

 II. Діалог запишіть. У дужках позначте розряд числівників і відмінок, у якому вони вжиті.

368. I. Розгляньте малюнок. Складіть невелику розповідь про справи, якими ви займаєтеся майже завжди у цей час. Використовуйте кількісні й порядкові числівники. Звертайте увагу на їх вимову.

II. Поміркуйте, що спільного й відмінного на циферблатах електронного і механічного годинників, що показують час: 13.00; 14.00; 15.00 тощо.

369. I. Прочитайте, правильно вимовляючи числівники на позначення годин: 15.30; 7.45; 5.50; 23.55 (див. с. 206).

II. Складіть речення з будь-яким числівником так, щоб позначення часу звучало в різних варіантах.

370. З'ясуйте у свого однокласника, чи добре він засвоїв правила відмінювання кількісних і порядкових числівників. Чи все зрозуміло вам у цій темі? Скористайтеся теоретичним матеріалом на с. 201—202 і 206.

!..... ПРОЧИТАЙТЕ І ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ

Порядкові числівники відмінюються як прикметники твердої групи: (червоний) *п'ятий, шостий, двадцять восьмий*.

Увага! Числівник *третій* відмінюється як прикметник м'якої групи (*мужній*): *третього, третім* тощо.

У складі дробових числівників є порядкові, тому вони мають змішаний тип відмінювання: чисельник відмінюється як власне кількісний числівник, а знаменник — як порядковий: *дві десяти, двох десятих* тощо.

У складених порядкових числівниках відмінюється остання складова частина: *у тисяча дев'ятсот дев'яносто восьмому році*.

У датах порядкові числівники вживаються у формі середнього роду, а назви місяців стоять незмінно в родовому відмінку (у цьому словосполученні пропускається слово *число*): *перше (число) вересня, першого (числа) вересня, з першим (числом) вересня, (у) першому (числі) вересня*.

Увага! Складні порядкові числівники з останньою частиною *-десятий, -сотий, -тисячний* пишуться разом: *сімдесятий, восьмисотий, п'ятитисячний*.

Тривалість у годинах позначається кількісними числівниками: *змагання триває п'ять годин*. А самі години називаємо порядковими числівниками: *перша година, третя година, п'ята година* (так само, як ряди парт у класі: *перший ряд, другий ряд, третій ряд*). При відмінюванні змінюються обидва слова: *третьої години, о третій годині, перед третьою годиною*.

Складені числівники на позначення часу пишуться і вимовляються в такий спосіб: перша частина (що вказує на години) — як порядковий числівник, а друга частина (що вказує на хвилини) — як кількісний числівник: *десята година сорок хвилин, двадцять сім хвилин на вісімнадцяту годину*.

Увага! Числівники на позначення часу можуть використовуватися у різних сполученнях з іншими словами: *12.15 — дванадцята п'ятнадцять; дванадцята година п'ятнадцять хвилин; чверть на першу (тринадцяту); п'ятнадцять хвилин на першу (тринадцяту); 14.45 — чотирнадцята сорок п'ять; чотирнадцята година сорок п'ять хвилин; за чверть третя (п'ятнадцята); сорок п'ять хвилин на третю (п'ятнадцяту)*.

?.....ПОДУМАЙТЕ І ДАЙТЕ ВІДПОВІДІ.....

1. Що спільного у відмінюванні порядкових числівників і прикметників?
2. Який числівник відмінюється як прикметник м'якої групи?
3. Який тип відмінювання мають дробові числівники? Доведіть на прикладах.
4. Розкажіть про правопис складних порядкових числівників. Наведіть приклади.
5. Що слід пам'ятати про відмінювання складених порядкових числівників?
6. Як відмінюються години і дати в українській мові? Наведіть приклади.
7. Як пишуться числівники на *-тисячний*?

ЗВ'ЯЗНЕ МОВЛЕННЯ

Твір-роздум про вчинки людей

371. Відомий французький письменник Оноре де Бальзак писав: *Щоб судити про людину, принаймні треба увійти в таїну її думок, її нещастя, її хвилювань...* Як ви розумієте ці слова? Чи завжди ви дотримуетесь цього правила, спілкуючись зі знайомою або незнайомою людиною? Чи вмієте пробачати своїм друзям? Розкажіть про це.

372. І. Прочитайте учнівський твір. Визначте, до якого типу мовлення він належить. Які думки у вас викликала поведінка хазяйського сина? Чому до тексту дібрано такий заголовок? Відповідь аргументуйте.

ЖАДНЮГА

Цього літа ми відпочивали недалеко від Євпаторії. Розташувалися в будиночку, а біля нас жили «хазяї». Вони весь час стежили, щоб ми чогось їхнього не з'їли. Коли хазяйський син одного разу побачив, як мій брат Ілля підняв під деревом сливу, він голосно закричав:

— Мамо, наші сливи їдять! — і побіг до своєї матері жалітися.

Хазяйка вибігла з хати, почала проганяти Іллю. А одного ранку на сніданок мама приготувала пластівці зі згущеним молоком. Ми з'їли трохи й побачили, що хазяйчин син ходить і дивиться на нас. Ми покликали його, і він із задоволенням поснідав з нами. Потім мама й тато збирали речі, щоб іти на море, а ми з Іллею вирішили збудувати

будиночок для мурашок, які повзали по доріжці. Але тут хазяйський син раптом закричав:

— Не займайте! Це наші мурашки! Вони на нашій землі живуть!

Стало якось сумно від того, що цей хлопчик — такий жаднюга, не розуміє дружнього ставлення до себе. Напевне, йому важко буде спілкуватися з людьми, якщо він не стане добрішим... (Іван К.).

II. На які частини можна поділити текст? Виділіть ключові слова і словосполучення.

III. Доповніть текст власними висновками і пропозиціями.

373. I. Прочитайте мовчки текст. Які типи мовлення поєднуються в ньому? Знайдіть і прочитайте речення-тезу. Які докази наводить автор? Чи достатньо їх? Відповідь обґрунтуйте.

НАЙКРАЩЕ В ЛЮДИНІ — ЇЇ ДУША

До нашого класу прийшла новенька дівчинка. Вона була негарна, не така спритна, як інші, та ще й в окулярах. Дівчата неприязно поставилися до новенької, хлопці взагалі на неї не зважали. Тетяна, так звали дівчинку, вчилася добре, але почувалася в класі дуже самотньо.

Взимку вона захворіла і близько місяця не приходила до школи. Того дня хлопці побилися об заклад і ми з Сашком програли. А умовою було — провідати Тетяну. Йти до неї нам, зрозуміло, не хотілося, але те, що ми побачили в неї вдома, будь-кого вразило б. Уся кімната була в якихось масках, черепашках, томагавках, і чого там тільки не було! Тетяна розповіла, що її батько плаває на кораблі, багато чого бачив у своєму житті і на згадку про ті місця, де побував, привозив фотографії, слайди та сувеніри. Ми наче поринули в якийсь казковий світ, роздивлялися все, слухали розповіді Тетяни, яка виявилася дуже цікавою людиною, багато читала. І при цьому зовсім не хизувалася своїми знаннями. Незчулися, як настав вечір.

Тепер ми часто заходимо в гості до Тетяни. Якими ж дурнями ми були, коли за зовнішністю не розгледіли душевної щирості цієї дівчинки. Тепер ми дружимо втрьох і збираємося стати відомими мандрівниками. Отже, я зрозумів: головне в людині — це краса душі... (З журналу).

 II. Поміркуйте, чому дівчинка не одразу змогла знайти друзів у новому колективі. Висловіть свою думку з приводу висновку. Що ви додали б?

III. Поділіть текст на мікротеми. Перекажіть докладно.

Увага! В ч и н о к — дія, що складається з таких елементів: мотиву (спонукання, зацікавленості), наміру, мети, власне дії, наслідків, самооцінки людиною власного вчинку та її ставлення до оцінки навколишніх.

П о в е д і н к а — сукупність вчинків людини, здійснюваних нею протягом тривалого періоду. Поведінка охоплює всі вчинки людини в цілому незалежно від того, навмисними чи ненавмисними вони є.

374. І. Поміркуйте, кого ви могли б назвати своїм другом? Які якості мають бути притаманні цій людині? Чи різняться, на вашу думку, поняття *друг* і *справжній друг*?

ІІ. Напишіть твір-роздум на одну з тем: «Яким повинен бути справжній друг?», «Кого з однокласників я поважаю і чому?». Скористайтесь поданими словами і словосполученнями.

Відповідає моєму ідеалу друга; вірний, незрадливий; готовий допомогти в біді; правдивий, принциповий; може і готовий захистити; чесний, безкорисливий; цікавий оповідач; кмітливий, розумний; сучасний, ерудований.

§ 36. Творення числівників

І шумлять каштанові віти
Над порогом рідної школи.
С. Куцїй

375. І. Прочитайте й перекажіть текст. Розкажіть, де міститься ваш класний кабінет, як його обладнано. Використовуйте числівники.

НАШ КЛАС

Наша школа — **найкраща** в містечку. Не думайте, що я хвастаюсь, — справді **найкраща**. Вона зовсім **нововісінька**, її ж тільки цього літа збудували. Вона має два **поверхи**, вікна в ній **величезні** та **світлі**, а коридор такий **широкий**, що хоч би й **десятеро** школярів стали в шеренгу й отак побігли, і то ніхто за стіну не зачепився б.

Як підеш коридором, то з обох боків побачиш **двері й двері**, — багато дверей. То все — **класи**. А на другому поверсі **вчительська кімната**, **кабінет директора**, **фізкультурний зал** і в самому кутку, **праворуч**, — **наш клас**.

Еге ж, з усіх класів тільки наш **шостий «А»** на другому поверсі. Я ніскільки не хвастаюсь, наш класний керівник **Захар Іванович** так і сказав:

— Діти, пам'ятайте, наш клас помістили **недалечко** від **директорського кабінету**, бо всі вчителі школи впевнені, що

шостий «А» буде **найбільш дисциплінований** і не заважати-
ме працювати... (За О. Донченком).

II. До виділених слів доберіть антоніми.

III. Знайдіть у тексті числівники. Яку синтаксичну роль вони ви-
конують? З'ясуйте, як утворені числівники (див. с. 212).

376. I. Запишіть словами подані суми грошей. Прочитайте, дотри-
муючись орфоепічних норм. Поясніть, як утворено кожний чис-
лівник (див. с. 212).

1 грн.; 40 грн.; 1000 грн.; 15 грн.; 17 грн.; 100 грн., 50 к.;
1 тис. 562 грн.; 8 грн., 65 к.; 1 тис. 174 грн.; 520 грн.; 3 млн.
506 тис. 174 грн.

II. Складіть речення з 3—4 числівниками.

 377. I. Порахуйте усно.

1. Скільки їх було: мати, дочка, брат, сестра, дядько,
племінниця? 2. У хлопчика стільки ж сестер, скільки й
братів, а в його сестри сестер вдвоє менше, ніж братів.
Скільки в сім'ї сестер і братів? 3. Скільки їх було: баба, дві
матері, дві дочки й онука? 4. П'ять, п'ятнадцять, без двох
двадцять. Семеро, троє, ще й малих двоє.

 II. Складіть власну математичну загадку.

378. I. Прочитайте текст. Яким постав перед вами образ вчителя?
Чому досвідчений педагог хвилювався? Доберіть заголовок до
тексту. Аргументуйте свій вибір.

Лекція у школі доходила кінця. Чорна дошка на трьох
ногах уже вся була записана прикладами з граматики.

Старший вчитель місцевої школи, забілений у крейду, з
ганчіркою в одній руці і з підручником у другій, ще раз по-
дивився на дошку і стер усі приклади. Їх було не менше
десяти.

Він помітно хвилювався: на школярських лавах сиділи
учні, подібних до яких йому не доводилося бачити за всі
тридцять років свого учителювання. Вони сиділи перед
ним, як школярі першого класу, такі ж тихі, лагідні й до-
питливі... (За Петром Панчем).

 II. Складіть діалог на тему «Які на уроках ви?».

III. Випишіть із тексту числівники. Визначте їх морфологічні оз-
наки. Зробіть словотвірний розбір виділених слів.

 379. Розгляньте таблицю. Наведіть власні приклади чис-
лівників різних **розрядів за будовою**.

Розряди числівників за будовою

Прості	Складні	Складені
<p>1) один — <i>десять, сто, сорок, тисяча, нуль, мільйон, мільярд</i>;</p> <p>2) збірні: <i>обоє, двоє, троє, четверо, п'ятеро, шестеро — десятеро (двійко, трійко, п'ятірко)</i>;</p> <p>3) неозначено-кількісні: <i>кілька, декілька, багато, небагато, мало, чимало, немало</i></p>	<p>1) <i>одинадцять — дев'ятнадцять</i>;</p> <p>2) <i>двадцять — дев'яносто</i>;</p> <p>3) <i>двісті — дев'ятсот</i>;</p> <p>4) збірні: <i>обидва, обидві, одинадцятєро — дев'ятнадцятєро, двадцятєро, тридцятєро</i>;</p> <p>5) дробові: <i>півтора, півтори, півтораста</i>;</p> <p>6) неозначено-кількісні: <i>кількадесят, кільканадцять, стонадцять</i></p>	<p>1) десятки з одиницями: <i>двадцять п'ять</i>;</p> <p>2) сотні з десятками: <i>чотириста сорок</i>;</p> <p>3) сотні з десятками і одиницями: <i>п'ятсот сімдесят п'ять</i>;</p> <p>4) тисячі з сотнями: <i>три тисячі сто</i>;</p> <p>5) тисячі з сотнями і десятками: <i>дві тисячі чотириста десять</i>;</p> <p>6) тисячі з сотнями, десятками та одиницями: <i>три тисячі шістдесят сім</i>;</p> <p>7) дробові: <i>одна четверта, сім цілих дев'ять десятих</i></p>

 380. Відгадайте загадки. Випишіть числівники і визначте їх розряд за будовою. У якому відмінку вжито числівники?

1. Шістдесят синів підперезані, а мати — ні. 2. Виходило дванадцять молодців, випускало п'ятдесят два соколи та триста шістдесят п'ять лебедів. 3. Живе один батько, тисячі синів має, всім шапки справляє, а собі не має. 4. Двадцять п'ять на одній лаві сидять.

 381. I. Доберіть по п'ять складних і складених числівників. Запишіть, поясніть їх правопис та спосіб творення.
II. Складіть 3—4 речення, використовуючи дібрані числівники. Зробіть синтаксичний розбір одного речення.

 382. Уявіть, що ви готуєтеся до мовної вікторини з теми «Числівник». Продумайте можливі запитання і відповіді. Складіть діалог з однокласником про види числівників за будовою та способи їх творення.

!..... ПРОЧИТАЙТЕ І ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ.....

Числівник — це частина мови, яка не поповнюється новими утвореннями. Числівники творяться від тих самих коренів. Залежно від особливостей поєднання коренів вони поділяються на прості, складні і складені.

Числівники від одного до десяти та сорок, сто, тисяча, мільйон, мільярд, що у своєму складі мають лише один корінь, — прості.

Числівники, що у своєму складі мають два і більше коренів, — складні: шістдесят (шість + десять), триста (три + сто), стотридцятип'ятитисячний (сто + три + десять + п'ять + тисяча). До складних належать і числівники, утворені за допомогою частини -дцять: дванадцять, тринадцять, двадцять. Частина -дцять у них не суфікс, а скорочена форма слова десять. Порівняйте: сімнадцять — сімдесят — сімсот.

одина́дцять
чотирна́дцять

Числівники, що складаються з двох і більше простих чи складних числівників, — складені: тридцять чотири, сто сімдесят п'ять, тисяча вісімсот дев'яносто шість.

?..... ПОДУМАЙТЕ І ДАЙТЕ ВІДПОВІДІ.....

1. Наведіть приклади простих числівників, різних за значенням.
2. Які числівники за значенням відносяться до складних? Наведіть приклади.
3. Що слід пам'ятати про числівники на -дцять?
4. Які особливості творення складених числівників?
5. Наведіть приклади складених числівників, різних за будовою.
6. До якого розряду за будовою належать дробові числівники півтора і три шостих? Поясніть.
7. До якого розряду за будовою відносять збірні числівники семеро, тринадцятеро, обидва, обидві? Відповідь аргументуйте.

ЗВ'ЯЗНЕ МОВЛЕННЯ

Вибірковий переказ наукового тексту (усно)

383. І. Прочитайте уривки з текстів. Визначте тему, основну думку і стиль мовлення кожного. Доведіть правильність свого твердження прикладами з поданих текстів.

1. Береза — рід рослини родини березових. Древа і кущі. Понад 60 видів, поширена в помірних і холодних районах Північної півкулі. У світі близько 30 дикорослих видів берези, з них в Україні — 4: береза бородавчата; береза пухнаста, досить рідкісна береза низька, а також береза дніпровська.

Берези мають цінну деревину, особливо з напливами, що виникають у нижній частині стовбура берези бородавчастої. З кори виробляють дьоготь; з деревини — метиловий спирт. Бруньки, листя і сік берези використовують у медицині.

Береза — одна з основних лісотворних порід, її використовують у полезахисних лісових насадженнях (З посібника).

2. БЕРІЗКА

На галявині в гаю
Ти стоїш зажурена.
Тебе, скромна, пізнаю:
Ти — з пісень Сосюриних!
І блищить скупа роса
На косичках золотом...

Л. Куліш

II. Що треба враховувати при вибіркового переказі наукового тексту? (Див. пам'ятку на с. 214). Перекажіть уривок тексту наукового стилю, виділивши головне в його темі.

 III. Доберіть із підручника з природознавства (географії) текст-опис. За зразком поезії Леоніда Куліша спробуйте скласти невеликий вірш про те саме явище, рослину чи тварину.

384. I. Прослухайте текст. Що нового ви дізналися? Чому текст має таку назву?

II. Якого стилю цей текст? Доведіть на прикладах. Виділіть у тексті ключові слова і фрази, щоб розкрити його тему.

ЩО ОЧАМ ТРЕБА

Чи можна зберегти добрий зір до старості? Фахівці вважають, що можна. Для цього треба вчасно давати відпочинок і розслаблення очам, виконувати водні процедури, дихальні вправи та вправи для зміцнення очних м'язів. Але, крім того, дуже важливо правильно харчуватись, адже саме з їжею в наш організм потрапляють вітаміни й мікроелементи, без яких неможливо мати нормальний зір.

Найважливіші для очей продукти — це дари моря (риба, морська капуста, креветки та ін.). Необхідні також помідори, петрушка, морква. Для підтримання нормального м'язового тонуусу та для зміцнення судин очей

потрібний вітамін С. Його багато в шипшині, цитрусових, цибулі.

Енергію м'язам дає вітамін В. Його ми отримуємо із хлібними злаками, кукурудзою, медом, а особливо багато — з пророслою пшеницею.

Якщо спостерігається підвищена втомлюваність, добре підживлювати очі вітаміном В₆ (хлібні злаки, яєчний жовток).

Щоб очі блищали, людині потрібний вітамін В₁₂. Включивши в харчування вдосталь винограду, петрушки, чорносливу, абрикосів, чорної смородини, яєчних жовтків, можна наситити організм цим вітаміном.

Очам потрібні мікроелементи, особливо залізо, котрі в достатній кількості містяться в яблуках, а також калій — він є в яблуках, яблучному оцті, в меді (З журналу).

III. Зверніть увагу на виділені слова і словосполучення. Запам'ятайте їх. Складіть з ними речення (усно).

IV. Прослухайте текст ще раз. Користуючись пам'яткою, перекажіть його вибірково.

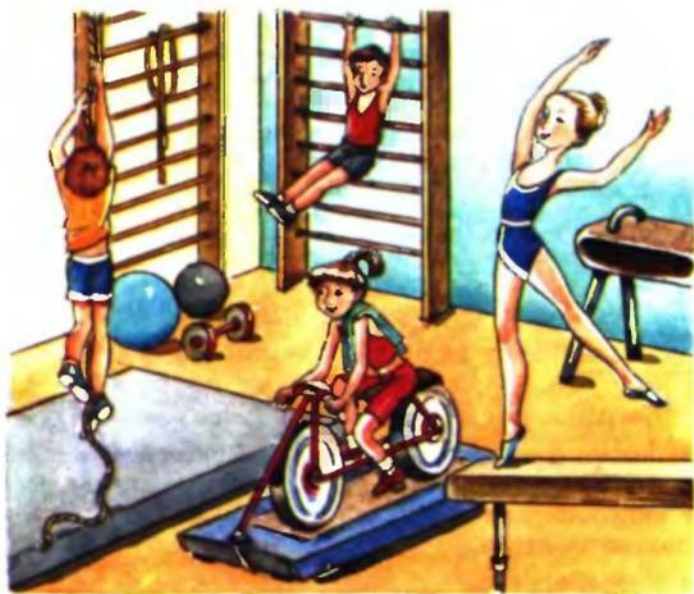
ПАМ'ЯТКА

Як працювати над вибіркоvim переказом наукового тексту

1. Прочитайте текст.
2. Визначте його тему й основну думку.
3. Вдумайтесь в тему, пропоновану для вибіркового переказу.
4. Виберіть із тексту лише той матеріал, який необхідний для повного розкриття пропонованої теми.
5. Визначте основну думку переказу (вона може збігатися і не збігатися з основною думкою тексту).
6. Продумайте композицію переказу, тип мовлення (розповідь, опис, роздум) чи поєднання цих типів.
7. Складіть план переказу.
8. Випишіть ключові слова-терміни.
9. Доберіть слова та речення для зв'язку частин тексту.

 385. Прочитайте план. Що ви можете розповісти за кожним пунктом? Якими науковими термінами ви скористаєтесь? Запишіть їх і поясніть.

1. Здоров'я — найбільше багатство.
2. Як я дбаю про своє здоров'я.
3. Займайтеся спортом.

386. Розгляньте малюнок. Складіть невелику розповідь у науковому стилі на тему «Мое здоров'я».

§ 37. М'який знак у числівниках

Мій рідний край, моя земля
велика-превелика...

Н. Забіла

387. І. Прочитайте текст. Визначте його основну думку. Доберіть заголовок.

Київська область. Адміністративно-територіальна одиниця з центром у Києві. Утворена 27 лютого 1932 р. в складі 2 округів (які охоплювали 12 районів) і 78 районів. У 1937 р. з Київської області до новоствореної Житомирської області відійшло 28 районів, до Полтавської області — 4 райони; 1939 р. до Кіровоградської області — 5 районів, до Вінницької області — 4 райони; 1954 р. до Черкаської області відійшло 19 районів. Донедавна до складу Київської області входило (без Києва) 25 районів, 7 міст обласного підпорядкування, 12 міст районного підпорядкування, 32 селища міського типу (3 довідника).

три (трѐх)
п'ятдесят
(п'ять)
шістдесят
(шість)
чотирма́
(чотирѐх)
дѐв'ять
(дѐв'ятьма́)

II. Випишіть виділені словосполучення і провідмінійте їх. Поясніть правопис числівників (див. с. 217).

III. Запам'ятайте написання слів у рамці на с. 215.

388. I. Прочитайте. Замініть іменники словосполученнями з числівниками і запишіть їх. Позначте й поясніть орфограму «М'який знак у числівниках».

Півроку, чверть години, полудень, дюжина, півкласу, півмісяця, півстоліття.

II. Виділені числівники введіть у речення, пов'язані між собою за змістом.

Дюжина — дванадцять однакових чи однорідних предметів.

389. Запишіть математичні вирази, використовуючи прийменники *від, до*. Прочитайте вголос. Прослідкуйте, чи правильно вимовляють числівники ваші однокласники. Якщо вони припустилися помилок, виправте їх.

$$23 + 18 = 41 \quad 84 - 45 = 39 \quad 34 + 12 = 46 \quad 70 - 10 = 60$$

390. Уявіть ситуацію. Ваш однокласник погано зрозумів тему й попросив вас допомогти розібратися в ній. Розгляньте таблицю і складіть зв'язну розповідь про вживання м'якого знака в числівниках.

М'який знак у числівниках

Пишеться	Не пишеться
1. На кінці числівників: а) простих: <i>п'ять, шість, дев'ять, десять</i> (п'ять яблук, шість книжок); б) складних: <i>одинадцять — двадцять, тридцять</i> (двадцять місяців, сімнадцять років)	1. У складних числівниках у кінці першої частини: <i>шістнадцять — шістнадцятьом</i>
2. У непрямих відмінках: а) простих: <i>три, чотири</i> (чотирьох яблук, трьома учнями); б) усіх збірних (крім <i>двоє, семеро, восьмеро</i>): <i>п'ятьох</i> немовлят, <i>дев'ятьом</i> риbam	2. У кінці простих числівників (крім <i>п'ять, шість, дев'ять, десять</i>): <i>два сини, три стільці</i>
	3. У кінці простих числівників (крім <i>одинадцять — двадцять, тридцять</i>): <i>сорок учнів, сімдесят кілометрів</i>
	4. У непрямих відмінках перед закінченням у числівників: простих (крім <i>три, чотири</i>) та збірних (як-от: <i>двоє, семеро, восьмеро</i>): <i>двох учнів, сімом птахам</i>

391. Поєднайте числівники з іменниками і запишіть утворені словосполучення в місцевому відмінку. Поясніть правопис.

5, книга; 23, поверх; 4, сторінка; 6, стіл; 12, учень; 9, зошит; 7, пензлик.

392. І. Спишіть речення, ставлячи замість крапок, де треба, м'який знак. Аргументуйте свій вибір (див. таблицю на с. 216).

1. Уперше зворотний бік Місяця було сфотографовано в жовтні тисяча дев'ят..сот п'ят..десять дев'ятого року.
2. Написи повторювалися дванадцят..ма мовами. 3. Місяць мчить навколо Землі зі швидкістю три тисячі шіст..сот вісім..десять один кілометр на годину. 4. Чотири українські фронти рухались на захід чотир..ма залізними потоками (За О. Довженком).

II. Поясніть правопис виділених слів. Зробіть синтаксичний розбір другого речення.

!..... ПРОЧИТАЙТЕ І ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ.....

У кінці числівників м'який знак після *т* ставимо або не ставимо залежно від вимови: *п'ять, п'ятнадцять, п'ятдесят*.

У складних числівниках у кінці першої частини м'який знак ніколи не пишеться: *п'ятнадцять, п'ятдесят, п'ятсот*. При відмінюванні тут може з'являтися м'який знак, але не в кінці першої частини, а в середині її — відповідно до вимови *п'ятьмастами, шістьмастами*.

Увага! М'який знак не пишеться у числівнику *чотири* в орудному відмінку перед закінченням: *чотирма* (але: *чотирьох, чотирьом*).

?..... ПОДУМАЙТЕ І ДАЙТЕ ВІДПОВІДІ.....

1. За якими правилами пишемо м'який знак у числівниках? Наведіть приклади.

2. Назвіть правила, коли м'який знак у числівниках не пишеться.

3. У яких числівниках м'який знак пишеться в середині слова?

4. Що слід пам'ятати про написання числівників від 50 до 80?

5. Що слід пам'ятати про написання числівників від 200 до 900?

- 393. I. Складіть діалог зі своїм товаришем по парті на тему «Мій рідний край», використовуючи числівники з м'яким знаком на кінці.
- II. Розберіть два числівники як частину мови. Скористайтеся алгоритмом.

АЛГОРИТМ розбору числівника як частини мови

Зразок усного розбору

Море буває трьох сортів: тихе море, хвильове море й буряне море... (О. Довженко).

Трьох — самостійна частина мови, числівник, початкова форма — *три*, має такі морфологічні ознаки: простий, влас-

не кількісний, означає ціле число, вжитий у родовому відмінку, виступає означенням до іменника *сорт*.

Зразок письмового розбору

Трьох — числ., три, прост., кільк., ціл., Р.в., означ.

Замітка до газети типу роздуму

394. I. Пригадайте, які бувають **замітки**. Де вони розміщуються? Над якими замітками ви працювали в 5 класі?

II. Прочитайте текст уголос. Чи можна назвати його заміткою? Доведіть правильність свого твердження. Доберіть оригінальний заголовок.

Якби дитина під час конфлікту між батьками взяла відеокамеру й почала непомітно знімати, то вийшла б чудова комедія.

Ну, а взагалі, якою ж повинна бути ідеальна сім'я?

По-перше, повинно бути якомога менше конфліктів. По-друге, в сім'ї заради інтересу повинні бути маленькі скандальчики, тільки не думайте, що я маю на увазі серйозні конфлікти; конфлікт і скандальчик за величиною такі ж різні речі, як Юпітер і Земля. По-третє, дитина в сім'ї повинна бути трохи неслухняною, трохи пустуном. Ні, не хуліганом. Дитина не повинна бути такою, як в американських фільмах «Важка дитина» і «Один вдома». Ні, але в ній обов'язково повинен жити маленький «шматочок» цих героїв. По-четверте, в сім'ї обов'язково повинні траплятись якісь (хоч і маленькі), але пригоди! І, по-п'яте, батьки, родичі й самі діти повинні бути добрими й чуйними.

Ну, ось такою, по-моєму, повинна бути ідеальна сім'я... (З газети).

 III. Уявіть, що ви — редактор газети, якому принесли цю замітку. Чи все вам подобається у тексті? Що ви змінили б у ній?

IV. Складіть простий план замітки. Перекажіть її стисло.

Замітка-роздум — коротке повідомлення у пресі. Вона складається з трьох частин: в с т у п н о ї (де читача знайомлять із місцем, часом та обставинами події), о с н о в н о ї (викладення фактів) і з а к і н ч е н н я (висновок).

Залежно від характеру матеріалу замітки бувають таких видів: замітка-інформація, замітка-пропозиція, замітка-подяка, дискусійна замітка, фотозамітка.

Замітка повинна бути стислою, достовірною і зрозумілою.

395. Уявіть ситуацію. Вам доручили написати замітку типу роздуму до популярної молодіжної газети на тему «Моє оточення». Складіть текст замітки за наведеним планом. Скористайтеся пам'яткою.

1. Що ти за людина?
2. Які люди тебе оточують?
3. З ким тобі найцікавіше спілкуватися?
4. Чи багато в тебе друзів?
5. Як ти поводишся в суспільстві?

ПАМ'ЯТКА

Як працювати над заміткою до газети

1. Вдумайтеся в тему, обрану для замітки.
2. Визначте адресата і мету висловлювання.
3. Сформулюйте основну думку (т е з а може бути висловлена одним реченням, простим за будовою, розповідним або у формі запитання і відповіді на нього).
4. Продумайте к о м п о з и ц і ю замітки: вступ (теза), основна частина (докази), закінчення (висновки).
5. Добирайте переконливі д о к а з и (приклади з життя, літератури, висловлювання видатних людей тощо), зазначаєте джерело інформації.
6. Дбайте про мовленнєве оформлення замітки (вживайте мовні засоби, характерні для тексту типу роздуму; для зв'язку аргументів з тезою вживайте сполучники *тому що, хоча, оскільки, через те що, незважаючи на*; вставні слова *по-перше, по-друге, нарешті, таким чином*).

396. І. Прочитайте початки учнівських заміток. Поміркуйте, про що йтиме мова в цих текстах. Які питання будуть висвітлюватися? Доберіть цікаві заголовки.

1. Запорозька Січ... Козаччина... Легендарне минуле українського народу, його святиня.

Я завжди з великим захопленням читаю художні та історичні твори про наших героїчних предків. На мою думку, сьогодні...

2. Серед моїх однолітків багато відмінників, «середнячків», але є й хлопці, які взагалі не бажають вчитись і чекають, що їхні батьки згодом потурбуються про те, щоб їх

десь улаштувати. Я теж не відмінник, у мене трапляються іноді «шістки» та «сімки», але я вважаю, що...

II. Продовжіть одну замітку так, щоб вийшов роздум.

- 397.** I. Уявіть, що ви — журналіст і стали свідком події, що відбулася в 6 класі. Ви не можете залишити її поза увагою і вирішили написати замітку до місцевої газети. Складіть замітку на одну з тем: «Найдружніший клас», «Головне — завжди залишатися людиною», «Ранок на шкільному подвір'ї», «Пригода в 6 класі».
- II. Працюючи над заміткою, користуйтеся пам'яткою на с. 220.
- III. Які фотоілюстрації ви дібрали б до замітки?

ЗАВДАННЯ І ЗАПИТАННЯ ДЛЯ ПОВТОРЕННЯ Й УЗАГАЛЬНЕННЯ

398. Дайте відповіді на запитання і виконайте завдання.

1. Яка частина мови називається числівником?
2. Які існують розряди числівників за значенням?
3. Назвіть групи числівників за будовою.
4. Які постійні й непостійні ознаки має числівник?
5. Яку синтаксичну роль може виконувати числівник?
6. З'ясуйте особливості відмінювання кількісних числівників.
7. Чим вирізняються у відмінюванні порядкові числівники?
8. У яких випадках у числівниках пишеться м'який знак? Наведіть приклади.
9. Яка різниця у поняттях *складний числівник* і *складний прикметник із числовим значенням*? Наведіть приклади.
10. Розкажіть про правопис складних і складених числівників.
11. Що з вивченого матеріалу про числівник видається вам найважчим? Відповідь аргументуйте.
12. У яких стилях мовлення найчастіше вживаються числівники?

399. Виконайте рівневі завдання (за варіантами).

В а р і а н т 1

I рівень

Погрупуйте й запишіть числівники у три стовпчики: а) прості; б) складні; в) складені. Усно визначте, які вони за значенням. Назвіть орфограми на місці пропусків. Два числівники на вибір розберіть як частину мови.

П..ятсот, сімд..сят, дванадцят..., п..ятий, сто сорок третій, чотир..охсотий, триста двадцят.. вос..мий, чотир..ма, десят..., дев..ятсот, шістнадцят..., чотирнадцят..., тисяча дев..ятсот вісімд..сятий, міл..йон..ий.

II рівень

Прочитайте і запишіть, замінюючи числа словами. Поставте слова у формах родового й орудного відмінків і запишіть. Поясніть орфограми.

4, 6, 15, 653, 900, 1 965 463, 438-й, 867, 697-й, 754.

III рівень

Напишіть розповідь про свій клас, використовуючи різні за значенням і за будовою числівники (скільки школярів у вашому класі, як вони навчаються, скільки хлопчиків та дівчаток, о котрій годині ви приходите до школи, о котрій — повертаєтеся додому тощо).

В а р і а н т 2

I рівень

Погрупуйте й запишіть числівники у два стовпчики: а) кількісні; б) порядкові. Усно визначте, які вони за будовою. Назвіть орфограми на місці пропусків. Два числівники на вибір розберіть як частину мови.

Шіст..сот, вісімд..сят, дев..ятнадцят..., п..ятий, сто сімд..сят трет..ого, тр..охсотий, чотириста двадцят.. с..омий, чотир..ма, дев..ят..., дев..ят..сот, сімнадцят..., п..ятнадцят..., тисяча дев..ят..сот сімд..сятий, п..яти-міл..йон..ий.

II рівень

Прочитайте, дотримуючись орфоепічних норм. Провідмініайте виділені числівники (письмово). Які з них мають паралельні форми? Поясніть орфограми.

5, 8, 16, 783, 800, 1 975 464, 538-й, 767, 897-й, 834.

III рівень

Напишіть розповідь про свій робочий або вихідний день. Використовуйте різні за значенням і за будовою числівники.

ЗАЙМЕННИК

§ 38. Займенник як частина мови. Розряди займенників за значенням

Учися, щоб сіять добро поміж люди!

В. Масляк

400. I. Прочитайте текст. З'ясуйте тип і стиль мовлення. Визначте, до якої частини мови належать виділені слова.

Коли ми прийшли до школи, я твердо вирішив вчитись тільки на «десять» і «одиннадцять». Мені хотілося з першого ж дня показати, що я вже не той, яким був минулого року. Всім показати: і мамі з татом, і директорові, і вчительці, і всьому класові...

Мені хотілося, щоб швидше вже прийшла Марія Степанівна (її уроки перші), щоб я вже сидів і слухав-слухав уважно... Ні, ще ніхто не знає, як добре я буду вчитись!.. (За Д. Ткачем).

Займенник
Розряди
за значенням

II. Випишіть *займенники*, які вказують: а) на предмет, б) на ознаку, в) на кількість, але не називають їх. Доведіть, з якими частинами мови співвідносяться займенники. Визначте число й відмінок займенників. Виділіть ті, в яких можна визначити й рід (див. с. 226).

 401. I. Розгляньте схему. Запам'ятайте, що означає займенник, на які питання відповідає, які *морфологічні ознаки* йому властиві та яким членом речення він може виступати.

Вказує на предмет, його ознаку або кількість,
але не називає їх

Відповідає
на питання
хто? що?
який? чий?
скільки?

Займенник
як частина мови

Змінюється
за відмінками
або за відмінками,
числами й родами

У реченні виконує роль підмета, означення,
дodatка й інших членів речення

II. Сформулюйте повне визначення займенника.

402. І. Погрупуйте займенники у три стовпчики за питаннями, на які вони відповідають: а) *х т о?* *щ о?*; б) *я к и й?* *ч и й?*; в) *с к і л ь к и?*

Абищо, усякий, ваш, ми, стільки, дехто, котрий, скільки, вони, той, хто, будь-який, їхній, свій, ніщо, такий, деякий, воно, дещо.

ІІ. Складіть 3—4 речення про свій улюблений шкільний предмет, використовуючи подані займенники.

 ІІІ. З'ясуйте, що спільного й відмінного в значенні займенника й іменника, займенника і прикметника, займенника й числівника.

 403. І. Запишіть прислів'я, дібравши продовження з другого стовпчика. Підкресліть займенники й визначте їх *синтаксичну роль* (див. с. 226).

Мудрим ніхто не вродився, ...	що дає користь.
Людина прагне до того, ...	свого майстра.
Людей питай, ...	зате плоди її солодкі.
Кожна справа любить ...	а навчився.
Гірка наука, ...	сам себе хвалить.
Невмілий ...	а свій розум май.

ІІ. Назвіть прислів'я, записані складними реченнями. Поясніть розділові знаки в них.

404. І. Прочитайте мовчки текст. Запам'ятайте наголос у слові в рамці. З якого твору взято цей уривок?

Ми приходили до озера щодня. Набирали харчів, дорогою ганялись із сачками за всякими мушками. Але одного ранку відбулась подія, яка трохи змінила і наше життя, і наші подальші плани. Коли ми, як завжди, з галасом вискочили з-за дерев на берег, то побачили: в нашому озері купається якийсь хлопець.

принесі́ти

— Принесло ж сюди цього велосипедиста, — буркнув Митько.

Але той, уздрівши нас, хутко виліз на берег і весело загукав:

— Привіт дослідникам! І вам покупатися скортіло? (Я. Стельмах).

 ІІ. Випишіть із тексту займенники. Визначте їх *розряди за значенням*, скориставшись таблицею на с. 225. З'ясуйте, які займенники змінюються тільки за числами й відмінками, а які — за числами, відмінками й родами.

Розряди займенників за значенням

Назва розряду	Займенники
1. Особові	1-а особа: <i>я, ми</i> ; 2-а особа: <i>ти, ви</i> ; 3-я особа: <i>він, вона, воно, вони</i>
2. Зворотний	<i>себе</i>
3. Відносні	<i>хто, що, який, чий, котрий, скільки</i>
4. Питальні	<i>хто? що? який? чий? котрий? скільки?</i>
5. Неозначені	<i>хтось, хто-небудь, будь-який, абищо, казна-що, деякий, дехто, хтозна-який, хтозна-що</i>
6. Заперечні	<i>ніхто, ніщо, ніякий, нічий</i>
7. Присвійні	<i>мій, твій, свій, наш, ваш, їхній, його, її, їх</i>
8. Вказівні	<i>той, цей, такий, стільки</i>
9. Означальні	<i>весь, усякий, кожний, самий, сам, інший</i>

III. Сформулюйте правило правопису займенника *всякий* — *усякий* (коли на початку вживається *в*, а коли — *у*).

IV. Стисло перекажіть, як розвиватимуться події в наведеному тексті. Чи можна обійтися без займенників, будуючи розповідь?

405. I. Складіть і запишіть речення з поданими фразеологізмами. Підкресліть у них займенники. Визначте їх розряд за значенням і морфологічні ознаки: число, відмінок, рід (див. с. 226).

На всяк випадок, на весь голос, кого тільки нема, біля кожного стовпа, дивитися іншими очима, **і нашим і вашим**, мати свій розум.

II. Чому не ставиться кома у виділеному сполученні слів? Про яких людей так говорять?

III. Пригадайте 2—3 фразеологічні звороти із займенниками. Використовуючи їх, складіть діалог на тему «Учнем бути нелегко».

406. I. Прочитайте гумореску Павла Глазового. Чому автор дав творові таку назву? Яка його основна думка? Які ще твори Павла Глазового ви читали?

ТУРОК

Збирається мій знайомий
В далеку мандрівку.
Придбав собі в Туреччину
На тиждень путівку.
Костюм купив елегантний,
Вчить турецьку мову.
Уже знає, як звуть турки
Свиню і корову,

Як спитати по-турецьки,
Почім у них шуби,
Де купити мило й пасту,
Яка чистить зуби.
Голова тріщить у нього
Від отих уроків...
Він, до речі, в Україні
Живе тридцять років.

Ходить всюди, як хазяїн,
Аж дверима гурка,

Хоча мову українську
Знає гірше турка.

П. Глазовий

II. З'ясуйте розряд за значенням, число, відмінок і рід займенників. До кожного займенника доберіть його початкову форму.

407. I. Спишіть текст, вставляючи потрібні за змістом займенники з довідки. Визначте їх розряд за значенням і синтаксичну роль.

Кажуть, горе зближує людей. Тепер ... переконався, що так ... й є. Якщо раніше в ... дружбі з Ільком і були ... щілини, то тепер ... зцементувалася так, що ... сила не розірве.

Уранці ... чекали одне одного на розі і до школи йшли разом. Зі школи поверталися також разом. ... з Ільком твердо вирішили довести ... , що не останні в навчанні (За Д. Ткачем).

Д о в і д к а: якийсь, воно, я, всі, ніякий, наш, вона, ми.

II. Поясніть розділові знаки у перших двох реченнях.

III. Чи виявляєте ви наполегливість у навчанні? Як допомагають вам у цьому друзі? Розкажіть про свої успіхи у другому семестрі.

!..... ПРОЧИТАЙТЕ І ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ.....

Займенник — це самостійна частина мови, що вказує на предмет, ознаку чи кількість, але не називає їх. Відповідає на питання *х т о?* *щ о?* (подібно до іменника), *я к и й?* *ч и й?* (подібно до прикметника), *с к і л ь к и?* (подібно до числівника).

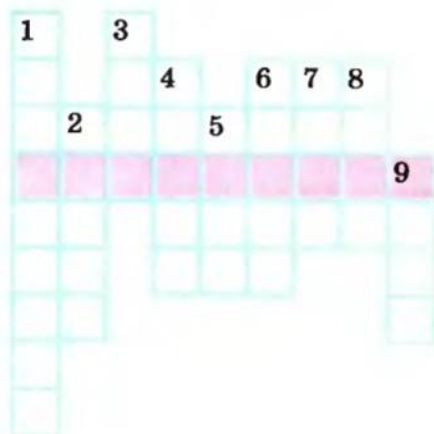
Займенникам, що вказують на предмети, властиві **морфологічні ознаки**, подібні до іменників. Одні з них вказують на істоту (*я, ти, ми, ви, хтось, казна-хто*), інші — на неістоту (*що, абищо, що-небудь*). Змінюються вони, як і іменники, за відмінками, а окремі (наприклад, особові займенники) — за числами й відмінками.

Займенники, що вказують на ознаку предметів (*мій, ваш, такий, який, дечий, ніякий*), змінюються, як і прикметники, за числами, відмінками й родами.

У реченні виступають найчастіше підметом, додатком, означенням, рідше — іншими членами. Наприклад:
1. Хто багато робив, той багато знає. 2. Праця все переживе. 3. Праця — багатство всього народу (Нар. творчість).

За значенням займенники поділяються на дев'ять розрядів (див. таблицю на с. 225).

 408. І. Накресліть у зошиті кросворд і розв'яжіть його. Визначте ключове слово.

1. Неозначений займенник із значенням «невідомо що».
2. Вказівний займенник у значенні «саме цей, про який ішла або йде мова».
3. Займенник із значенням «який належить собі».
4. Означальний займенник, що вживається після вказівного займенника *той*.
5. Зворотний займенник у формі родового відмінка.
6. Присвійний займенник у значенні «належить їм».
7. Особовий займенник 3-ї особи однини середнього роду.
8. Займенник, що може належати до різних розрядів за значенням залежно від інтонації.
9. Займенник *хто* у формі родового відмінка.

 II. Уявіть, що ви готуєтеся до конкурсу з теми «Займенник як частина мови». Продумайте можливі запитання й відповіді. Складіть свій кросворд «Займенник» за зразком поданого. Скористайтесь таблицею на с. 225.

ПОДУМАЙТЕ І ДАЙТЕ ВІДПОВІДІ.....

1. Яка частина мови називається займенником?
2. Як змінюються займенники, співвідносні з іменниками? Свою думку доведіть на прикладах.
3. Як змінюються займенники, співвідносні з прикметниками? з числівниками?
4. Які морфологічні ознаки властиві займенникові?
5. Назвіть розряди займенників за значенням.
6. Яку роль відіграють займенники в мовленні?

Вибірковий переказ художнього тексту розповідного характеру з елементами опису природи

409. І. Прочитайте текст. З'ясуйте, що передає заголовок — тему чи основну думку. Визначте стиль мовлення. Доведіть, що в тексті поєднуються два типи мовлення. Назвіть їх.

ШТОРМ НА МОРІ

Я прокинувся вдосвіта від якогось невиразного гулу.

Кинувся до вікна. Крізь світанковий морок побачив, як гойдаються дерева під могутніми ударами рвучкого вітру. Почув, як важко й нестримно стугонить море. Вночі почався шторм.

Заснути я вже не міг. Я люблю море завжди, а надто штормове. Оразу ж вирішив, що в школу виберуся з дому раніше, щоб ще завернути до берега та помилуватися штормом.

світáнко́вий

Ледве діждався, поки повставали тато й мама. Мама почала готувати сніданок, але мені не терпілось. Коли поспішаєш, то й п'ять хвилин здаються тобі вічністю.

Під яскравим ранковим сонцем, під зовсім чистим, без жодної хмаринки небом від берега і до молочно-синьої смужки небосхилу гойдалося море. Гналися одна за одною високі хвилі. Вода була в одному місці темна, в другому — сіро-зелена, а в третьому — чорно-синя. Коли по ній пробігав дужий і пружний вітер, вона швидко міняла свої кольори. Схоже було, ніби поверхня води знизу, з самих морських глибин, освітлюється різнобарвними вогнями.

Це був сонячний шторм. Сонячний та іскристий. Вода манила до себе. Хотілося роздягтись і кинутись в оту веселу, дзвінку водоверть (Д. Ткач).

Мóрок — темрява, сутінки, присмерк.

II. Поділіть текст на смислові частини. Виділіть у ньому опис. Які художні засоби додають опису образності? Зверніть увагу на наголошення слова в рамці.

III. Розгляньте репродукцію на с. 229. Яку частину тексту вона ілюструє? Свою думку обґрунтуйте. Порівняйте опис моря, поданий у тексті, із зображенням на картині Івана Айвазовського. Що спільного й відмінного?

IV. Підготуйте усний переказ тієї частини тексту, в якій подається опис моря.

І. Айвазовський. Захід сонця на морі

Переказ, який передбачає відтворення якоїсь окремої теми тексту або окремого епізоду, називається **вибірковим**.

410. І. Прочитайте мовчки текст. Визначте тему висловлювання. Доберіть заголовок. Доведіть, що текст належить до розповіді з елементами опису: знайдіть речення, що містять розповідь, і речення, в яких подається опис природи.

На Дінці я мав свій затишний куточок, де любив вудити рибу. Над урвищем, біля самої води, росли осики й похилі верби. Далі вгору йшов не дуже густий дубняк, місцями траплялись берези, бересток, дикі груші. Дерева відбивались у воді, в зеленій глибині річки. Берег заріс кущами верболозу і пасльоном.

затишний

А на другому боці лежали іскристі, рівні луки. Повітря прозоре й тихе, тільки ледве помітно парує вода.

На світанку клювали невеликі лящі та яззі. Але, захопившись красою теплого ранку, я проґавив кілька разів рибу і перестав стежити за поплавцями (*О. Копиленко*).

Урвище — стрімкий, прямовистий схил, глибоке провалля.

II. Які назви дерев і кущів згадуються в тексті? Які з них вам невідомі?

III. Напишіть вибірковий переказ тексту, передаючи лише опис природи.

411. І. Прослухайте текст. З'ясуйте тему й основну думку. Визначте стиль мовлення. Виділіть у тексті зачин, основну частину й кінцівку. Яка частина висловлювання містить опис природи? Докладно перекажіть цю частину.

Наш човен пристав до берега. Ми вийшли на високу гору. Я глянув на Дніпро, на небо. Хто змалює те дивне диво, що було перед моїми очима! Це було не фантастичне царство тіней та сутінків. Це був справді рай! За Дніпром небо ясно-ясно палало всіма кольорами веселки, підперезане однією темною смугою лісів. Увесь Дніпро був ніби помальований ще ясніше й блискучіше, ніж небо. Здавалось, ніби текла блискуча, як скло, широка річка, попід лісом — червона, посередині — оранжева й жовта, а на другому березі — зелено-синя. Вода стояла тиха й прозора. А між пофарбованим небом та водою лежав якийсь дивний пояс з лугів та з борів, де кольори були знов інші.

Я стояв і ждав сходу сонця. Не можна було одвести очей од того дива! (І. Нечуй-Левицький).

II. Розгляньте фотоілюстрацію. В яку пору дня зроблено фото? Доберіть із тексту слова і словосполучення, які автор використовує для опису річки й неба. Складіть твір з елементами опису на одну з тем: «Славутич — окраса України», «Люблю тебе, Дніпре».

Панорама Києва з Володимирської гірки

39. Особові займенники, їх відмінювання. Зворотний займенник себе

Вчителько моя, зоре світова...

А. Малишко

412. І. Прочитайте текст. Доберіть до нього заголовок, який містив би займенник. Випишіть спочатку всі *особові займенники*, потім — інших розрядів за значенням. Визначте відмінки займенників.

На великій перерві мене покликали в учительську. Іду коридором, а якась невидима сила тягне мене назад. І все ж таки я відчинив двері до учительської. Тут, крім Марії Степанівни та мами, був і директор школи. І коли я побачив його, то трохи оговтався.

Наш директор — дуже добрий. У нього й вигляд якийсь не директорський. Звуть його Євграф Євграфович. А ми, учні, поза очі називаємо його Географ Географович, бо він у нас викладає географію. Та ще як викладає! Блискуче! (За Д. Ткачем).

Оговтатися — повернутися до нормального стану, урівноважитися.

II. Поставте особові займенники в початковій формі, з'ясуйте їх особу (див. с. 234).

 III. Спробуйте передбачити, як далі розвиватимуться події у творі. Пригадайте подібні ситуації, свідком або учасником яких вам довелося бути. Як учителі допомагали вам у таких випадках?

413. І. Прочитайте й запишіть прислів'я, ставлячи особові займенники в потрібному відмінку (див. таблицю на с. 232). Позначте закінчення.

1. Наука тяжка, а жити з (вона) легко. 2. Око бачить далеко, та не рівнятися (воно) з розумом. 3. Поки талант зростити, треба довго (він) вчити. 4. Треба вчитись — завжди (ти) пригодиться. 5. Так думай, щоб потім не довелося (ти) переробляти. 6. Час не кінць: (він) не підженеш і не зупишиш. 7. Щастя має друзів, а (вони) вивіряється нещастя. 8. Якби (ми) знали, то (ви) не питали б.

II. З'ясуйте особу особових займенників.

 414. Провідмініайте займенники *ми, ти, він*. Перевірте правильність виконання за таблицями на с. 232.

Відмінювання особових займенників

Відмінок	Однина		Множина	
Н.	<i>я</i>	<i>ти</i>	<i>ми</i>	<i>ви</i>
Р.	<i>мене</i>	<i>тебе</i>	<i>нас</i>	<i>вас</i>
Д.	<i>мені</i>	<i>тобі</i>	<i>нам</i>	<i>вам</i>
Зн.	<i>мене</i>	<i>тебе</i>	<i>нас</i>	<i>вас</i>
Ор.	<i>мною</i>	<i>тобою</i>	<i>нами</i>	<i>вами</i>
М.	<i>(на) мені</i>	<i>(на) тобі</i>	<i>(на) нас</i>	<i>(на) вас</i>

Відмінок	Однина			Множина
	Чоловічий рід	Середній рід	Жіночий рід	
Н.	<i>він</i>	<i>воно</i>	<i>вона</i>	<i>вони</i>
Р.	<i>його, нього</i>		<i>її, неї</i>	<i>їх, них</i>
Д.	<i>йому</i>		<i>їй</i>	<i>їм</i>
Зн.	<i>його, нього</i>		<i>її, неї</i>	<i>їх, них</i>
Ор.	<i>ним</i>		<i>нею</i>	<i>ними</i>
М.	<i>(на) ньому, (на) нім</i>		<i>(на) ній</i>	<i>(на) них</i>

415. І. Який особовий займенник ми використовуємо, звертаючись до вчителя? Чи звертаються вчителі до вас на *ви*? Який займенник ви вживаєте у розмові з батьками — *ти* чи *ви*?

Увага! Особовий займенник *ви* (окрім значення 2-ї особи множини) може виступати як форма пошанної однини, тобто займенник стосується тільки однієї особи для вираження пошани, ввічливості. Він уживається замість особового займенника 2-ї особи однини *ти* при зверненні до незнайомої людини, до старших. Колись діти і до батьків зверталися на *ви*.

II. Уявіть ситуацію. Ви опинилися в чужому місті, й вам необхідно з'ясувати місце знаходження театру (цирку, стадіону та ін.): а) у дорослої людини; б) в однолітка. Складіть і розіграйте діалоги, вживаючи формули мовленнєвого етикету.

416. І. Прослухайте текст. Про кого йдеться? Чи помітили ви надуживання особового займенника *він*? Які іменники можна вставити замість нього? Чи в усіх реченнях доцільна така заміна? Запишіть відредагований текст.

У ранньому дитинстві в нього виявився хист до малювання. Крейдюю чи вуглинкою він розмальовував стіни, лави, стіл, навіть долівку. Мріючи стати художником, він шукав собі вчителя. Один із церковних малярів виявив у нього не-

абиякі здібності. Однак йому не дозволили вчитися, а віддали його до покоїв служкою. Вечорами, деколи й ночами, виконавши всю загадану роботу, він нишком брав книжки з панської бібліотеки і читав, поринаючи у невідомі світи і забуваючи про своє гірке життя. Незабаром він почав перемальовувати з книжок. І це було неабиякою втіхою для нього (3 учн. твору).

Нишком — крадькома, потай.

II. Випишіть усі займенники з тексту й визначте, до яких розрядів за значенням вони належать (див. таблицю на с. 225).

417. I. Спишіть прислів'я, вставляючи *зворотний займенник себе* в потрібній формі. Визначте його відмінок і синтаксичну роль.

1. На людей дивлячись, і ... бачиш. 2. Не давай ... рукава урвати і про ... всім усе знати. 3. Роби для інших, учись для 4. Розумний звинувачує в невдачі ... , дурний — інших.

II. Розгляньте відмінювання займенника *себе*. У яких відмінках при займенникові вживаються прийменники?

418. I. Прочитайте фразеологізми. Запишіть їх у два стовпчики: а) із займенником у формі родового відмінка; б) із займенником у формі давального відмінка.

Душі в собі не чути, виходити з себе, брати себе в руки, корчити дурня з себе, зарубати собі на носі, ламати собі голову, не дозволяти собі зайвого, не знаходити собі місця, бити себе в груди, робити з себе героя.

II. До поданих фразеологізмів доберіть синонімічні сполучення слів з довідки. Запам'ятайте наголошення слів у рамці.

Д о в і д к а: триматися пристойно; втратити спокій; переконувати когось; занадто захоплений собою; хизуватися; бути зібраним; ходити без діла (нудьгувати); робити вигляд, що нічого не розумієш; напружено думати; запам'ятати.

Відмінювання зворотного займенника *себе*

Н.	—
Р.	<i>себе</i>
Д.	<i>собі</i>
Зн.	<i>себе</i>
Ор.	<i>собою</i>
М.	<i>(на) собі</i>

себе
поперед себе

419. I. Спишіть текст, розкриваючи дужки і ставлячи займенники в потрібному відмінку. Визначте відмінок і синтаксичну роль особових і зворотного займенників.

— Не буде в (ми) уже (такий) класної керівничи... Ніколи... (Хто) б не призначили...

І тут тільки (ми) збагнули, що (наш) Галина Сидорівна більше не (наш), що (ми) розлучаємося з (вона) назавжди! Запала мертва гнітюча тиша. І (я) раптом відчув, просто фізично відчув, як щемить не тільки (мій) власне серце, а серця (весь) однокласників... Наче серця (наш) були з'єднані між (себе) тоненькими невидимими дротинками і по (той) дротинках враз пустили струм — щемливий струм суму.

— Знаєте, — тихо мовив Павлуша. — Треба попрощатися з (вона). І так, щоб (вона) запам'ятала (це) на (весь) (свій) життя (В. Нестайко).

П. Схарактеризуйте речення за метою висловлювання й емоційним забарвленням.

 420. Чи доводилося вам розлучатися з улюбленими вчителями? Уявіть, що ви випадково зустріли свого колишнього вчителя (вчительку). Складіть і розіграйте діалог.

!..... ПРОЧИТАЙТЕ І ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ.....

До **особових** належить вісім займенників.

Займенники 1-ї особи **я, ми** вказують на особу мовця чи кількох співрозмовників. Займенники 2-ї особи **ти, ви** — на особу чи кількох осіб, до яких звертається мовець. Займенники 3-ї особи **він, вона, воно, вони** вказують на особу, яка не бере участі в розмові, або на предмет, про який ідеться.

Усі займенники 1-ї і 2-ї осіб змінюються за **в і д м і н к а м и** й **ч и с л а м и**, а займенник **він** — ще й за **р о д а м и** (див. таблицю на с. 232).

Зворотний займенник **себе** вказує на особу як виконавця дії. Він не має форми називного відмінка, числа й роду.

?..... ПОДУМАЙТЕ І ДАЙТЕ ВІДПОВІДІ.....

1. Які займенники називаються особовими? На що вони вказують?

2. Як змінюються особові займенники?

3. Як відмінюються займенники 1-ї, 2-ї і 3-ї особи?

4. Як змінюється займенник **він**?

5. Коли вживається форма пошанної однини особового займенника **ви**?

6. На що вказує зворотний займенник *себе*?
 7. Як змінюється займенник *себе*?
 8. Від чого залежить наголос у зворотному займеннику в родовому і знахідному відмінках?

40. Питальні й відносні займенники, їх відмінювання

Доброго навчитися найважче.

Прислів'я

421. І. Прочитайте жартівливу народну пісню. Визначте вид речень за метою висловлювання.

— Ми з тобою йшли?	— А де ж він?
— Йшли.	— Та що?
— Кожух знайшли?	— Та кожух!
— Знайшли!	— Та який?
— Я тобі кожух дав?	— А ми з тобою йшли?
— Дав.	— Йшли.
— Ти кожух узяв?	— Кожух знайшли?
— Узяв.	— Знайшли...

II. Визначте в тексті займенники. Які з них належать до *питальних*? Складіть із ними розповідні речення. Чи зміниться розряд за значенням цих займенників?

III. Пригадайте, на які питання відповідають іменник, прикметник і числівник. Запишіть ці займенники й визначте їх розряд за значенням (див. таблицю на с. 225).

422. І. Провідмініайте займенники *хто? що? скільки?* Перевірте правильність виконання за поданою таблицею.

Відмінювання питальних і відносних займенників

Н.	хто	що	який	яка	яке	які	чий	скільки
Р.	кого	чого	якого	якої	якого	яких	чийого	скільких
Д.	кому	чому	якому	якій	якому	яким	чийому, чийому	скільким
Зн.	кого	що	який, якого	яку	яке, якого	які, яких	чий, чийого	скільки, скільких
Ор.	ким	чим	яким	якою	яким	якими	чийм	скількима
М.	(на) кому, (на) кім	(на) чому, (на) чім	(на) якому, (на) яким	(на) якій	(на) якому, (на) яким	(на) яких	(на) чийому, (на) чийму, (на) чийм	(на) скільких

II. Прочитайте речення. До кожного з них доберіть і запишіть речення-запитання, уживаючи питальні займенники.

1. Моя школа знаходиться в центрі міста. 2. Вона найстаріша в нашій області: цього року їй виповнилося 150 років. 3. У школі навчається понад тисячу учнів. 4. Найбільше мені подобається шкільна бібліотека. 5. У школі функціонують два великих спортзали: для молодших школярів і старшокласників окремо.

423. I. Запишіть прислів'я, вставляючи потрібні за змістом *відносні займенники*. Визначте їх синтаксичну роль. Назвіть відмінки займенників (див. с. 237).

1. Думай, ... робити, а роби те, ... надумав. 2. ... закінчує вчитися, той перестає жити. 3. Розумний знає, ... й немає. 4. Не той багатий, ... багато прожив, а той, ... багато діла зробив. 5. ... людина не жила б, усього не виживе. 6. Не той кмітливий, ... водять. 7. ... знаєш, за плечима не носиш.

II. З'ясуйте вид речень за будовою. Зробіть висновок про роль відносних займенників у мовленні (див. с. 237).

III. Складіть по два речення, в яких займенники *які*, *що* виступали б: а) як відносні; б) як питальні.

424. I. Прості речення перебудуйте у складні, уникаючи невмотивованого повтору слів. Дослідіть, що виступає засобом зв'язку частин складного речення.

1. На збори прийшов класний керівник. Класний керівник сів біля вікна й уважно спостерігав за дітьми. 2. Класний керівник поділився цікавою інформацією. В інформації йшлося про надзвичайну подію. 3. У цій події випадково опинився учень нашої школи. З учня потім зробили героя. 4. Повертаючись зі школи, хлопці затримувалися біля пам'ятника. Від пам'ятника розходилися три дороги. 5. Торік у нас організувався технічний гурток. Цей гурток працював на базі шкільної майстерні (За О. Троценком).

II. Провідмінійте займенник *чий*, змінюючи його за родами (див. таблицю на с. 235).

425. I. Прочитайте діалог. Спишіть, розставивши потрібні розділові знаки. З'ясуйте, хто є учасниками спілкування.

Ми — юні натуралісти. Чули про таке? підморгнув Забара.

Що? Які натуралісти? з огидою покосився Захарко.

Природу любимо. Охороняємо її пояснив Остап.

Ну й охороняйте. Он дивіться, скільки навкруги природи!

Ви хіба не знаєте, що диких співучих птахів виловлювати заборонено?

Чий ти будеш такий грамотний? Може, мені вже й дихати не можна?

Дихайте на здоров'ячко відповів Марочкін. А птахів ловити — ні. Їх і так мало (За О. Троценком).

 II. Визначте розряди за значенням ужитих у тексті займенників (див. таблицю на с. 225). Назвіть займенник, який використаний автором і як відносний, і як питальний.

III. Схарактеризуйте речення за метою висловлювання та за інтонацією.

 426. I. Прочитайте мовчки текст. Випишіть займенники й визначте їх розряд за значенням і морфологічні ознаки (число, відмінок, рід).

Мою увагу привернув собака. Я остаточно переконався, що він чекає вітрильника. Це дуже зацікавило мене, і мої очі вже не стільки дивилися на розбурхане море, скільки стежили за собакою та за вітрильником. Вже й додому було пора, але не міг же я піти, не дізнавшись, чим все це закінчиться!

I раптом сталося те, чого я боявся... (За Д. Ткачем).

II. Назвіть серед виписаних займенників відносні. Які з них змінюються лише за відмінками?

 III. Спробуйте передбачити розвиток описаних у тексті подій.

Що, на вашу думку, могло трапитися? Складіть і запишіть план розповіді у формі питальних речень. Які займенники ви використаєте?

 !..... ПРОЧИТАЙТЕ І ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ.....

Питальні займенники слугують для оформлення запитання про особу (*хто?*), предмет (*що?*), ознаку чи належність предмета (*який? чий?*), кількість предметів (*скільки?*). Уживаються вони тільки в питальних реченнях. Наприклад: *Ох, Михайле, Михайле, і що з тебе тільки буде?.. (М. Стельмах).*

Відносні займенники (*хто, що, який, чий, скільки*) виступають засобом зв'язку частин складного речення й завжди виконують роль члена речення. Наприклад: *Найдорожче те, що зроблене власними руками (Нар. творчість).*

Займенники *хто, що, скільки* змінюються тільки за відмінками, а займенники *який, чий* — за числами, відмінками й родами (див. таблицю на с. 235).

?.....ПОДУМАЙТЕ І ДАЙТЕ ВІДПОВІДІ.....

1. Яку роль виконують питальні займенники в мовленні?
2. За яких умов питальні займенники стають відносними?
3. Які питальні й відносні займенники змінюються тільки за відмінками? Наведіть приклади.
4. Назвіть питальні й відносні займенники, які змінюються як прикметники.
5. У яких відмінках питальні й відносні займенники мають паралельні форми? Наведіть приклади.

§ 41. Заперечні й неозначені займенники, їх відмінювання і правопис

Мудрим ніхто не вродився, а навчився.
Прислів'я

427. І. До яких розрядів за значенням належать подані займенники? Випишіть спочатку *заперечні займенники*, потім — *неозначені* (див. таблицю на с. 225).

Дещо, абичий, ніщо, хто-небудь, нічий, ніскільки, хтозна-скільки, ніякий, ніхто, будь-який, нікого, чийсь, нікотрий, якийсь, хтозна-що.

II. З'ясуйте, від яких займенників творяться заперечні займенники і яким способом.

III. Чи однаковий спосіб творення неозначених займенників *будь-хто* і *хто-небудь*? Назвіть займенники, утворені: а) префіксальним способом; б) суфіксальним способом.

428. І. Назвіть розряд за значенням і відмінок поданих займенників. Утворіть від них: а) заперечні займенники; б) неозначені займенники. Зверніть увагу на правопис цих займенників (див. с. 241).

Кого, яким, що, скількох, чия, чому, хто, чийому, ким, чие, котрого.

 II. Дослідіть, за яких умов неозначені займенники пишуться через дефіс, за яких — разом.

III. Провідмініяйте займенники *хтось*, *що-небудь*, *абиякий*. Яка особливість відмінювання неозначених займенників? (Див. с. 241).

429. І. Прочитайте текст. З'ясуйте стиль мовлення. Випишіть речення, в яких ужито заперечні й неозначені займенники. Визначте їх відмінок і синтаксичну роль (див. с. 241). Запам'ятайте наголошення та написання слів у рамці.

Тиха і смутна весняна ніч, мов якась молода черниця. Не чути на селі ніякого гомону, нічийого співу. Все повилося в тіні. Біліють проти місяця хати з темними вікнами,— не то дрімають, не то щось думають. Може, думають вони про те, що завтра рано має відбутися на селі **якесь** сумне свято, після чого деякі з них зостануться пустками; загуде в негоду вітер у димарі, завітає в гості лупатий сич, і буде моторошно й сумно.

ніхто́
будь-хто
ка́зна-що
хто-не́будь
хто́зна-чогó
абі́хто
де́що
чийсь

Сьогодні деякі люди вкладалися зі своїм добром, і цілий день стояв у селі казна-який шум і гомін; тепер усе затихло.

По дворах, навантажені **абияким** збіжжям, стоять вози, готові в дорогу (За С. Васильченком).

Пустка — спустілий будинок; житло, залишене мешканцями.
Збіжжя — тут: майно.

II. Виділені слова розберіть за будовою.

430. I. До поданих слів і сполучень слів доберіть із довідки синонімічні фразеологічні звороти із заперечними й неозначеними займенниками.

Робити з великим напруженням; завжди; досить непогано; безперечно; ніщо; незважаючи ні на що.

Д о в і д к а: не жаліти нічого; нічого не скажеш; нічого собі; ніяка сила; будь-якою ціною; у будь-яку хвилину.

II. Складіть і запишіть 2—3 речення із фразеологізмами й синонімічними до них сполученнями слів. Які речення емоційніші й виразніші?

431. I. Спишіть прислів'я, вставляючи потрібний за змістом заперечний займенник. Визначте синтаксичну роль займенників.

1. Розумний передбачає, але знає, що ... всього не знає. 2. Уміння ... за плечима не носить. 3. ... у всьому мудрий не буває. 4. ... вище свого вміння не здійметься. 5. ... ще не вродився вченим, а хліб не вродився печеним.

II. Провідмінюйте займенники *ніхто*, *ніякий*. Яка закономірність відмінювання заперечних займенників? (Див. с. 241). Як вони пишуться?

**Заперечні
займенники
пишуться**

разом	окремо
ніхто, ніщо, ніякий, нічий	ні до кого, ні для чого, ні в якому, ні за чим

432. І. Розгляньте таблицю. Як пишуться неозначені займенники?

Неозначені займенники пишуться

разом	через дефіс	окремо
з частками аби-, де-, -сь	з частками будь-, казна-, хтозна-, -небудь	між часткою і займенником стоїть прийменник
абищо, дехто, якийсь	будь-що, казна-хто, хтозна-який, чий-небудь	аби до чого, будь для кого, хтозна на якому

ІІ. Погрупуйте в три стовпчики займенники, які пишуться: а) разом; б) через дефіс; в) окремо. Користуючись теоретичним матеріалом на с. 241, обґрунтуйте написання заперечних і неозначених займенників. Підкресліть орфограми. З'ясуйте відмінок займенників.

(Ні)хто, ні(в)кого, де(з)чим, кимо(сь), чий(небудь), будь(з)чим, будь(до)кого, (будь)кого, хтозна(з)ким, хтозна(до)чого, (хтозна)чий, хтозна(від)чого, казна(з)чим, (аби)хто, аби(з)чим, (аби)чий, чим(небудь), (аби)якого, який(небудь), (аби)що, аби(до)чого, (де)хто, (де)який, (де)чим, де(з)ким, (де)котрий, (де)яким, (де)кого, ні(до)кого, ні(з)ким, ні(з)яким, (ні)кого, (ні)чим, (ні)скільки, ні(з)чим, ні(за)ким, (будь)хто.

433. І. Запишіть займенники *хтозна-хто, хто-небудь, де*що в родовому, орудному й місцевому відмінках із прийменниками. Назвіть орфограми.

Зразок. *Будь-хто* — *будь до кого, до будь-кого* (Р. в.); *будь із ким* (Ор. в.); *будь на кому, на будь-кому* (М. в.).

ІІ. Назвіть кількість букв і звуків у займенниках у називному відмінку. В яких словах різна кількість букв і звуків?

434. І. Складіть із поданими дієсловами по два словосполучення: а) із неозначеним займенником; б) із заперечним (дієслово повинно мати при собі заперечну частку *не*).

Зразок. *Писати (п р о щ о ?)* — *писати про щось; не писати ні про що.*

Пригадувати (к о г о ?) ... ; товаришувати (з к и м ?) ... ; ризикувати (ч и м ?) ... ; говорити (п р о щ о ?) ... ; запитати (щ о ?) ... ; хвилюватися (з а щ о ?) ... ; прийти (з ч и м ?) ... ; домовлятися (п р о к о г о ?)

ІІ. Визначте, у яких відмінках ужито займенники.

435. Складіть діалог на тему «Традиції нашого класу». Вживайте заперечні й неозначені займенники (за потребою).

!..... ПРОЧИТАЙТЕ І ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ.....

Заперечні займенники слугують для вираження повного заперечення предмета (*ніхто, ніщо*), ознаки (*ніякий, нічий*) або кількості (*ніскільки*). Вони утворюються від відносних чи питальних займенників за допомогою частки *ні* префіксальним способом (*ніхто* — *хто*).

Частка *ні* в заперечних займенниках виконує роль префікса. Тому в усіх непрямих відмінках вони пишуться з *ні*-разом. Якщо ж заперечний займенник уживається з прийменником, то три слова пишуться окремо: *нікого* — *ні в кого, ні про кого, ні до кого, ні для кого*.

Неозначені займенники утворюються від відносних чи питальних займенників префіксальним способом за допомогою часток *аби-, де-, будь-, казна-, хтозна-* або суфіксальним способом за допомогою часток *-небудь, -сь*. Ці займенники вказують на неозначену особу (*абихто, будь-хто*), предмет (*дещо, що-небудь*), ознаку (*чий-небудь, якийсь*), кількість (*скільки-небудь*).

Частки *аби-, де-, будь-, казна-, хтозна-* в неозначених займенниках є префіксами, а частки *-небудь, -сь* — суфіксами. Займенники з частками *аби-, де-, -сь* пишуться разом (*абичим, декого, хтось*), а з частками *будь-, казна-, хтозна-, -небудь* — через дефіс (*будь-кого, казна-що, хтозна-який, чому-небудь*). У непрямих відмінках ужитий із прийменником неозначений займенник записується в три слова: *будь-хто* — *будь до кого, будь з ким, будь на кому*.

Відмінюються заперечні й неозначені займенники як відносні й питальні, від яких вони утворені.

?..... ПОДУМАЙТЕ І ДАЙТЕ ВІДПОВІДІ.....

1. Які займенники називаються заперечними, а які — неозначеними? Від яких займенників вони утворюються? Наведіть приклади.

2. Яким способом творяться заперечні й неозначені займенники? Аргументуйте прикладами.

3. Якою частиною слова є частка *ні* в заперечних займенниках? А частки *де, аби, небудь, будь, казна, хтозна* — в неозначених займенниках? Доведіть це.

4. З'ясуйте основні правила правопису заперечних і неозначених займенників: коли вони пишуться разом, через дефіс, окремо.

§ 42. Присвійні, вказівні й означальні займенники

Протягом усього життя я багато разів згадував школу, яка зробила мене людиною, корисною для інших.

Б. Лавренъов

436. I. Прочитайте текст. З'ясуйте тему й основну думку.

Бережани — провінціальне містечко. Його молодь обмежувалася тим, що давала школа. Проте з Бережан протягом одного століття вийшло стільки визначних людей, як, може, з жодної середньої школи в краю.

Що ж було тому причиною? Кожний учень шанував свого вчителя, але й учителі їх не зневажали. Була традиційна межа, яку всі не переступали. Добрий і мудрий директор оберігав її. Дбав, щоб нікому не сталася кривда.

Під проводом таких учителів ходив я вісім літ до Бережанської гімназії. Так склалися мої життєві умовини (За Б. Лепким).

II. Накресліть і заповніть таблицю, записавши виділені займенники у відповідну графу (див. таблицю на с. 225).

Присвійні займенники	Вказівні займенники	Означальні займенники

 III. Випишіть із тексту займенники інших розрядів за значенням. Визначте їх морфологічні ознаки (відмінок, число, рід) і синтаксичну роль.

437. I. Прочитайте мовчки уривок з народного оповідання. Визначте його тему. Спишіть, розкриваючи дужки.

Порадили бідному чоловіку послати (свій) сина в школу. А як закінчив (він) (цей) однокласну церковну школу, то саме в (цей) селі відкрилась второкласна вчительська школа. «(Ви) посилайте (свій) хлопця в (цей) школу. У (Ви) поля нема, то й (Ваш) синові доведеться (весь) вік спотикатися по чужих полях. А якщо (він) (сам) вивчиться на вчителя, то й (Ваш) руки відпочинуть від ціпа», — радив учитель.

II. Користуючись теоретичним матеріалом на с. 246—247, з'ясуйте, що означають ужиті у тексті займенники.

III. Чому вчитель радив бідному селянинові віддати сина до школи? Як ви розумієте останнє речення?

438. І. Прочитайте виразно текст, визначаючи межі речень. Поділіть текст на абзаци. Спишіть, розставляючи потрібні розділові знаки і записуючи числа словами.

Нашій бібліотеці цього року виповнюється 135 років два чудових бібліотекарі знайомлять дітей із книгою прилучають їх до чарівного світу культурно-історичних надбань учні вчаться читати багато і вдумливо прагнуть поповнювати свої знання за час існування бібліотеки її книжковий фонд збільшився до 50 000 примірників кожного року вона обслуговує до 1200 читачів і сприяє вихованню їхньої інформаційної культури любові до книг відповідальності за правильне й бережливе їх використання (З альманаху «Моя школа»).

II. Визначте розряд за значенням виділених займенників: які з них належать до особових, а які — до присвійних. Порівняйте їх синтаксичну роль у тексті.

Увага! Займенник *їх* найчастіше є родовим або знахідним відмінком множини від особового займенника *вони* (прилучають (к о г о?) їх). Цей займенник іноді неправильно вживають у функції присвійного займенника, тотожного до займенника *їхній* (культури (ч и є ї?) їхньої, а не їх культури). Щоб уникнути двозначності, в усній і писемній мові треба додержуватися присвійного займенника *їхній*, коли це стосується і с т о т. З назвами н е і с т о т можна вживати обидві форми.

III. Підкресліть у тексті однорідні члени речення. Поясніть розділові знаки при них.

439. І. Замініть у словосполученнях виділені слова займенниками. Запишіть словосполучення в два стовпчики: а) з особовими займенниками; б) з присвійними.

Історія школи, традиції класу, викликали Юрка до дошки, учнівські зошити, запросити Марію до спортивної секції, шкільний двір, зошит відмінника, учнів зарахували до гуртка, відновили роботу бібліотеки.

II. Виділіть головне й залежне слова у словосполученнях. До займенників поставте питання.

440. І. Спишіть речення, вставляючи займенники в потрібній відмінковій формі. У яких реченнях ви вжили особовий займенник, а в яких — присвійний? Свою думку доведіть.

1. (Д о к о г о ?) ... завітали друзі. — (Ч и ї ?) ... друзі завітали. 2. (У к о г о ?) ... розболілася голова. — (Ч и я ?) ...

голова розболілася. 3. (У к о г о?) ... сьогодні контрольна з математики. — (Ч и й?) ... клас сьогодні пише контрольну з математики. 4. (У к о г о?) ... на обличчі було здивування. — (Н а ч и є м у?) ... обличчі було здивування.

II. З'ясуйте синтаксичну роль ужитих вами займенників.

Увага! Особові займенники в родовому, знахідному і місцевому відмінках із прийменниками мають початковий звук *н*: *він* — *до нього*, *вона* — *для неї*, *вони* — *у них*. Цей звук постійно виступає в орудному відмінку особових займенників (*він* — *ним*, *вона* — *нею*, *вони* — *ними*). На відміну від особових, присвійні займенники ніколи не мають приставного *н*: *вона* — *на її обличчі*.

441. Складіть пари речень із займенниками *їх* — *їхній*, *їх* — *їхня*, *їх* — *їхні*. Вкажіть розряди займенників за значенням.

З р а з о к. *Учитель історії відзначив (к о г о?) їх за старанну підготовку до виступів. — (Ч и ю?) Їхню старанну підготовку до виступів відзначив учитель історії.*

 442. Провідмініайте займенники *їхній*, *їхня*, *їхнє*, *їхні*. Схарактеризуйте особливості відмінювання (див. с. 246).

 443. I. Прочитайте прислів'я, добираючи продовження з другого стовпчика. Запишіть їх у такій послідовності: а) з присвійними займенниками; б) із вказівними займенниками; в) з означальними займенниками.

На все ...
Розумний порадиться, ...
Чоловік свою долю ...
Учись, ...
Скільки голів, ...
У всякого свій розум ...
Надією й терпінням ...
Тільки той не помиляється, ...
Хто рано підводиться, ...
Скільки не купуй, ...

а дурень сам за всіх
вирішить.
і своя доля.
хто нічого не робить.
усього досягнеш.
свій лад.
на інших дивлячись.
працею кує.
стільки й умів.
всього не матимеш.
за тим і діло водиться.

II. Дослідіть, як змінюються присвійні, вказівні й означальні займенники. Наведіть приклади. Свої висновки перевірте за теоретичним матеріалом на с. 246—247.

 444. Провідмініайте вказівні займенники *такий*, *стільки* (див. с. 246).

445. І. Спишіть текст, уставляючи замість крапок потрібні за змістом займенники. З'ясуйте розряди за значенням, укажіть морфологічні ознаки (відмінок, число, особу, рід).

... з навчальних закладів пишається ... вчителями, а славу країни примножують ... учні.

Історія Херсонської гімназії № 20, ... біографія — це біографія тисяч вихованців, імена ... увійшли у вітчизняну й світову історію. Серед ... — відомі вчені, політики, діячі науки й техніки, письменники, спортсмени. В архівних документах згадуються імена академіка Євгена Тарле, письменника Бориса Лавреньова, кінорежисера Анатолія Головні, космонавта Олега Атькова та ... видатних випускників.

Серед ... шахіст і шашкіст Михайло Гоняєв. Багато часу ... присвячував різним заняттям. Тридцять музичних етюдів принесли ... славу оригінального композитора. Але найбільшим ... захопленням були шахи й шашки. ... став автором першого Статуту шашкової гри, основні положення ... покладено в основу ... сучасного шашкового кодексу (За І. Митрошенка).

 П. Випишіть означальні займенники і провідмініяйте їх.

 446. Складіть діалог на тему «За що я люблю свою школу?». Вживайте присвійні, вказівні й означальні займенники (за потребою).

Херсонська гімназія № 20 ім. Бориса Лавреньова

!..... ПРОЧИТАЙТЕ І ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ.....

Присвійні займенники вказують на належність предмета мовцеві (*мій, наш*), співрозмовникові (*твій, ваш*), особі, яка є виконавцем дії (*свій*), особам, які не беруть участі в мовленні (*їхній*).

Указують на належність також займенники *його, її, їх* — похідні від родового відмінка особових займенників *він, воно, вона, вони* (див. с. 243).

Відмінювання присвійних займенників

Н.	<i>свій</i>	<i>своя</i>	<i>своє</i>	<i>свої</i>
Р.	<i>свого</i>	<i>своїї</i>	<i>свого</i>	<i>своїх</i>
Д.	<i>своєму</i>	<i>своїй</i>	<i>своєму</i>	<i>своїм</i>
Зн.	<i>свій, свого</i>	<i>свою</i>	<i>свій, свого</i>	<i>свої, своїх</i>
Ор.	<i>своїм</i>	<i>своєю</i>	<i>своїм</i>	<i>своїми</i>
М.	<i>(на) своєму, (на) своїм</i>	<i>(на) своїй</i>	<i>(на) своєму, (на) своїм</i>	<i>(на) своїх</i>

Вказівні займенники виділяють один предмет з ряду однорідних (*цей, той*), указують на підсилення ознаки предмета (*такий*), на невизначену або велику кількість предметів (*стільки*).

Відмінювання вказівних займенників

Н.	<i>цей</i>	<i>ця</i>	<i>це</i>	<i>ці</i>	<i>стільки</i>
Р.	<i>цього</i>	<i>цієї</i>	<i>цього</i>	<i>цих</i>	<i>стількох</i>
Д.	<i>цьому</i>	<i>цій</i>	<i>цьому</i>	<i>цим</i>	<i>стільком</i>
Зн.	<i>це, цього</i>	<i>цю</i>	<i>це, цього</i>	<i>ці, цих</i>	<i>стільки, стількох</i>
Ор.	<i>цим</i>	<i>цією</i>	<i>цим</i>	<i>цими</i>	<i>стількома</i>
М.	<i>(на) цьому, (на) цім</i>	<i>(на) цій</i>	<i>(на) цьому, (на) цім</i>	<i>(на) цих</i>	<i>(на) стількох</i>

Означальні займенники узагальнено вказують на ознаки предмета (*сам і самий, весь й увесь, кожен і кожний, жоден, інший*).

Відмінювання означальних займенників

Н.	<i>весь</i>	<i>вся</i>	<i>все</i>	<i>всі</i>
Р.	<i>всього</i>	<i>всієї</i>	<i>всього</i>	<i>всіх</i>
Д.	<i>всьому</i>	<i>всій</i>	<i>всьому</i>	<i>всім</i>
Зн.	<i>весь, всього</i>	<i>всю</i>	<i>все, всього</i>	<i>всі, всіх</i>
Ор.	<i>всім</i>	<i>всією</i>	<i>всім</i>	<i>всіма</i>
М.	<i>(на) всьому, (на) всім</i>	<i>(на) всій</i>	<i>(на) всьому, (на) всім</i>	<i>(на) всіх</i>

Присвійні, вказівні й означальні займенники, крім займенника *стільки*, змінюються за відмінками, числами й родами, виступають у реченні здебільшого означенням. Займенник *стільки* змінюється лише за відмінками.

У місцевому відмінку однини чоловічого і середнього роду присвійні, вказівні й означальні займенники мають паралельні форми.

?...ПОДУМАЙТЕ І ДАЙТЕ ВІДПОВІДІ....

1. Які займенники називаються присвійними? вказівними? означальними?

2. Як змінюються присвійні, вказівні й означальні займенники?

3. Яким членом речення виступають присвійні, вказівні й означальні займенники?

4. Як відрізнити особові займенники *його*, *її* від присвійних?

 5. За яких умов в особових займенниках з'являється приставний *н*? Чи є він у присвійних займенниках?

6. У якому відмінку присвійні, вказівні й означальні займенники мають паралельні форми? Наведіть приклади.

7. Яку роль у мовленні відіграють присвійні, вказівні й означальні займенники?

447. І. Прочитайте мовчки текст. З'ясуйте стиль і тип мовлення. Випишіть займенники, групуючи їх за розрядами. Дослідіть, займенників яких розрядів за значенням немає в тексті (див. таблицю на с. 225).

Тато, як завжди, говорив, що сам він виріс бідним, що в нього часто не було кусня хліба, але він учився тільки на «добре» й «відмінно», бо розумів, що треба вчитись, а от я цього не розумію. А є таке давнє прислів'я, що неуків б'ють. Хто, мовляв, не має знань, той іде працювати на найгірші роботи. А крім того, мені ж має бути й соромно, що я, син такого поважного батька, росту собі телепнем, тоді як інші діти, які, може, не мають ні такої їжі, ні такого одягу, ні окремої кімнати, як у мене, вчаться набагато краще. Вони розуміють, що їм треба вибитися в люди... (За Д. Ткачем).

II. Розберіть як частину мови 3—4 ужитих у тексті займенники, користуючись алгоритмом на с. 248.

АЛГОРИТМ розбору займенника як частини мови

Зразок усного розбору

В мене свято — подзвонив онук (І. Драч).

(В) мене — самостійна частина мови, займенник; відповідає на питання *у к о г о?*, вказує на особу; початкова форма *я*, розряд за значенням — особовий; займенник першої особи однини ужито в місцевому відмінку. В реченні є додатком.

Зразок письмового розбору

(В) мене — займ.; *у к о г о?*, п. ф. — *я*; особ., 1-а ос. одн., М. в.; додат.

448. І. Чи траплялося з вами щось таке, за що батьки докоряли вам? Які висновки ви зробили для себе з таких розмов? Напишіть невеликий твір-роздум на тему «Чому треба бути гідними своїх батьків?».

ІІ. Розберіть як частину мови 2—3 займенники, вжиті вами у творі. Скористайтесь алгоритмом.

Контрольний докладний переказ

449. І. Прочитайте текст. Визначте його тему й основну думку. Доберіть заголовок. Якого типу і стилю мовлення цей текст?

Житла в Україні споруджували найрізноманітніші. Та символом України стала біла хата-мазанка. Чепурними боками пишалася вона серед вишневих і яблуневих садочків.

Внутрішній кут такої хати з одного боку від входних дверей займала вариста піч. По діагоналі від печі влаштовували покуть. Тут розміщувалася божниця, на поличці стояли образи. Їх прикрашали вишиваними рушниками.

Уздовж бічної стіни під іконами ставили стіл. Біля нього розміщували довгу дерев'яну лаву. Збоку від стола стояла скриня. Між піччю та бічною стіною будувався дерев'яний настил на стовпчиках — піл.

У протилежному від печі кутку, часто біля дверей або над ними, розміщувався місник. Це були поличці чи невелика шафка для посуду.

Привабливого вигляду оселі надавали вишиті рушники, вироби з дерева, з глини, розписи на печі, стінах, скрині (З пугівника).

Інтер'єр старовинної поліської хати

II. Дайте відповіді на запитання і виконайте завдання.

- ❓ 1. Що стало символом України? Чому?
2. Які речі були обов'язковими в українській хаті?
3. Чому люди дбали про привабливість оселі?
4. Розгляньте фотоілюстрацію на с. 249. Назвіть предмети побуту, про які йшлося в тексті. Що ще зображено на фото?
5. Чи доводилося вам бувати у старовинній українській оселі? Опишіть свої враження.
6. Які елементи національного житла можна побачити в інтер'єрах сучасної оселі?

III. Складіть і запишіть план тексту.

IV. Прочитайте текст ще раз. Докладно перекажіть текст за планом (усно).

450. I. Прослухайте текст. Який заголовок дали б йому ви? Аргументуйте свою думку.

II. Поділіть текст на мікротеми. Визначте ключові слова та словосполучення, на основі яких можна побудувати переказ тексту.

КОЛИСКОВА

Мати й дитя — це найпрекрасніший образ із загальнолюдської скарбниці духовності. «Нічого кращого немає, як тая мати молодая з своїм дитятчком малим», — писав Тарас Шевченко.

Зв'язок сердець, що від народження існує між матір'ю та дитиною, виливається у зворушливо щиріх і безпосередніх колисанках. Усю любов, ніжність, бажання бачити своє дитя щасливим, розумним, здоровим, гарним матір вкладає в невибагливі рядки і простеньку мелодію.

Монотонний тихесенький наспів під ритм гойдання колиски, пестливі лагідні слова мають заспокоїти, приспати малу дитину.

М'якенькими лапками підступає до мальованої колисочки пухнастий, волохатий, воркотливий котик.

Голуби в червоних чоботях приносять на крилоньках щасливу долю. Фантастичні Сон і Дрімота в колискових піснях діють як люди, що цілком співзвучне дитячому світосприйманню.

Колискові пісні водночас є і першими уроками, що в доступній формі знайомлять малят із побутовими речами і моральними цінностями, заохочують до працелюбності, порядку, доброти і справедливості:

*бажання
цінність
народження
сприймання*

Бити kota, бити,
Розуму учити:

Не вчись, коте, красти,
А вчися робити...

Колискові пісні призначені для одного слухача — дитини і мають одного виконавця — матір або близьку людину... (З кн. «Антологія української народної пісні»).

III. Чи співали вам у дитинстві пісні? Чи пам'ятаєте ви їх слова, мотив? Що ви вивчали про колискові пісні на уроках української літератури?

IV. Зверніть увагу на слова в рамці, поясніть їх правопис.

V. Прочитайте план тексту. Чи скористалися б ви ним при складному переказі? Чого, на вашу думку, не вистачає в плані? Що необхідно змінити в ньому? Змініть або доповніть і запишіть план.

План

1. Мати й дитя — найпрекрасніший образ.
2. Зв'язок між матір'ю та дитиною.
3. Любов матері, передана простенькою мелодією.
4. Герої колискової.
5. Виконавець і слухач пісні.

VI. Прослухайте текст ще раз. Напишіть докладний переказ, використовуючи план.

ЗАВДАННЯ І ЗАПИТАННЯ ДЛЯ ПОВТОРЕННЯ Й УЗАГАЛЬНЕННЯ

451. Дайте відповіді на запитання й виконайте завдання.

1. Яка частина мови називається займенником? Що спільного й відмінного в значенні займенника й іменника, займенника і прикметника, займенника й числівника?
2. На які розряди за значенням поділяються займенники? Наведіть приклади.
3. Які морфологічні ознаки властиві займенникам?
4. Як змінюються займенники? Назвіть займенники, що змінюються тільки за відмінками.
5. На що вказує зворотний займенник *себе*? Як він змінюється?
6. Чим відносні займенники відрізняються від питальних? З якою метою вживаються відносні, а з якою — питальні?
7. За допомогою чого і яким способом творяться заперечні й неозначені займенники?
8. Назвіть основні орфограми в заперечних і неозначених займенниках. Проілюструйте відповідь прикладами.

9. Яка особливість уживання особових займенників у родовому відмінку і присвійних *його, її*? Відповідь обґрунтуйте прикладами.
10. За яких умов в непрямих відмінках особових займенників з'являється приставний *н*? Чи може він з'являтися в присвійних займенниках?
11. Які займенники і в яких відмінках мають паралельні закінчення? Наведіть приклади.
12. Яку роль виконують займенники в мовленні?

452. Виконайте рівневі завдання (за варіантами).

В а р і а н т 1

I рівень

Прочитайте текст. Випишіть займенники і вкажіть розряди за значенням та морфологічні ознаки (відмінок, число, рід). Виділені займенники розберіть як частину мови.

У мові нашій усі тони і відтінки, всі переходи звуків від твердих до найніжніших... У ній що не звук, то подарунок, усе крупно, зернисто, як самі перла. І справді, інше слово часом дорого цінніше самої речі.

Той, хто не знає рідної материнської мови або цурається її, сам засуджує себе на злиденність душі, стає безбатченком (За В. Сухомлинським).

II рівень

Запишіть займенники в алфавітному порядку, розкриваючи дужки. Визначте відмінки займенників. Заперечні займенники підкресліть однією лінією, неозначені — двома. Виділіть у них словотворчі префікси й суфікси.

(Аби)чим, (ні)скільки, ні(про)що, хтозна(від)чого, (де)чого, аби(з)ким, (ні)хто, (аби)якому, що(сь), (будь)якого, що(не)будь, (на)якому(не)будь, чий(не)будь, (на)чому(не)будь, (ні)в(якому).

III рівень

I. Запишіть фразеологізми, вставляючи замість крапок займенники в потрібній відмінковій формі. З'ясуйте розряди за значенням.

У ... хвилину; на ... голос; говорить сам за ... ; на ... страх і ризик; не знає, на ... стілець сісти.

II. Із поданими фразеологізмами напишіть твір-розповідь про цікаву телепередачу (фільм). Визначте синтаксичну роль займенників у реченнях.

В а р і а н т 2

І рівень

Прочитайте текст. Випишіть займенники і вкажіть розряди за значенням та морфологічні ознаки (відмінок, число, рід). Виділені займенники розберіть як частину мови.

Бачив ти коли-небудь, як цвітуть соняшники на полі? Море соняшникового цвіту. Безліч розкішних, великих, променистих квіток. І кожна квітка обов'язково тягнеться до сонця. Тільки-но воно сходить з-за обрію, а всі соняшники вже повертають до нього свої голови.

От за це люди й люблять її, сонячну квітку. І людей таких люблять, що, як ти їх не гни, не викручуй, а вони все до хорошого в житті тягнуться. Як соняшники до сонця (За В. Козаченком).

ІІ рівень

Запишіть займенники в алфавітному порядку, розкриваючи дужки. Визначте відмінки займенників. Заперечні займенники підкресліть однією лінією, неозначені — двома. Виділіть у них словотворчі префікси й суфікси.

(Де)чого, (ні)ким, ні(про)кого, казна(з)чим, (аби)чийм, хтозна(на)кому, (ні)який, хто(сь), (будь)якому, хто(небудь), (про)який(небудь), чого(небудь), (для)чийого(небудь), (ні)на(чому), (будь)що.

ІІІ рівень

І. Запишіть фразеологізми, вставляючи замість крапок займенники в потрібній відмінковій формі. З'ясуйте розряди за значенням.

І нашим і ... ; на ... випадок; під ... ніс; мати ... розум; взяти у ... руки.

ІІ. Із поданими фразеологізмами напишіть твір-роздум на тему «Виховуй у собі людину!». Визначте синтаксичну роль займенників у реченнях.

§ 43. Лексикологія

453. І. Прочитайте тексти. Визначте, якого вони стилю мовлення. Обґрунтуйте свою думку. Проведіть конкурс на найкращий заголовок до кожного тексту.

1. Сидячи в темному кутку під сходами, ми гомоніли.

— Ти розумієш, Ромко, ми будемо першими в світі людьми, що полетять у міжпланетний простір, — захлинався я. — Головне — треба одірватися від землі. Я по радіо чув. А там почнемо кружляти по орбіті. Ми будемо довго літати серед зірок та космічних променів — горді, мужні й самотні.

Тоді ще супутники не верталися на Землю... (За В. Нестайком).

2. Він до класу зайшов неквапливо,
крейду взяв і, немов чарівник,
вивів числа на дошці красиво:
— Ось вам ділене, частка, дільник.
Заспівало нам слово доданок,
мов дударик заграє на дуду;
а дільник — як стільник із дуплянок,
що дідусь нам зібрав у саду.
Частка, множник, добуток, остача —
квітів жмутик і бджілка гуде;
оживають слова — і задача
веселіше до розв'язку йде...

Д. Білоус

II. Випишіть із текстів професійні слова, погрупуйте їх за професіями. У якому стилі мовлення вони найчастіше вживаються?

III. Доповніть ряд виписаних слів іншими професіоналізмами.

 454. Складіть невелику розповідь на одну з тем: «Найцікавіша професія», «Професія, яку, на мою думку, найбільше цінують люди». Використовуйте професіоналізми.

 455. І. Прочитайте групи слів. Що ви помітили? Відкиньте «зайве» слово в кожній групі. Об'єднайте кожну групу слів одним словом.

1. Книжка, зошит, олівець, вулиця. 2. Радісний, усміхнений, веселий, п'ятий. 3. Дівчина, хлопець, жінка, ластівка. 4. Високий, зелений, синій, червоний. 5. Хата, будинок, трактор, дім. 6. Газета, журнал, вікно, книга. 7. Працьовитий, ледачий, сільський, старанний. 8. Сніг, дощ, стіл, град. 9. Жито, яблуко, овес, пшениця. 10. Третій, десятий, прямий, шостий.

II. З'ясуйте лексичні значення виділених слів, порівняйте їх. Складіть із цими словами речення. Визначте їх синтаксичну роль.

456. I. Прочитайте початок тексту. Про що йдеться? Продовжіть його, використовуючи слова в переносному значенні.

На високому стеблі велика квітка з золотими пелюстками. Спить вона вночі, схиливши золоті пелюстки. Та як тільки сходить **ранкова зірниця**...

II. До виділених прикметників доберіть антоніми.

457. I. Замініть застарілі слова синонімами з довідки.

Вуста, ланіти, баталія, чоло, ослін, зріти, каламар, вельми.

Д о в і д к а: табуретка, щоки, битва, губи, чорнильниця, бачити, лоб, дуже.

II. Складіть 3—4 речення із застарілими словами і з дібраними синонімами. Які речення зрозуміліші? Коли слід уживати застарілі слова? Аргументуйте свою думку.

458. I. Прочитайте. Яка відмінність між словами в парах? Які з них частіше вживаються у мовленні? Відповідь обґрунтуйте.

Лауреат — переможець, оптимальний — найкращий, гонорар — винагорода, фонтан — водограй, еластичний — гнучкий, коридор — передпокій.

II. Продовжіть ряд слів власними 3—4 прикладами.

 459. I. Прочитайте текст. Визначте тему й основну думку. До якого стилю він належить? Які ознаки цього стилю є в тексті?

Сонце сіло. Надворі почало смеркати. Море почорніло, тільки біліла пересип, наче довгий клопоть білого полотна.

Настала ніч. Надворі стало тихо, як у хаті, тільки море лащилось легесенькою хвилею і ледве шелестіло на піску. Тим часом сховався повний місяць, неначе виринав з чорної хвилі. Маленька червона стежка заблищала десь далеко на морі під самим місяцем, неначе за сотню верстов. Місяць тихо, крадькома викотивсь увесь на небо, неначе через велику силу викотивсь із води... (І. Нечуй-Левицький).

II. Пригадайте, які слова називаються власне українськими. Випишіть такі слова з тексту. З якими словами їх можна порівнювати? Наведіть приклади з тексту.

460. I. Прочитайте слова. До якого шару лексики їх можна віднести?

Козачок, держава, радіотелемеханіка, хронічний, лампада, серенада, ланіти, мантилья, комедіант, зріти, бандура.

II. З'ясуйте лексичне значення виділених слів за допомогою тлумачного словника. Складіть 3—4 речення з поданими словами.

§ 44. Словотвір та орфографія

461. I. Прочитайте мовчки текст. Визначте тему та основну думку. Перекажіть, доповнивши своїми міркуваннями.

СІМ'Я

До родини в Україні завжди ставилися з великою увагою та пошаною.

Здавна в українській родині існував чіткий розподіл обов'язків між усіма її членами. Саме від цього залежали налагодженість побуту та створення сімейного добробуту... (З журналу).

II. Випишіть виділені слова. Зробіть їх словотвірний розбір.

 III. Яке слово в тексті треба змінити, щоб утворився синонім до слова *пошана*?

462. I. Уявіть ситуацію. Під час морської подорожі ви знайшли пляшку із запискою. Напис частково змив водою, і тому слова переплутано місцями. Розшифруйте, що хотів сказати автор. Порівняйте свій варіант повідомлення із тим, що склав ваш однокласник.

Що Америки на півмісяця біля вже я перебуваю Південної острові розташований.

II. Поясніть правопис виділеного слова. Доберіть 3—4 приклади слів з *пів*.

463. I. Спишіть слова, розкриваючи дужки. Аргументуйте свій вибір.

(Фото)апарат, (кіно)зал, (яхт)клуб, (радіо)деталь, (зоо)технік, (шибай)голова, (південно)східний, (кают)компанія, (генерал)армії, (генерал)майор, (біло)ручка, (ред)колегія.

II. Із 3—4 словами складіть речення, об'єднані однією темою.

III. З'ясуйте лексичне значення виділених слів. У разі потреби зверніться до тлумачного словника.

464. I. Прочитайте текст. Які слова вам трапилися вперше? Запам'ятайте їх. Складіть із ними речення усно.

ПРО ВЕЛОСИПЕД

Перші велосипеди з'явилися близько трьохсот років тому. Автомобілів, трамваїв, тролейбусів, метро, літаків тоді ще не було. Зараз у світі існує понад п'ятнадцять тисяч моделей велосипедів. Є чоловічі, жіночі, дитячі, циркові. Є велотрактори і веловсюдиходи. На них їздять по землі і плавають по воді. Існує велобатискаф. Ним водолаз подорожує по морському дну. На створеній у Данії велосипедомашині одночасно може їхати 35 осіб... (З журналу).

II. Випишіть складні слова. Поясніть їх правопис.

 III. Чи всі у вашій родині вміють їздити на велосипеді? Розкажіть своїм однокласникам, як ви вчилися їздити на велосипеді.

465. I. Пригадайте способи словотворення. Від поданих іменників утворіть якомога більше нових слів різними способами й запишіть.

Ліс, сім'я, батько, крейда, озеро, земля, рушник, хата, картопля, місто, країна, квітник, книжка, вишня.

II. Позначте наголос у кожному слові. Чи міняється він при творенні нових слів?

 466. I. Прочитайте текст. До якого стилю мовлення він належить? Визначте тип мовлення. Доберіть заголовок.

Стежина до маминої хати петляє через город. Усе тут до болю знайоме: он дбайливо опоряджена картопля, з двобіччя висаджені кущики квасолі, а між ними поважисто розплелосся гарбузове гудиння, на видолинку густою порослю бує морква, сизіє тугими голівками капуста, густими листочками пішли у зріст буряки...

Усе довкола живе неньчиною присутністю... Задавніла роками хвіртка поскрипує хрипким поголосом — в обійнятих присмерках, що вже встигли розсусідитися доквіл хати, бачу найдорожчу поставу. Присівши на порозі і схиливши на обіруччя голову, зажурено спочиває ненька... (В. Скуратівський).

 II. Випишіть у три стовпчики іменники, утворені різними способами: а) префіксальним; б) суфіксальним; в) префіксально-суфіксальним.

III. Напишіть продовження тексту за малюнком.

§ 45. Морфологія й орфографія

467. I. Прочитайте текст. Які почуття він викликав у вас? Визначте тип і стиль мовлення. Продовжіть текст власним міркуванням. II. Випишіть іменники, що означають абстрактні назви, з'ясуйте їх значення.

МУЗИКА В МОЄМУ ЖИТТІ

Незбагненна влада музики над людиною. Вона примушує радіти й плакати, може допомогти пережити горе, зняти стрес, загоїти душевні рани. Музика — давній вид мистецтва, здатний об'єднувати людей, і в цьому її найбільша сила.

Слухаючи деякі мелодії, розумієш, що тільки Боже благословення могло допомогти **композиторові** створити таку красу, таку досконалість поєднання звуків, таку чистоту й **гармонію**. Від музики світлішає похмурий день, зникає втома, з'являється бажання творити добро, прощати зло, любити людей і весь прекрасний у своїй **гармонії** світ.

Для мене музика — це... (З журналу).

III. Визначте відміну і відмінок виділених іменників.

 468. І. Заповніть умовну анкету відомостями про себе та свої захоплення.

1. Прізвище, ім'я, по батькові.
2. Прізвисько (якщо є).
3. Місце народження (країна, область, район, місто, містечко, село).
4. Улюблені свята.
5. Клички улюблених тварин (птахів, собак, котів тощо).
6. Назви улюблених книжок, журналів, газет, телепередач, кінофільмів, мультфільмів тощо.
7. Країни, міста, місцевості, які ви відвідали.

II. Назвіть іменники, використані у відповідях. Поясніть правопис.

469. І. Прочитайте учнівський твір. Поділіться думками про те, де вам хотілося б відпочити влітку, до кого поїхати, що побачити.

Закінчується ще один навчальний рік. Скоро пролунає останній дзвоник і почнуться канікули. Цього літа мені хочеться поїхати в **мальовниче** карпатське село до своєї бабусі. Околиці села — **найкрасивіші** місця у світі. Біля кожної хати великий сад і багато-багато квітів. Поля пшениці й жита, наче золоте море, оточують село. А десь там, далеко, починається **великий** ліс. А ще в селі на мене чекає багато хороших друзів... (Юрій П.).

II. Випишіть прикметники. Визначте їх синтаксичну роль та морфологічні ознаки. Назвіть ступінь порівняння якісних прикметників.

III. Від прикметників *великий, гарний, вірний* утворіть найвищий ступінь порівняння і запишіть. Доберіть до них антоніми.

470. І. Прочитайте числівники, чітко вимовляючи кожне слово. Утворіть від поданих числівників порядкові й запишіть. Поясніть правопис. Підкресліть орфограми.

1863; 325000000; 25000; 3000000; 235000; 563 000 000; 3625645.

II. Поміркуйте, в тексті якого стилю мовлення можуть вживатися ці числівники.

471. І. Спишіть, замінюючи числа словами і розкриваючи дужки. Провідмініайте дробові числівники разом з іменниками (усно). Зверніть увагу на відмінкові закінчення.

$\frac{3}{4}$ (сторінка), $\frac{1}{3}$ (група), $12\frac{1}{7}$ (кілограм), $5\frac{1}{2}$ (кілометр).

 II. Складіть речення з кожним із словосполучень у формі одного з непрямих відмінків.

472. І. Прочитайте текст. Перекажіть його докладно. Доведіть, що це розповідь, а не опис.

БДЖОЛА Б'Є РЕКОРДИ

Скільки очей у бджіл і джмелів? Двоє? Ні, п'ятеро! Візьміть у руки збільшувальне скло, і на панцирі голови цих комах ви побачите ще троє майже непомітних очей. Вони не виконують самостійної функції, а допом.гають крилатим трудівникам орієнтуватися в просторі й часі. Троє допоміжних очей — рецептори інтенсивності освітлення. Завдяки їм бджоли й джмелі легко визначають час доби і вчасно повертаються до свого вулика (З кн. «Хрестоматія із зоології»).

II. Уставте пропущену букву у виділеному слові, назвіть орфограму.

III. Знайдіть у тексті синоніми до слів *бджоли* і *джмелі*. Яку роль виконують слова-синоніми в тексті?

IV. Переказ запишіть. Підкресліть числівники. Яку роль вони відіграють у тексті? Які вони за значенням?

473. І. Погрупуйте подані займенники за розрядами, поясніть їх значення.

Він, себе, ваш, цей, воно, який, кожний, скільки, інший, ніщо, дещо, хто-небудь, хтось, ти, мій, їхній, такий, ви, що, кожен, оця, весь, нічий, деякий, щось, будь-хто, який-небудь, будь-чий, абичий.

II. Провідмініайте виділені займенники. Поясніть орфограми.

III. Розберіть 3—4 займенники як частину мови.

474. І. Поясніть будову та правопис поданих займенників.

Той, самий, хто, ніщо, будь-чого, що-небудь, дехто, хтозна-чий, де з ким, той чи інший, абищо, що-небудь, казна-що, казна про кого, що таке, чимсь, чимось.

 II. Виділені займенники поставте в орудному та місцевому відмінках. Складіть із ними речення.

 475. І. Прочитайте текст. Які думки й почуття він у вас викликав? Чому? Визначте види і засоби зв'язку речень у тексті. Випишіть словосполучення із займенниками. Визначте розряд та відмінок займенників.

Я одного хочу, сину, щоб ти гарним хлопчиком виріс. Щоб совість у тебе чиста була... Не слухайся тих, що по-пустому геройствують... Нема у злочині героїства. Є тільки сором і ганьба, і до таких від людей лише презирство... Героями на іншій дорозі стають... Працею людина і сильна,

і красива... Ось і на станції у нас який колектив: усі за тебе переживають, хочуть, щоб ти людиною став, маму свою не соромив... (О. Гончар).

II. Виділені слова розберіть як частину мови.

III. Напишіть твір у художньому стилі «Працею людина і сильна, і красива».

ЗВ'ЯЗНЕ МОВЛЕННЯ

Складання діалогів

476. I. Прочитайте. З якого твору взято цей уривок? Назвіть учасників діалогу, з'ясуйте його вид (побутовий, діловий, навчальний чи художній).

Удень ми тільки й сиділи над книжками, сперечалися, робили різноманітні припущення і бігали до бібліотеки, а надвечір рушали до нашого озера.

Якось, коли ми прогулювались берегом, Митько сказав:

— Ти знаєш, що мені спало на думку?

— Що?

— Село наше зветься Юрківкою через те... Ну, бо від юрського періоду.

— Ти, Митю, мабуть, уже зовсім здурів. Завчився.

— Точно-точно, якийсь зв'язок тут є.

— І хто ж, по-твоєму, так його назвав?

— Люди, які раніше тут жили.

— Коли раніше, в юрському періоді? Тут самі ящери тоді жили. Мабуть, ящери його так і назвали, правда? Хай, думають, раз ми живемо в юрському періоді, то й село, що тут буде, зватиметься Юрківкою. Приїде колись сюди Митько, нас добрим словом згадає. Так?

— Смійся, смійся...

— Та ти не переживай, Митю, — заспокоїв я його. — Ти знаєш, що я придумав? Назвати оцього-от, — показав на озеро, — котрий отут живе, Митькозавром. На твою честь.

II. Проаналізуйте ситуацію спілкування: визначте тему й основну думку діалогу, мету й умови спілкування.

477. I. Розгляньте малюнок на с. 262. Дайте відповіді на запитання.

1. Якого змісту художні твори тебе найбільше захоплюють?

2. Чи є в тебе улюблений автор? Назви його.

3. Які твори з прочитаних у 6 класі тобі найбільше сподобалися й чому?

4. Чи знаєш ти українських письменників-сатириків? Назви їх.
5. Які художні засоби виразності тобі відомі? Яку роль вони відіграють у художніх творах?
6. Що ти плануєш прочитати під час літніх канікул?

П II. На основі запитань і сформульованих відповідей складіть і запишіть діалог за малюнком. Дбайте про правильну розстановку розділових знаків.

П 478. Уявіть ситуацію. У вашому класі цього тижня трапилася неприємна подія. Обміняйтеся думками з цього приводу зі своїм однокласником. Складіть і розіграйте діалог (7—8 реплік для кожного учасника).

Увага! Під час спілкування не перебивайте співрозмовника, заохочуйте його висловити свою думку. Зацікавлено й доброзичливо вислуховуйте його. Висловлюйте незгоду з позицією іншого так, щоб його не образити.

П 479. Пригадайте останню мандрівку вашого класу, відвідання театру, зоопарку тощо. Спробуйте поділитися своїми враженнями з батьками. Складіть і запишіть діалог, дотримуючись правил спілкування. Дбайте про те, щоб репліки діалогу були послідовними, доречними, грамотно оформленими.

П 480. Уявіть себе вчителем української літератури, історії (іншого предмета), який наприкінці року перевіряє, як учні засвоїли навчальний матеріал. Розіграйте діалог із товаришем по парті. Поміняйтеся ролями і повторіть вивчене.

ТЛУМАЧНИЙ СЛОВНИК

Акліматизація. 1. Пристосування рослин або тварин до нових кліматичних умов. 2. Пристосування.

Арктика. Частина земної поверхні, що знаходиться на Північному полюсі.

Атрибут. Суттєва, невід'ємна властивість предмета або явища.

Байдак. Великий човен, яким плавали по річках і морю.

Байра́к. Яр, порослий лісом, чагарником.

Банду́ра. Український народний багатострунний щипковий музичний інструмент овальної форми.

Банкно́та. Банківський білет, гроші, що забезпечуються реальними матеріальними цінностями.

Ба́ртер. Обмін (найчастіше товаром).

Безцеремо́ний. Який не дотримується правил пристойності, ввічливості; надто розв'язний, зухвалий, нахабний.

Бо́ртник. *заст.* Пасічник.

Бунчу́к. *заст.* Булава з металевою кулькою на кінці та китицею з кінського волосу.

Вда́ча. Характер, норов, природа, нахил, риса.

Веgetа́ція. 1. Ріст і розвиток рослин. 2. Проростання.

Візі́т. Відвідини кого-небудь, переважно офіційні.

Га́рмоні́йний. Милозвучний, злагоджений.

Га́рмонія. Поєднання, злагодженість.

Го́рно, -а. Проста відкрита піч для нагрівання або плавлення металів. Піч для обпалювання керамічних виробів.

Гра́фіка, -и. Вид образотворчого мистецтва, основним зображальним засобом якого є малюнок, виконаний на папері, тканині і т. ін. олівцем, пером, вуглиною або відтиснутий на папері зі спеціально підготовленої форми.

Гри́вна. *заст.* Металева прикраса у вигляді обруча, яку носили на шиї, золотий обруч.

Гриль. Пристосування для смаження м'яса.

Дві́йник. 1. Особа, що має повну зовнішню схожість з іншою. 2. Ідейно і духовно споріднений.

Декора́тивний, -а, -е. 1. Призначений для оздоблення, прикраси. 2. Живописний, мальовничий.

Диктатор. 1. Особа, правитель, що має необмежену владу. 2. Той, хто нав'язує свою волю іншим.

Діапазón. Обсяг, поширення або розмір чого-небудь.

До́гма. 1. Положення, яке приймається без доказів. 2. Основне положення релігії.

Домінува́ти. Переважати, панувати.

Ефеме́рний. Уявний, нереальний.

Живопліт. Ряд густо посаджених дерев, кущів, що утворюють живу загорожу.

Забага́нка. Примхливе бажання, каприз.

Заві́я. Сильний вітер зі снігом; хуга, завірюха.

Завуальо́ваний. Той, що навмисно зроблений невиразним, прикритим, неясним.

Зага́ртóувати. Робити фізично або морально стійким, міцним, витривалим.

Засму́чувати. 1. Викликати смуток у когось. 2. Робити похмурим, безрадісним.

Зухва́лий, -а, -е. Який не виявляє належної поваги, пошани до кого-, чого-небудь; нахабний.

Ідеа́л. 1. Найвища мета, до якої прагнуть люди і яка керує їхньою діяльністю тощо, прагнення. 2. Взірець досконалості, довершеності, прикладу.

Інавгура́ція. Урочиста процедура вступу на посаду президента, глави держави.

Інко́гніто. Особа, що хоче залишитися невідомою й приховує своє справжнє ім'я.

Кано́н. Церковний закон, правило.

Ка́ртридж. Пристрій, заповнений фарбою, що є частиною принтера в комп'ютері.

Кі́чера. *діал.* Гора, вкрита вся лісом, крім вершини.

Кому́ніка́ція. 1. Шляхи сполучення, лінії зв'язку тощо. 2. Те саме, що спілкування; зв'язок.

Кре́дит. Довгострокова позика.

Крутогі́р. Стрімкий схил.

Ландша́фт. 1. Загальний вигляд місцевості; пейзаж. 2. Малюнок, картина із зображенням переважно сільської місцевості. 3. Частина земної поверхні з певними рельєфом, кліматом, ґрунтами, рослинним і тваринним світом.

Лебе́дінний, -а, -е. 1. Прикм. до *лебідь*. 2. Такий, як у лебедя. 3. *Лебедина пісня* — останній твір; останній вияв таланту.

Літредаќтор. Літературний редактор — особа, що редагує художні та інші тексти.

Магістра́ль. 1. Основна лінія в шляхах сполучення; широка міська вулиця. 2. Основний напрям.

Мантілья. 1. В іспанок покривало з мережива або шовку для накривання голови і плечей. 2. Коротка жіноча накидка без рукавів.

Маркер. Олівець для виділення чого-небудь, наприклад, частини тексту.

Мартін, -а. Водоплавний птах родини мартинових, що живиться рибою, комахами та дрібними гризунами.

Меланхолійний, -а, -е. Важкий, похмурий, сумний настрій.

Мелодійний. Приємний для слуху.

Меморіальний, -а, -е. Який служить для увічнення пам'яті якої-небудь особи або визначної події; пам'ятний.

Менеджмент, -у. Сукупність методів, прийомів управління виробництвом.

Мозаїка. Картина зі шматочків скла.

Нація. Спільність людей, об'єднаних єдиною мовою і територією, глибокими внутрішніми економічними зв'язками, певними рисами культури і характеру.

Нехтувати. Ставитися презирливо, зневажливо і т. ін. до кого-, чого-небудь; ігнорувати.

Олеандр. Південна вічнозелена рослина; кущ або невелике дерево з гострим листям і запашними квітками рожевого кольору.

Ошатний. Гарний, святковий.

Пастельний, -а, -е. Неяскравий м'який колір.

Переліг. Заросле травою поле, що спеціально не обробляється кілька років для відновлення родючості ґрунту.

Підстава. Причина, мотив.

Плєср. Прилад для прослуховування музичних записів.

Плекати. 1. З любов'ю вирощувати, виховувати кого-, що-небудь; викохувати. 2. Дбайливим доглядом, піклуванням добиватися найкращого стану, вигляду.

Погорда. Зверхність, зневага.

Покоління. Сукупність родичів однакового ступеня спорідненості щодо спільного предка; коліно, нащадки.

Полоніна. діал. Безліса ділянка в горах, яка використовується для пасовиська та сінокоосу; галявина.

Популяризатор, -а. Той, хто популяризує (пропагує) що-небудь.

Пращур. Далекий предок, родоначальник, прадід, прародич, праотець.

Припущення. Думка про можливість, імовірність чого-небудь.

Просинь, -і. Частина синього неба, яку видно між хмарами, в тумані.

Псевдонім. Вигадане ім'я або прізвище, яке письменники, актори, політичні діячі використовують для заміни справжнього.

Ратай. заст. Орач, плугатар.

Реквізіт. 1. Сукупність справжніх чи бутафорських речей, необхідних для вистави або кінозйомки. 2. Обов'язковий елемент

оформлення офіційних документів: дата, місце складання, підписи, печатка і т. ін.

Рельєфний, -а, -е. Який виступає над поверхнею; опуклий.

Реставрація. Відновлення в первісному вигляді творів мистецтва, будівель, що були зруйновані, пошкоджені або спотворені при дальших переробках.

Родовід. Походження, послідовність, історія поколінь певного роду.

Своєрідний, -а, -е. Який має характерні особливості, не схожий на інших; незвичайний, оригінальний.

Сєрвіс. Обслуговування населення, забезпечення його побутових потреб.

Сєрпа́нок. Завіса, пелена, синява.

Сімбіоз. Форма співжиття організмів різних видів, що забезпечує їм взаємну вигоду.

Ску́тер. Самокат; моторолер; водний мотоцикл.

Смара́гдовий. Подібний до кольору смарагду (коштовного прозорого, яскраво-зеленого каменя).

Ста́тус. Становище, стан (у міжнародному праві).

Стельма́х. заст. Тесляр; майстер, який робить колеса.

Стрі́й. заст. Одяг, убрання, шати.

Стуґо́ніти. 1. Ритмічно стукаючи, ударяючи по чому-небудь, утворювати тривалий шум, гул. 2. Утворювати глухі звуки із завиванням, гулом (про явища природи).

Су́ржик. 1. Суміш зерна пшениці й жита, жита й ячменю, ячменю й вівса; борошно з такої суміші. 2. Елементи двох або кількох мов, об'єднані штучно, без додержання норм літературної мови.

Те́ка. Те саме, що папка; рідко те саме, що й портфель.

Тене́та. Сітка, павутиння.

Тисяцький. заст. У Київській Русі — начальник тисячі військового ополчення.

То́стер. Прилад для піджарювання грінок.

Тріу́мф. Успіх, перемога.

Уле́сливість. Нещира шанобливість, схильність мстити.

Утає́мни́чений. Такий, що зберігає таємницю.

Фа́ктор. Умова, рушійна сила якогось процесу.

Фармаколо́гія. Наука, що вивчає дію лікарських речовин на організм і визначає методи й принципи їх застосування.

Фєсрі́чний. Який являє собою незвичайне видовище; казковий, чарівний.

Фотосі́нтез. Процес утворення зеленими рослинами органічних речовин з вуглекислого газу й води за допомогою світлової енергії.

Фре́ска. Картина, намальована по сирій штукатурці.

Ха́кер. Той, хто надзвичайно вправно володіє комп'ютером та вміло використовує це з особистою вигодою.

Характер. Вдача, принциповість, сила волі.

Хист. Уміння що-небудь робити, поводитися певним чином; здібності.

Хронічний. Затяжний, хворобливий, який періодично поновлюється.

Цвинтар. заст. Кладовище.

Цитоплазма. Складова частина рослинних і тваринних клітин.

Яса́, -і́. 1. Сигнал, знак. 2. Чутка. 3. Гучні звуки, гуркіт, грім. 4. Світло, сяйво.

Відповіді до ігрових завдань

19. III. 1.1.2.3.4.5.

27. Я їх питаю із щирою душею:

«Яку ви любите найбільше мову?»

І всі відповідали: «Ту, що нею

Співала рідна мати колискову».

141. I. 1. Небо і зорі. 2. Місяць на небі. 3. Ніч. 4. Мороз. 5. Дорога. 6. Рак. 7. Птахи.

146. I. 1. Сани. 2. Двері. 3. Ворота. 4. Пожитки. 5. Канікули. 6. Висівки. 7. Радощі. 8. Дрова. 9. Суми.

163. II. Душа, душ.

193. I. 1. Ім'я. 2. Нива. 3. Миша, півень, кіт. 4. Дочка. 5. Телям. 6. Граки на дереві. 7. Пліт і коноплі. 8. Віз і стерня. 9. Супутник.

214. I. Галичина, Швеція, Туреччина, Індія, Молдова, Слобожанщина, Гуцульщина. II. Є місто Ізюм.

217. I. 1. Небо хмарне. 2. Річка. 3. Небо, земля, ніч. 4. Собачка. 5. Ящірка. 6. Кавомолка. 7. Мітла. 8. Трактор.

250. III. Плавні, плавний.

257. Ширший, дешевший, рідкіший, гіркіший, товщий і товстіший, гладший і гладкіший, глибший.

258. 1. Дурнішого. 2. Розумніший. 3. Коротшим. 4. Страшнішого. 5. Кращого.

262. 1. Залізничний. 2. Півнячим. 3. Нотним. 4. Рівне. 5. Сонячний. 6. Бо голодний. 7. Мокрої. 8. Дівочою.

269. З клітинки, на якій подано закінчення *-ій*, кінць ходить на клітинку з основою *кутн-*.

С л о в а: 1. Кутній, самотній, художній, тутешній, всесвітній, достатній. 2. Заможний, безладний, довічний, західний, народний, поперечний.

300. 1. Страусове. Совине. Ластів'яче і ластівчине. Лебедяча і лебедина. Пеліканячий. Горобині. Синича. Солов'їний. Вороняче. 2. Незрівнянна. Нездоланна. Незліченна. Старанний. Страшений. Вогненне. Широценні.

337. 1. Руки і пальці. 2. Мурашки. 3. Місяць і зорі. 4. Капуста. 5. Рукавичка. 6. Грім. 7. Людина. 8. Вода, берег, очерет.
347. 1. Львів. 2. Севастополь.
355. 1. Міссісіпі. 2. Севастополь. 3. Сім'я. 4. Сорока.
359. 1. Кінь, корова і собака. 2. Рік. 3. Відра і коромисло. 4. Місяці. 5. Паркан. 6. Зуби і язик.
377. 1. Троє. 2. Три сестри й чотири брати. 3. Троє. 4. П'ятдесят.
380. 1. Копа снопів. 2. Місяці, тижні, дні року. 3. Дуб. 4. Борода.
403. 1. Мудрим ніхто не вродився, а навчився. 2. Людина прагне до того, що дає користь. 3. Людей питай, а свій розум май. 4. Кожна справа любить свого майстра. 5. Гірка наука, зате плоди її солодкі. 6. Невмілий сам себе хвалить.
408. 1. Хтозна-що. 2. Такий. 3. Свій. 4. Самий. 5. Себе. 6. Їхній. 7. Воно. 8. Який. 9. Кого.

С л о в о: займенник.

443. 1. На все свій лад. 2. Розумний порадиться, а дурень сам за всіх вирішить. 3. Чоловік свою долю працею кує. 4. Учись, на інших дивлячись. 5. Скільки голів, стільки й умів. 6. У всякого свій розум і своя доля. 7. Надією й терпінням усього досягнеш. 8. Тільки той не помиляється, хто нічого не робить. 9. Хто рано підводиться, за тим і діло водиться. 10. Скільки не купуй, всього не матимеш.

461. III. Увага — повага.

На обкладинці використано фрагменти народної картини «Козак Мамай» та картин К. Білокур.

У підручнику подано слайди з фотоальбомів: «Запрошуємо у Карпати» (Ужгород: Карпати, 1984), «Золотоверхий Київ» (К.: Спалах, 1995), «Пропусти Чорнобиль крізь серце» (К.: Спалах, 2002), «Скарби нашої пам'яті» (К.: Мистецтво, 1993), «Україна — любов моя» (К.: Спалах, 2005).

Любі друзі!.....	3
------------------	---

ВСТУП

§ 1. Краса і багатство української мови	4
Зв'язне мовлення. Спілкування й мовлення. Загальне уявлення про ситуацію спілкування та її складові	6

ПОВТОРЕННЯ, УЗАГАЛЬНЕННЯ Й ПОГЛИБЛЕННЯ ВИВЧЕНОГО В П'ЯТОМУ КЛАСІ

§ 2. Словосполучення й речення. Головні члени речення	9
§ 3. Звертання, вставні слова, однорідні члени речення. Розділові знаки у простому реченні	11
§ 4. Складне речення. Пряма мова. Діалог	13
§ 5. Структура тексту. Типи і стилі мовлення. Поняття про офіційно-діловий стиль	16
Зв'язне мовлення. Складання ділових паперів. План роботи. Оголошення	20

ЛЕКСИКОЛОГІЯ

§ 6. Групи слів за їх походженням	24
Зв'язне мовлення. Складний і простий плани. Переказ наукового тексту за простим планом	29
§ 7. Активна й пасивна лексика української мови. Застарілі слова. Неологізми	31
Зв'язне мовлення. Переказ тексту-опису приміщення (усно)....	35
§ 8. Групи слів за вживанням	37
Зв'язне мовлення. Твір-опис приміщення за власними спостереженнями	42
Завдання і запитання для повторення й узагальнення	44

СЛОВОТВІР. ОРФОГРАФІЯ. ЗМІНЮВАННЯ І ТВОРЕННЯ СЛІВ

§ 9. Основні способи словотворення	46
Зв'язне мовлення. Повідомлення на лінгвістичну тему (усно). Терміни в текстах наукового стилю	53

§ 10. Зміни приголосних при творенні слів	55
<i>Зв'язне мовлення. Письмовий переказ художнього тексту за складним планом</i>	58
§ 11. Складні слова. Творення складноскорочених слів	61
<i>Зв'язне мовлення. Читання навчального тексту</i>	65
<i>Завдання і запитання для повторення й узагальнення</i>	67

МОРФОЛОГІЯ

§ 12. Частини мови	69
<i>Зв'язне мовлення. Твір-оповідання за жанровою картиною (письмово)</i>	71

І м е н н и к

§ 13. Іменник як частина мови	74
§ 14. Рід і число іменників	77
§ 15. Відмінки іменників. Поділ іменників на відміни	86
§ 16. Іменники I відміни	93
§ 17. Іменники II відміни	98
<i>Зв'язне мовлення. Аудіювання художнього тексту</i>	105
§ 18. Іменники III відміни	107
§ 19. Іменники IV відміни. Відмінювання іменників, що мають тільки форму множини. Незмінювані іменники	111
§ 20. Творення іменників. Правопис суфіксів	116
<i>Зв'язне мовлення. Докладний переказ художнього тексту з описом природи (усно)</i>	122
§ 21. Велика буква та лапки в іменниках. <i>Не з іменниками</i>	124
§ 22. Написання й відмінювання чоловічих та жіночих імен по батькові	129
<i>Завдання і запитання для повторення й узагальнення</i>	134

П р и к м е т н и к

§ 23. Прикметник як частина мови	136
§ 24. Якісні, відносні, присвійні прикметники. Повні та короткі форми прикметників	140
<i>Зв'язне мовлення. Твір-опис природи за власними спостереженнями (письмово)</i>	146
§ 25. Ступені порівняння якісних прикметників	148
§ 26. Відмінювання прикметників	154
<i>Зв'язне мовлення. Аудіювання наукового тексту</i>	159
§ 27. Творення прикметників	161
§ 28. Написання найуживаніших суфіксів прикметників	168
§ 29. Написання <i>не з прикметниками</i> . <i>Н і нн у прикметниках</i>	170
<i>Зв'язне мовлення. Твір-опис природи за картиною</i>	175

§ 30. Написання складних прикметників	176
<i>Зв'язне мовлення. Робота над виправленням помилок, допущених у творі</i>	180
§ 31. Написання прізвищ прикметникової форми	182
<i>Завдання і запитання для повторення й узагальнення</i>	185
Ч и с л і в н и к	
§ 32. Числівник як частина мови	187
§ 33. Числівники кількісні й порядкові. Групи числівників за будовою	191
<i>Зв'язне мовлення. Переказ тексту-роздуму</i>	195
§ 34. Відмінювання та написання кількісних числівників	197
§ 35. Відмінювання порядкових числівників.....	202
<i>Зв'язне мовлення. Твір-роздум про вчинки людей</i>	207
§ 36. Творення числівників.....	209
<i>Зв'язне мовлення. Вибірковий переказ наукового тексту (усно)</i>	212
§ 37. М'який знак у числівниках	215
<i>Зв'язне мовлення. Замітка до газети типу роздуму</i>	219
<i>Завдання і запитання для повторення й узагальнення</i>	221
З а й м е н н и к	
§ 38. Займенник як частина мови. Розряди займенників за значенням	223
<i>Зв'язне мовлення. Вибірковий переказ художнього тексту розповідного характеру з елементами опису природи</i>	228
§ 39. Особові займенники, їх відмінювання. Зворотний займенник себе	231
§ 40. Питальні й відносні займенники, їх відмінювання	235
§ 41. Заперечні й неозначені займенники, їх відмінювання і правопис	238
§ 42. Присвійні, вказівні й означальні займенники	242
<i>Зв'язне мовлення. Контрольний докладний переказ</i>	249
<i>Завдання і запитання для повторення й узагальнення</i>	251
ПОВТОРЕННЯ В КІНЦІ РОКУ	
§ 43. Лексикологія	254
§ 44. Словотвір та орфографія	256
§ 45. Морфологія й орфографія	258
<i>Зв'язне мовлення. Складання діалогів</i>	261
ДОДАТОК	
Тлумачний словник.....	263
Відповіді до ігрових завдань	267

Р49 Рідна мова: Підруч. для 6 кл. загальноосвіт. навч. закл. /
М. І. Пентилюк, І. В. Гайдаєнко, А. І. Ляшкевич,
С. А. Омельчук. За заг. ред. М. І. Пентилюк.— К.: Освіта,
2006.— 272 с.

ISBN 966-04-0644-4.

ББК 81.2УКР—922

Навчальне видання

*ПЕНТИЛЮК Марія Іванівна
ГАЙДАЄНКО Ірина Василівна
ЛЯШКЕВИЧ Антоніна Іванівна
ОМЕЛЬЧУК Сергій Аркадійович*

РІДНА МОВА

**Підручник для 6 класу
загальноосвітніх навчальних закладів**

**За загальною редакцією доктора педагогічних наук,
професора М. І. Пентилюк**

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України

Відповідальна за випуск *С. С. Литвин*. Редактор *О. С. Криворучко*.
Художній редактор *М. Ю. Крюченко*. Технічний редактор
Ц. Б. Федосіхіна. Коректори *Н. Г. Сніцарук, Н. А. Чаплук*.
Комп'ютерна верстка *Л. О. Кулагіної*

Здано до набору 03.11.05. Підписано до друку 27.04.06.
Гарнітура Шкільна. Друк офс. Ум. друк. арк. 17+0,31 форзац.
Формат 60×90/16. Ум. фарбовідб. 69,74. Обл.-вид. арк. 14,27+0,48 форзац.
Тираж 20 000 пр. Вид № 37060. Зам. № 6-526.

Видавництво «Освіта», 04053, Київ, вул. Юрія Коцюбинського, 5
Свідоцтво ДК № 27 від 31.03.2000 р.
Набір та верстка комп'ютерного центру видавництва «Освіта»

Віддруковано з готових діапозитивів ТОВ «Оберіг»
61140, м. Харків, проспект Гагаріна, 82/68.

Права авторів та видавничі права ДСВ «Освіта» захищені Законом України «Про авторське право і суміжні права» від 23.12.1993 р. (зі змінами від 11.07.2001 р.).
Друковане копіювання книги або її частини, будь-які інші контрафактні видання тягнуть за собою відповідальність згідно зі ст. 52 цього Закону.
